

Grip

Het maatschappelijk belang
van persoonlijke controle

WRR

Grip. Het maatschappelijk belang van persoonlijke controle is een advies aan de regering uit naam van de voltallige Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. WRR-Rapport 108 is voorbereid en geschreven door:

Prof. dr. mr. M.A.P. (Mark) Bovens (voorzitter)
Prof. dr. W.L. (Will) Tiemeijer (projectcoördinator)
drs. A.G. (Anne-Greet) Keizer (projectcoördinator)
Prof. dr. S.J.M.H. (Suzanne) Hulscher (raadslid)
Dr. Thijs de Boer (projectmedewerker december 2022 - augustus 2023)
Phylicia Codrington MSc (projectmedewerker juni 2018 - juli 2021)

De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid werd in voorlopige vorm ingesteld in 1972. Zijn positie is definitief vastgelegd bij wet van 30 juni 1976 (Stb. 413). De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) is een onafhankelijk adviesorgaan. De WRR informeert en adviseert de regering en het parlement over sectoroverstijgende vraagstukken die grote impact hebben op de samenleving. De adviezen zijn gebaseerd op wetenschappelijk onderzoek en gericht op een langetermijnperspectief.

De huidige zittingsperiode loopt tot 31 december 2027.

De samenstelling van de raad is:

Prof. dr. mr. C.C.J.H. (Catrien) Bijleveld,
Prof. dr. mr. M.A.P. (Mark) Bovens (adviserend lid),
Prof. dr. G.B.M. (Godfried) Engbersen (adviserend lid),
Prof. dr. P. (Paul) 't Hart,
Prof. dr. E.M.H. (Ernst) Hirsch Ballin (adviserend lid),
Prof. dr. S.J.M.H. (Suzanne) Hulscher,
Prof. dr. mr. J.E.J. (Corien) Prins (voorzitter),
Prof. dr. M.L.L. (Mathieu) Segers,
Prof. dr. C.G. (Casper) de Vries,

Secretaris: Prof. dr. F.W.A. (Frans) Brom.

© Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Den Haag 2023.

De inhoud van deze publicatie mag (gedeeltelijk) worden gebruikt en overgenomen voor niet-commerciële doeleinden. De inhoud mag daarbij niet veranderen. Citaten moeten altijd aangegeven zijn, bij voorkeur als: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. (2023). *Grip. Het maatschappelijk belang van persoonlijke controle*. WRR-rapport 108. Den Haag: WRR.

Grip

Het maatschappelijk belang
van persoonlijke controle

WRR

Redactie: Simone Langeweg, Leiderdorp
Uitgever: WRR

Vormgeving binnenwerk: VormVijf, Den Haag
Figuren en tabellen: VormVijf, Den Haag
Omslagafbeelding: Steffie Padmos, Amsterdam

ISBN: 978 90 832908 3 6
NUR: 740

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid

Buitenhof 34
Postbus 20004
2500 EA Den Haag
070-356 46 00
info@wrr.nl
wrr.nl

WETENSCHAPPELIJKE RAAD VOOR HET REGERINGSBELEID

Aan de Minister-President

Voorzitter van de Ministerraad
De heer drs. M. Rutte
Postbus 20001
2500 EA Den Haag

datum

17 november 2023

onderwerpWRR-rapport nr. 108: *Grip. Het maatschappelijk belang van persoonlijke controle*

Het doet ons genoegen u hierbij het rapport *Grip. Het maatschappelijk belang van persoonlijke controle* aan te bieden.

Dit rapport past in een reeks van publicaties waarin de WRR aandacht vroeg voor een realistisch perspectief op wat burgers aankunnen en voor het belang van grip op het gebied van werk. Denk aan *Weten is nog geen doen* en *Het betere werk*. In dit rapport proberen we dat denken verder te verdiepen. Daartoe gaan we uitgebreid in op de gedragswetenschappelijke kennis over de behoefte aan persoonlijke controle en over de potentiële negatieve effecten van gevoelens van machteloosheid.

Veel burgers hebben te maken met grote onzekerheden en een beperkte controle over hun bestaan. In dit rapport laten we zien dat de combinatie van onzekerheid en gebrek aan grip kan leiden tot een slechtere gezondheid, een bron is van maatschappelijk onbehagen en samen kan hangen met beelden en overtuigingen die op gespannen voet staan met de democratische rechtsstaat.

De kernboodschap van het rapport is daarom dat de overheid bij het maken en uitvoeren van beleid meer moet inzetten op het vergroten van de grip van burgers. De WRR nodigt met dit rapport beleidsmakers uit om vanuit grip naar beleid te kijken: hoe kunnen we burgers meer persoonlijke controle geven, zodat zij hun levensdoelen dichterbij kunnen brengen?

Overeenkomstig de Instellingswet ziet de raad graag de bevindingen van de ministerraad tegemoet.

De voorzitter,

Prof. mr. J.E.J. (Corien) Prins

De secretaris,

Prof. dr. F.W.A. (Frans) Brom

Inhoud

	Ten geleide	9
	Samenvatting	11
1	Het belang van grip	25
1.1	Het belang van grip	25
1.2	Denken en voelen vanuit de burger	26
1.3	Redeneerlijn en centrale concepten	28
1.3	Een voorbehoud en een vooruitblik	33
2	Onzekerheid	37
2.1	Wat is onzekerheid?	38
2.2	Onzekerheid op gebied van werk en inkomen	40
2.3	Onzekerheid op andere gebieden: gezondheid en zorg, wonen, leefomgeving	49
2.4	Niet iedereen wordt in dezelfde mate geraakt	55
2.5	Gevoelens van onzekerheid	59
2.6	Conclusie: onzekerheid is een realiteit voor grote groepen burgers	62
3	Persoonlijke controle	65
3.1	Een nadere kennismaking: gevoel van controle	68
3.2	Gevoel van controle onder Nederlanders	74
3.3	Controle op gebied van werk en inkomen	76
3.4	Controle op andere gebieden: gezondheidszorg, wonen, leefomgeving	83
3.5	Conclusie: beperkte grip voor grote groepen burgers	93
4	Persoonlijke controle en gezondheid	97
4.1	Gevoel van controle en gezondheid	98
4.2	Gevoel van controle en de gezondheidskloof	103
4.3	Conclusie: meer grip, betere gezondheid	108
5	Maatschappelijk onbehagen	111
5.1	Wat is maatschappelijk onbehagen?	111
5.2	Micro- en macrostemming	114
5.3	Empirische ondersteuning	117
5.4	Conclusie: maatschappelijke zorgen zijn soms verholde persoonlijke zorgen	124

6	Vertekende beelden en overtuigingen	127
6.1	De psychologie van compenserende controle	128
6.2	Controle door andere actoren	130
6.3	Representaties en interpretaties van de wereld	135
6.4	De stap naar beleid	137
6.5	Conclusie: gebrek aan controle kan samenleven moeilijker maken	144
7	Inzetten op grip	147
7.1	Het maatschappelijk belang van persoonlijke controle	149
7.2	Meer inzetten op grip	152
7.3	Meer directe controle	154
7.4	Meer indirecte controle	158
7.5	Collectieve controle	162
7.6	Grip als verdelingsvraagstuk	164
7.7	Tot slot: grip op het leven als richtinggevend ideaal	167
	Lijst van gesproken personen	169
	Referenties	171
	Rapporten aan de regering	191

Ten geleide

Dit rapport is voorbereid door een projectgroep onder leiding van prof. dr. Mark Bovens (raadslid) en de projectcoördinatoren prof. dr. Will Tiemeijer en drs. Anne-Greet Keizer. De projectgroep bestond verder uit prof. dr. Suzanne Hulscher (raadslid), de tijdelijke stafleden dr. Thijs de Boer, Phylicia Codrington MSc, Jasmijn Slingerland MSc en Janne Verstappen MSc, en de stagiaires Sanne Boer, Inger Ebeling en Ward de Kock. Ondersteuning werd verzorgd door drs. Annemieke van Willigen, drs. Caroline Buser en Magda de Wit.

Voor dit rapport hebben we uitgebreid gebruik gemaakt van de achtergrondstudie die in juni 2023 als Working Paper is gepubliceerd onder de titel *Onzekerheid, maatschappelijk onbehagen en persoonlijke controle: Een conceptuele en empirische analyse*. Een belangrijk onderdeel van die studie is een groot survey dat eind 2021 werd afgenomen door I&O Research onder bijna drieduizend Nederlanders. Bij de voorbereiding van dit rapport hebben we voorts gesproken met een groot aantal experts, beleidsmakers en betrokkenen uit de praktijk. We zijn hun veel dank verschuldigd voor hun tijd, kennis en suggesties. Hun namen staan achter in het rapport.

Tot slot danken wij in het bijzonder de experts die bereid waren eerdere versies van dit rapport van commentaar te voorzien. Het gehele rapport is voor review voorgelegd aan prof. mr. Luc Verhey en prof. dr. Denise de Ridder. Hoofdstukken 2 en 3 zijn voorgelegd aan prof. dr. Cok Vrooman en hoofdstuk 4 aan prof. dr. Marianne de Visser en prof. dr. André Knottnerus. Hoofdstuk 5 is volledig gebaseerd op de achtergrondstudie die is voorgelegd aan dr. Josje den Ridder, dr. Eefje Steenvoorden en prof. dr. Kees van den Bos. Hoofdstuk 6 is voorgelegd aan prof. dr. Jan Willem van Prooijen.

Samenvatting

Meer aandacht voor grip op het eigen leven

Dit rapport gaat over het belang van persoonlijke controle ofwel 'grip op het eigen leven'. Daarmee bedoelen we dat mensen door hun eigen handelen invloed kunnen hebben op door hen gewenste uitkomsten, zoals een prettige baan, voldoende inkomen of een aangename leefomgeving. De kernboodschap is dat de overheid bij het maken en uitvoeren van beleid meer moet inzetten op het vergroten van de grip van burgers.

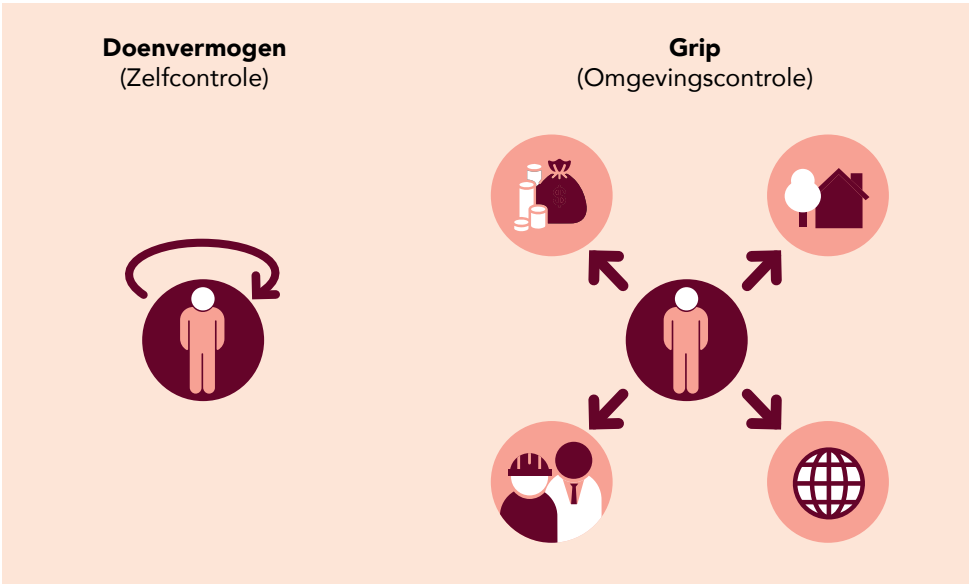
Grote groepen burgers, bijvoorbeeld jongeren en huishoudens tot en met lage middeninkomens, ervaren onzekerheid en een gebrek aan grip op hun leven. Wanneer zij geconfronteerd worden met onzekerheid en niet het gevoel hebben dat ze grip hebben op hun situatie, kan dat hun gezondheid aantasten en hun levenstevredenheid aanmerkelijk verminderen. Ook kan dit een bron zijn van maatschappelijk onbehagen. Ten slotte zijn er aanwijzingen dat een gebrek aan grip dat iemand ervaart, samenhangt met wereldbeelden en overtuigingen die niet bevorderlijk zijn voor de democratische rechtsstaat.

Het perspectief van de individuele burger

In dit rapport redeneert de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) vanuit het perspectief van de individuele burger, vanuit zijn of haar wensen, doelen en levensprojecten. Wetenschappers spreken wel van het 'eerstepersoons-perspectief': ga in de schoenen staan van de individuele burger en kijk hoe de wereld zich voor hem of haar aandient. Dit rapport is dan ook gebaseerd op het nodige psychologische onderzoek. Op basis hiervan willen we bepaalde maatschappelijke verschijnselen beter begrijpen en een ander perspectief bieden voor het regeringsbeleid.

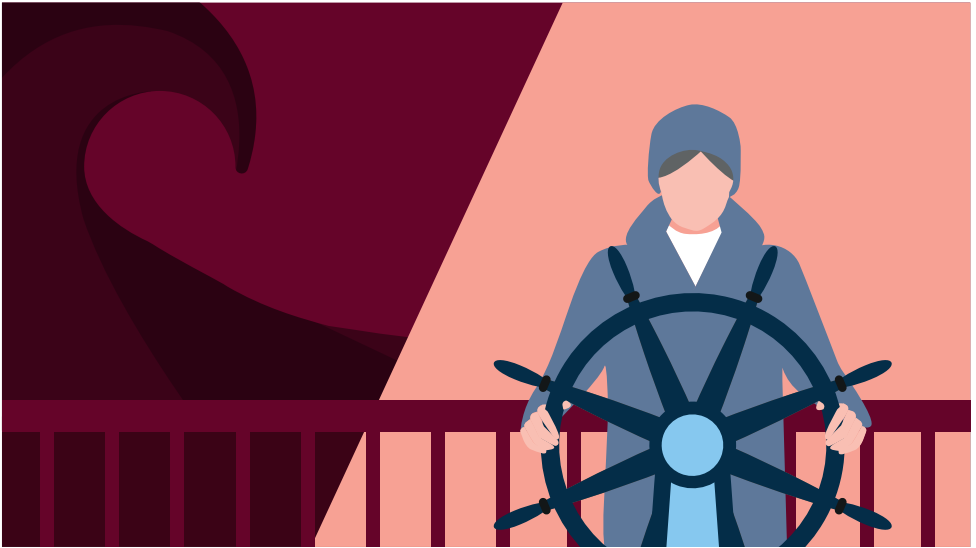
Met deze gedragswetenschappelijke insteek is dit rapport in zekere zin een vervolg op het WRR-rapport *Weten is nog geen doen* uit 2017. Met één groot verschil, zoals te zien is in figuur 1:

- *Weten is nog geen doen* ging vooral over *zelf*controle: de mate waarin mensen in staat zijn hun *eigen* gedrag effectief te sturen. In dat rapport uit 2017 introduceerden we daarvoor het woord 'doenvermogen'.
- Het huidige rapport gaat over wat je *omgevings*controle zou kunnen noemen: de mate waarin mensen in staat zijn hun omgeving effectief te beïnvloeden, en zo hun doelen te bereiken. We hanteren hiervoor het woord 'grip'.

Figuur 1 Doenvermogen en Grip

Tussen de twee bestaat natuurlijk een verband, want wie zijn omgeving effectief wil beïnvloeden, moet allereerst zijn eigen gedrag kunnen reguleren. Grip veronderstelt dus een basis van doenvermogen, maar doenvermogen alléén is niet genoeg. Werkelijke grip op de omgeving vereist ook andere dingen, zoals voldoende financiële middelen, sociale hulpbronnen en rechten, maar ook een voorspelbare en navigeerbare omgeving. De markt en de overheid moeten de ruimte en de mogelijkheden bieden om ook daadwerkelijk grip uit te oefenen. Het zijn allemaal elementen die bijdragen aan grip. Daarmee bouwt dit rapport ook voort op een ander recent WRR-rapport, namelijk *Het betere werk* uit 2020. Daarin vroeg de raad nadrukkelijk aandacht voor het belang van grip op het werk, grip op het inkomen en grip op het leven.

Grip

Wat is 'grip'?

Met 'grip' bedoelen we de mate waarin mensen in staat zijn door eigen handelen gewenste uitkomsten te bereiken en ongewenste uitkomsten te voorkomen. In de internationale gedragswetenschappelijke literatuur spreekt men van 'personal control' of van 'mastery'. Het gaat hierbij om de capaciteiten, middelen en rechten waarover iemand kan beschikken om het hoofd te bieden aan de onzekerheden van de wereld en tóch zijn of haar doelen te bereiken. Te denken valt aan toegang tot opleidingen om je naast het werk verder te ontwikkelen, de middelen die je nodig hebt om een fatsoenlijke woning te bemachtigen, de kennis en vaardigheden om je weg te vinden in de wereld van regelingen, zorg en andere voorzieningen, maar ook de aanwezigheid van een sociaal netwerk dat je kan helpen als het moeilijk wordt, of de formele rechten en feitelijke mogelijkheden om invloed uit te oefenen op wat er in je directe leefomgeving gebeurt.

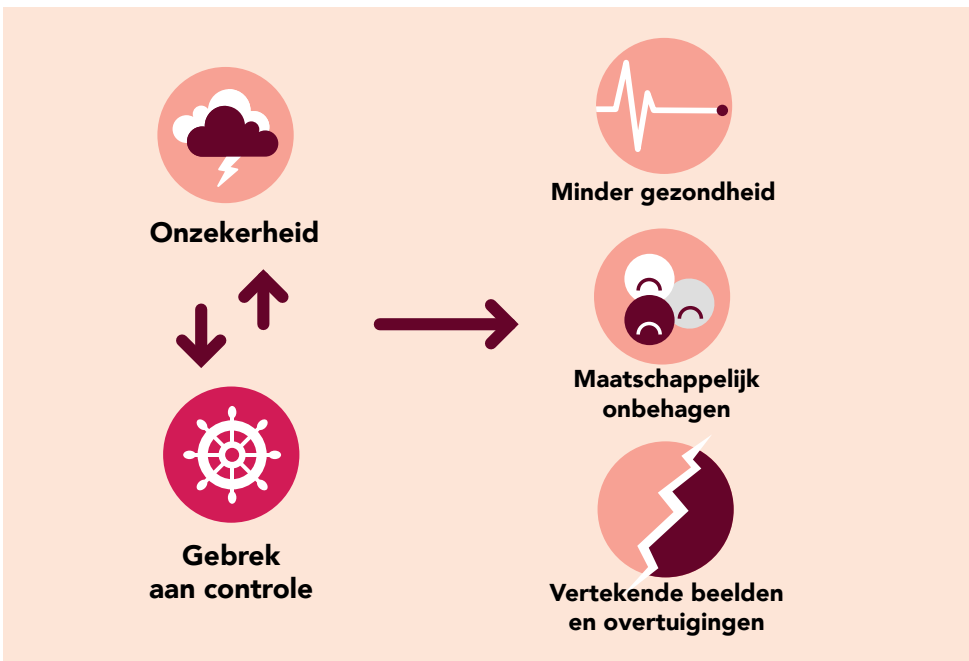
Om misverstanden te voorkomen: persoonlijke controle is iets heel anders dan sociale controle of een Orwelliaanse overheidscontrole waarmee sommigen het begrip 'controle' misschien associëren. Bij persoonlijke controle gaat het niet om controle *over* het individu, maar om controle *door* het individu, om de mogelijkheden van mensen om met succes hun weg te vinden in een wereld vol onzekerheden. Persoonlijke controle hangt nauw samen met zelfbeschikking en vrijheid. Om ongewenste associaties te voorkomen gebruiken we daarom vaak het woord 'grip'.

Het maatschappelijk belang van persoonlijke controle

Persoonlijke controle, oftewel grip, is om meerdere redenen belangrijk. In de afgelopen decennia hebben opeenvolgende kabinetten veel nadruk gelegd op zelfredzaamheid en eigen verantwoordelijkheid. Burgers moeten minder van de overheid verwachten en meer zelf doen om hun idee van het goede leven te verwezenlijken. Dit rapport gaat niet over de wenselijkheid van die politieke keuze. Maar *als* de overheid zoveel nadruk legt op eigen verantwoordelijkheid, dan is het ook belangrijk dat zij zich inzet voor zodanige condities dat burgers hun eigen verantwoordelijkheid ook echt kunnen *waarmaken*.

Het is vragen om problemen als mensen wel veel onzekerheid ervaren, maar ze niet het gevoel hebben grip te hebben op hun situatie. Dit kan dit tot verschillende onwenselijke uitkomsten leiden. In figuur 2 schetsen we onze redeneerlijn.

Figuur 2 Redeneerlijn

Veel burgers ervaren onzekerheid en een gebrek aan grip

In dit rapport laten we zien dat onzekerheid en een gebrek aan grip voor veel mensen een realiteit zijn. Deze beperkt zich niet tot werk en inkomen maar doet zich ook voor op andere belangrijke gebieden van het leven, zoals gezondheid, wonen en de leefomgeving. Onzekerheden hebben bovendien de neiging zich te stapelen: onzekerheid op het ene terrein, bijvoorbeeld inkomen, leidt tot

onzekerheid op een ander domein, bijvoorbeeld wonen. Hierdoor gaan mensen belangrijke levenskeuzes uitstellen, zoals een relatie aangaan, samenwonen of kinderen krijgen. Dergelijke stapelingen doen zich vooral voor bij jongeren, huishoudens met lage inkomens en de lage middeninkomens. Maar ook andere groepen worden geconfronteerd met onzekerheid.

Minder grip leidt tot minder geluk en gezondheid en eerder overlijden

Onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) laat zien dat het gevoel van controle sterk samenhangt met algemene levenstevredenheid en geluk. Grote en langlopende internationale onderzoeken wijzen bovendien uit dat iemands gevoel van controle sterk samenhangt met allerlei mentale en fysieke gezondheidsuitkomsten, variërend van depressie tot hart- en vaatziekten. Mensen die laag scoren op controle gaan, gemiddeld genomen, dan ook eerder dood. Deze onderzoeken werpen ook nieuw licht op een hardnekkig probleem, namelijk het verschil in gezondheid tussen lagere en hogere sociaal-economische klassen. De resultaten laten zien dat dit verschil voor een flink deel kan worden verklaard doordat lagere sociaal-economische klassen doorgaans minder grip op hun leven ervaren dan hogere sociaal-economische klassen.

Minder grip is een bron van maatschappelijk onbehagen

Iemands gevoel van controle hangt ook samen met maatschappelijk onbehagen, met een algemeen en onbepaald gevoel dat het niet goed gaat met ‘de samenleving’. We vonden dat wie laag scoort op gevoel van controle *in zijn eigen leven*, ook eerder meent dat het slecht gaat met de samenleving *als geheel* – zélf als rekening wordt gehouden met verschillen in onzekerheid.

Dat betekent natuurlijk niet dat we hiermee alle vormen van maatschappelijk onbehagen kunnen verklaren. Daarvoor is het verschijnsel te complex. Wel richt het de blik op een verklaring die nog weinig is onderzocht. Voor beleidsmakers ligt hier een belangrijke boodschap: *maatschappelijke zorgen zijn soms verholde persoonlijke zorgen*. Gevoelens van maatschappelijk onbehagen zeggen niet alleen iets over hoe het gaat met de samenleving als geheel, maar soms ook iets over hoe het mensen vergaat in hun eigen leven. Minder grip in het persoonlijk leven is een van de bronnen van maatschappelijk onbehagen.

Minder grip hangt samen met meer vertekende beelden en overtuigingen

Gebrek aan gevoel van controle hangt ook samen met beelden en houdingen die niet per se bijdragen aan een gezonde en goed functionerende democratie. Zo hebben diverse onderzoeken laten zien dat een gevoel van gebrek aan persoonlijke controle kan leiden tot een sterker denken in termen van ‘zij’ tegenover ‘wij’ en tot een grotere voorkeur voor ‘sterke leiders’. Ook kunnen mensen in reactie op een controlebedreiging meer macht toeschrijven aan vijanden of op

zoek gaan naar zondebokken, en een sterkere voorkeur hebben voor eenvoudige interpretaties van de wereld, met duidelijke oorzaak-gevolgrelaties. Het is dan ook niet vreemd dat sommige studies een verband hebben gevonden tussen gebrek aan eigen controle en geloof in complotten.

Een pleidooi voor grip-denken

De les van dit rapport is dat wanneer je vanuit het perspectief van persoonlijke controle naar beleid kijkt, je bepaalde maatschappelijke problemen beter begrijpt en nieuwe oplossingen op het spoor komt. Kortom, dit rapport is een pleidooi voor 'grip-denken'. Daarmee is dit geen klassiek adviesrapport dat uitmondt in een reeks van concrete aanbevelingen voor de departementen X, Y en Z. In dit rapport biedt de WRR vooral een andere manier van denken over beleid.

Als we vanuit het perspectief van 'grip' kijken naar de maatschappelijke realiteit, werpt dat nieuw licht op enkele actuele problemen. Daarmee komen ook nieuwe beleidsaanpakken in beeld. We geven vier voorbeelden.

Een nieuw perspectief op sociaal-economische gezondheidsverschillen

Eén van de hardnekkige problemen in onze samenleving is de grote ongelijkheid in gezondheid tussen mensen met een lage en mensen met een hoge sociaal-economische status (SES). Het verschil in levensverwachting tussen de meest en minst welvarende mensen is zeven tot acht jaar, en het verschil in *gezonde* levensverwachting is zelfs 23 tot 25 jaar. Al decennia proberen beleidsmakers deze kloof te verkleinen met allerlei preventieprogramma's, maar vooralsnog met weinig resultaat. Wie vanuit 'grip' kijkt, ontdekt echter dat die gezondheidsverschillen voor een flink deel kunnen worden verklaard doordat mensen met lage SES beduidend minder grip op hun leven ervaren. Die relatieve machteloosheid tast letterlijk hun mentale en fysieke gesteldheid aan, met als gevolg dat zij korter leven.

De beleidsimplicatie hiervan is dat wie de gezondheidsverschillen wil verkleinen, er niet komt met alleen informatie en preventie. Het is belangrijk om ook de dieperliggende ongelijkheid in 'grip op het leven' aan te pakken. Een betere gezondheid voor mensen met een lagere SES vraagt om meer mogelijkheden, middelen en rechten voor grip.

De schaduwzijden van meer burgerparticipatie

Een ander voorbeeld heeft te maken met inspraak en participatie. Vaak wordt dit gezien als één van de antwoorden op maatschappelijk onbehagen. De Omgevingswet die binnenkort wordt ingevoerd, schrijft participatie ook wettelijk voor, zonder daar veel eisen aan te stellen. Wie vanuit het grip-perspectief kijkt, ziet dat meer participatie inderdaad goed nieuws is voor wie beschikt over de tijd en competenties om effectief te opereren in dit soort trajecten. Voor hen

betekent dit waarschijnlijk *meer* controle over hun leefomgeving. Het tegenovergestelde geldt echter voor mensen die niet beschikken over die tijd en competenties. Voor hen betekent een verschuiving van representatieve naar participatieve democratie waarschijnlijk *minder* controle. Zij zouden waarschijnlijk meer gebaat zijn bij ‘klassieke’ belangenbehartiging door competente volksvertegenwoordigers die namens hen tegenspel kunnen bieden aan meer vocale en georganiseerde belangen.

De beleidsimplicatie hiervan is dat wie dacht het onbehagen te verminderen door ‘meer inspraak en participatie’ wel eens bedrogen zou kunnen uitkomen, want voor een deel van de burgers kan dat uitmonden in juist *minder* grip. Daarom is het belangrijk dat naast participatieve trajecten de representatieve democratie ook altijd goed en volwaardig blijft functioneren.

Een bron van onbehagen en discutabele beelden en verhalen

Dat leidt naar het volgende voorbeeld. Dat betreft een verzameling van fenomenen waarover velen zich vandaag de dag zorgen maken: zaken als maatschappelijk onbehagen, wij-zij denken, polarisatie, zondebok-denken en geloof in complotten. Vanuit het perspectief van grip wordt duidelijk dat deze fenomenen niet alleen maar het gevolg zijn van de beelden en verhalen die rondgaan in de media en op internet. Voor een deel kunnen ze ook een reactie zijn op het ervaren gebrek aan grip in het eigen leven. Onderzoek suggereert namelijk dat wie zich bedreigd voelt in de eigen persoonlijke controle, eerder geneigd is mee te gaan in zulke beelden en verhalen, om zo toch te kunnen blijven geloven in een overzichtelijke wereld en de mogelijkheid van controle.

Wat is hiervan de beleidsimplicatie? Het is zeker niet zo dat alle genoemde verschijnselen volledig herleid kunnen worden tot een gebrek aan grip in het eigen leven, maar het kan wel één van de factoren zijn. Wie deze fenomenen wil tegengaan, kan zich dus beter niet beperken tot een ‘beter uitleggen’ van ‘de feiten’. Het is óók van belang om te kijken in hoeverre dit soort gevoelens, beelden en verhalen samenhangen met machteloosheid in het eigen leven, en wat daaraan te doen valt.

Grip als verdelingsvraagstuk

Nieuwe verdelingsvraagstukken: van koopkracht naar grip

Wie vanuit grip naar beleid kijkt, ziet ook nieuwe vragen van verdelende rechtvaardigheid. Meer controle voor de een betekent soms minder controle voor de ander, zo blijkt op meerdere plaatsen in dit rapport. Een gevolg van de vrijblijvende invulling van participatie die de Omgevingswet voorstaat, kan bijvoorbeeld zijn dat juist burgers met minder tijd en minder bureaucratische competenties minder grip krijgen op hun leefomgeving. En ook op de woningmarkt betekent meer grip voor de één soms minder grip voor de ander. Denk bijvoorbeeld aan de effecten van de ‘jubelton’.

Kortom, de winst in grip voor de een is soms het verlies in grip voor de ander. Dit betekent dat beleidsmakers zich niet alleen de vraag moeten stellen hoe ze de grip van burgers kunnen maximaliseren. Ze moeten zich ook afvragen of hun maatregelen geen herverdelingseffecten op dit vlak hebben en, zo ja, in hoeverre die voorkomen kunnen of moeten worden.

Wie vanuit ‘grip’ kijkt, krijgt ook een ander perspectief op wat de politiek nu eigenlijk eerlijk moet verdelen. Vanuit het perspectief van grip is ‘koopkracht’ niet waar het uiteindelijk om gaat. Voor de meeste mensen is geld immers geen doel op zich, maar een middel voor iets anders, namelijk het realiseren van hun levensprojecten. Geld is daarbij een belangrijk hulpmiddel, maar niet het enige dat telt. Het gaat om alle middelen, capaciteiten en rechten die bijdragen aan grip. Dus misschien zou de politiek minder moeten kijken naar

‘koopkrachtplaatjes’ en meer naar ‘grip-plaatjes’: wat betekent beleid voor het totaal aan factoren die van invloed zijn op ieders ‘grip op het leven’?

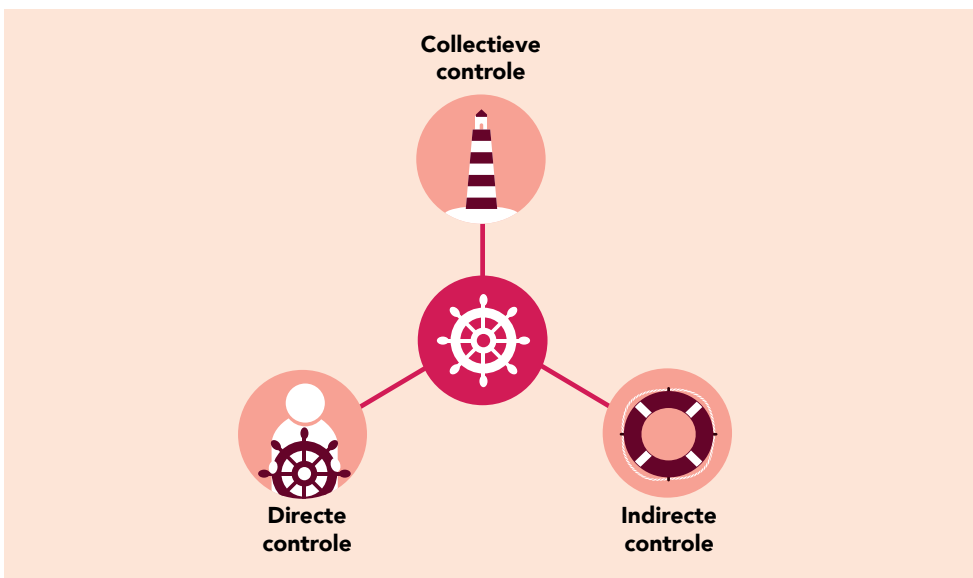
Inzetten op grip

Wat zijn de consequenties van de bevindingen uit dit rapport voor de algemene richting van het regeringsbeleid? In het maatschappelijk debat over onzekerheid waren er de afgelopen decennia grofweg twee dominante posities. De ene was ‘wen er maar aan’. Onzekerheid is nu eenmaal een *fact of life*, waar burgers mee moeten leren omgaan. De andere was dat de overheid alle onzekerheden zoveel mogelijk moet uitbannen. In dit rapport hebben we laten zien dat er nog een derde, vruchtbaarder antwoord mogelijk is, namelijk dat het gaat om de balans tussen onzekerheid en grip. Alleen wanneer burgers voldoende grip op het leven ervaren, kunnen zij omgaan met een zekere mate van onzekerheid. Voor deze balans is het belangrijk dat de overheid niet alleen inzet op het bieden van een basis van zekerheid, maar ook meer inzet op het vergroten van de grip van burgers.

In het rapport bespreken we drie wegen waarlangs de overheid de persoonlijke controle van burgers kan helpen vergroten (zie ook figuur 3):

- *directe controle*: het rechtstreeks versterken van de grip van burgers;
- *indirecte controle*: het versterken van de grip van burgers met behulp van actoren en instituties die namens het individu kunnen optreden;
- *collectieve controle*: het versterken van de grip die de samenleving als geheel heeft op haar toekomst.

Figuur 3 Drie vormen van controle

Directe controle: meer mogelijkheden voor individuele grip

Een eerste route is het creëren van meer mogelijkheden voor burgers om daadwerkelijk zelf invloed te kunnen uitoefenen op hun persoonlijke situatie. Ze kunnen bijvoorbeeld zelf beïnvloeden wat voor werk ze doen en onder welke omstandigheden, in welke buurt ze wonen en in wat voor type woning, of hoe hoog hun inkomen is. In de onderstaande box staan enkele voorbeelden hoe dit zou kunnen.

- De WRR heeft al eerder laten zien dat op het gebied van werk nog veel winst te boeken valt. Geef werknemers bijvoorbeeld de keuze hoeveel uren ze willen werken, door zowel minder als meer werken makkelijker afdwingbaar te maken. Door werknemers meer mogelijkheden te geven om gedurende hun loopbaan te variëren in de omvang van hun arbeidsuren, kunnen zij beter omgaan met onzekerheden in hun persoonlijk leven, zoals het krijgen van kinderen, een scheiding of het verlies van een partner.
- De huidige krappe woningmarkt stelt uiteraard grenzen aan wat er aan grip mogelijk is. Dat wil echter niet zeggen dat er helemaal niets kan. Sta bijvoorbeeld toe dat meerdere mensen in een huis kunnen wonen doordat ze hun wachttijden voor een socialehuurwoning kunnen optellen als ze gaan samenwonen, of een huurcontract kunnen afsluiten met meerdere individuele huishoudens. Of maak het makkelijker om socialehuurwoningen te ruilen tussen verschillende gemeenten, voorrang te geven aan ouderen die een schaarse huurwoning achterlaten, of senioren te laten verhuizen met behoud van de oude huur.
- Ook bij het inrichten van de leefomgeving is het mogelijk om omwonenden meer grip te geven. Zo is het bijvoorbeeld goed mogelijk om bij de aanleg en exploitatie van windmolenparken omwonenden ruime mogelijkheden te geven om mee te denken en te investeren, waardoor zij grip kunnen houden op de ontwikkelingen.

Randvoorwaarde: een navigeerbare omgeving

Directe controle vereist dat mensen weten wat hun rechten en mogelijkheden zijn, waar zij terecht kunnen als ze daarvan gebruik willen maken, en dat de regels begrijpelijk en doenlijk zijn. Ook moeten ze erop kunnen vertrouwen dat die regels niet zomaar opeens veranderen of dat er addertjes onder het gras zitten. Mensen zullen eerder een gevoel van controle hebben wanneer de overheid en de publieke instituties transparant, voorspelbaar en betrouwbaar zijn – zowel in woord als in daad – zodat er sprake is van een navigeerbare publieke omgeving.

Indirecte controle: grip via collectieve belangenbehartiging en coöperaties

Er is een algemeen belang bij een bloeiend middenveld dat *verder* gaat dat alleen maar lokale belangenbehartiging of risicodeling, zo laat de WRR in dit rapport zien. Vakbonden, coöperaties, belangenorganisaties en burgerinitiatieven zijn ook een middel tot grip. De laatste jaren is een nieuwe golf waarneembaar van dit soort vormen van collectieve actie, niet alleen op het terrein van sociale zekerheid maar ook op het gebied van woningbouw, zorg, voedsel, energietransitie en milieu. Deze initiatieven bieden individuele burgers een mogelijkheid om grip te krijgen op belangrijke zaken in het leven die ze in hun eentje niet zouden kunnen realiseren.

- Een voorbeeld zijn broodfondsen. In een broodfonds creëren mensen hun eigen sociale vangnet: ze helpen zichzelf en elkaar in een situatie van ziekte aan een vervangend inkomen.
- Een ander voorbeeld biedt de Wet afwikkeling massaschade in collectieve actie (WAMCA), die sinds 2020 aan belangenorganisaties de mogelijkheid biedt om namens talloze gedupeerden schadevergoeding te vorderen.

De overheid kan deze indirecte vormen van grip ondersteunen door de zwakke kanten van coöperaties en burgercollectieven tegen te gaan. Te denken valt aan regelgeving die de oprichting van coöperaties makkelijk maakt en aan regels rondom financiering.

Collectieve controle: aansprekende en solide regeringsplannen

Een laatste vorm van controle is collectieve controle. Daarmee bedoelen we de mate waarin burgers als politieke gemeenschap *als geheel* grip hebben op onze gedeelde toekomst in dit land. Veel van het recente wetenschappelijk onderzoek naar maatschappelijk onbehagen gaat over het waargenomen gebrek aan collectieve controle. Burgers zien een opeenstapeling van crises, variërend van

de woningnood tot de stikstofproblemen, en menen dat de nationale politiek niet langer bij machte is om iets aan deze problemen te doen.

In dit rapport biedt de WRR geen oplossingen voor die verschillende crises, maar één aanbeveling kunnen we wel doen: investeer in plannen die *aansprekend en solide* zijn. Aansprekend doordat ze perspectief bieden op een daadwerkelijk betere toekomst, en solide omdat ze gebaseerd zijn op de best mogelijke kennis van hoe de wereld werkt. Dergelijke plannen zijn niet alleen om inhoudelijke redenen wenselijk, maar zij kunnen ook een belangrijk psychologisch effect hebben. Alleen al de wetenschap dat we als samenleving een plan hebben om de problemen aan te pakken, kan de scherpe kantjes van gevoelens van machteloosheid en onbehagen afhaken. Onderwerpen die zich hiervoor lenen, zijn bijvoorbeeld de ruimtelijke inrichting van Nederland, de omgang met migratie, en de aanpassing van de samenleving aan de gevolgen van klimaatverandering.

Grip op het leven als richtinggevend ideaal

Dit is geen klassiek adviesrapport dat uitmondt in concrete beleidsaanbevelingen. Dit rapport gaat in essentie over een andere manier van kijken en denken, namelijk één die vertrekt vanuit individuele burgers, hun waarneming en gevoelens. In de kern gaat dit rapport over de verdeling van verantwoordelijkheden tussen overheid en burger. In de afgelopen jaren ging het in de politiek veel over onzekerheid en onbehagen. Soms lijkt het daarbij wel alsof de overheid de verantwoordelijkheid zou hebben om *alle* onzekerheid en onbehagen bij burgers weg te nemen. Dat is echter een onmogelijke opgave. De belofte dat de overheid dit zou kunnen leveren, is een recept voor teleurstelling. Tot op zekere hoogte horen onzekerheid en tegenslag nu eenmaal bij het leven, en burgers hebben een eigen verantwoordelijkheid om daar zo goed mogelijk mee om te gaan. Dit verhaal is maar al te bekend.

Daarmee is de overheid echter *niet* ontslagen van alle verantwoordelijkheid. De inherente onvoorspelbaarheid en grilligheid van de wereld zijn absoluut geen rechtvaardiging voor een beleidsmatige reactie van ‘wen er maar aan’ en ‘zoek het maar uit’. Het sleutelbegrip hier is ‘persoonlijke controle’, ofwel ‘grip op het leven’. Tot op heden ontbrak dat concept vrijwel volledig in het debat. In dit rapport pleit de WRR ervoor om daarin verandering te brengen. Uiteindelijk gaat het om de mogelijkheden die burgers hebben voor grip op hun leven, zodat zij met de onvermijdelijke onzekerheden van het leven kunnen omgaan en hun levensdoelen dichterbij kunnen brengen.

En hier komt de overheid nadrukkelijk in beeld. Grip op het leven vereist immers niet alleen dat mensen zélf beschikken over bepaalde mogelijkheden, middelen en rechten, maar vereist ook collectieve voorzieningen, zoals een goed functionerende rechtsstaat, goed onderwijs, goede gezondheidszorg,

toegankelijke en effectieve rechtsbescherming en goede sociale voorzieningen. En als het gaat om maatschappelijke onzekerheden die de macht van de individuele burger te boven gaan, zoals klimaatverandering, de inrichting van ons land, of migratie, zal het de overheid zelf moeten zijn die zorgt voor voldoende slagkracht om namens ons allen controle uit te oefenen op de wereld waarin wij leven. Misschien wordt het wel tijd om het discours van ‘eigen verantwoordelijkheid’ te vervangen door een discours van ‘gedeelde verantwoordelijkheid’, met ‘grip op het leven’ als richtinggevend ideaal.

1 Het belang van grip

Dit rapport gaat over het belang van persoonlijke controle ofwel grip. Hiermee bedoelen we dat mensen door hun eigen handelen invloed kunnen hebben op door hen gewenste uitkomsten, zoals een prettige baan, voldoende inkomen of een aangename leefomgeving.

Grip is belangrijk in het werk. Mensen kunnen omgaan met veeleisend werk, als ze maar het gevoel hebben dat ze grip hebben op hoe ze dat werk kunnen doen. Wanneer werknemers geen grip hebben op hun werkomstandigheden en op de balans tussen werk en privé, leidt dat tot burn-outklachten.¹ Grip is ook belangrijk in de thuissituatie. Wie geen grip meer op zijn uitgaven heeft en van rekening tot rekening leeft, of in de schuldhulpverlening zit, verliest de regie over zijn leven. Denk ook aan grip op de eigen kansen op de woningmarkt en op een dak boven het hoofd. Op dit moment hebben veel mensen het gevoel dat ze geen enkele controle hebben over hun huisvesting. Voor wie niet veel geld kan inbrengen, is een eigen huis vrijwel onbereikbaar geworden en de wachtlijsten voor sociale huurwoningen zijn enorm. Veel starters op de woningmarkt hebben het gevoel dat hun leven op de pauzeknop staat. Grip speelt daarnaast in de leefomgeving. Op veel plekken in het land worden bijvoorbeeld grote windmolenparken aangelegd. In sommige gevallen, zoals in het noorden van Drenthe, ervoeren de omwonenden geen enkele grip op wat er ging gebeuren. Dat leidde tot heftige polarisatie en persoonlijke bedreigingen. Op andere plekken, zoals in Flevoland, zijn de omwonenden veel meer ‘in control’ en is er nauwelijks onvrede en onrust.

1.1 Het belang van grip

Waarom vragen we aandacht voor grip? In de eerste plaats omdat voldoende grip vrijwel onmisbaar is in tijden van onzekerheid en eigen verantwoordelijkheid. In de afgelopen decennia hebben opeenvolgende kabinetten veel nadruk gelegd op zelfredzaamheid en eigen verantwoordelijkheid. Burgers moeten minder van de overheid verwachten en meer zelf doen om hun idee van het goede leven te verwezenlijken. Dit rapport gaat niet over de wenselijkheid van die politieke keuze. Maar *als* de overheid zoveel nadruk legt op de eigen verantwoordelijkheid van burgers, dan is het ook belangrijk dat zij zich inzet voor zodanige condities dat burgers hun eigen verantwoordelijkheid ook echt kunnen *waarmaken*. Anders gezegd, dan moet de overheid ook bevorderen dat iedereen in voldoende mate kan beschikken over de capaciteiten, middelen en

mogelijkheden om in een onzekere wereld zo goed mogelijk zijn of haar levensdoelen te verwezenlijken.

In de tweede plaats is grip belangrijk omdat het vragen om problemen is als mensen veel onzekerheid ervaren, terwijl dat niet gepaard gaat met reële mogelijkheden tot persoonlijke controle. Dit rapport bevat veel empirische ondersteuning voor die laatste stelling. We laten zien dat wanneer mensen veel onzekerheid ervaren en niet het gevoel hebben grip te hebben op hun situatie, dit tot verschillende onwenselijke uitkomsten kan leiden:

- Hoe minder mensen het gevoel hebben grip op hun leven te hebben, hoe lager hun persoonlijke welbevinden. Mensen met weinig controle over hun leven, scoren aanmerkelijk lager op gevoelens van geluk en tevredenheid, hebben vaker gezondheidsproblemen, en maken een grotere kans op vroegtijdig overlijden.
- De negatieve gevoelens die voortkomen uit gebrek aan grip, hebben de neiging zich niet te beperken tot dat eigen leven, maar zich ook te vertalen in negatieve gevoelens over de samenleving als geheel. In dit rapport laten we zien dat een ervaren gebrek aan persoonlijke controle één van de bronnen is van een algemeen gevoel van maatschappelijk onbehagen.
- Er zijn serieuze aanwijzingen dat de combinatie van onzekerheid en gevoelens van machteloosheid kan leiden tot beelden en overtuigingen waar een democratie niet altijd beter van wordt. Daarbij gaat het om meer ‘wij-zij’ denken, een grotere voorkeur voor ‘sterke leiders’ die het niet zo nauw nemen met de democratische regels en mogelijk ook tot een grotere neiging tot complotdenken.

Kortom, er is alle reden om in het regeringsbeleid aandacht te besteden aan persoonlijke controle ofwel grip.

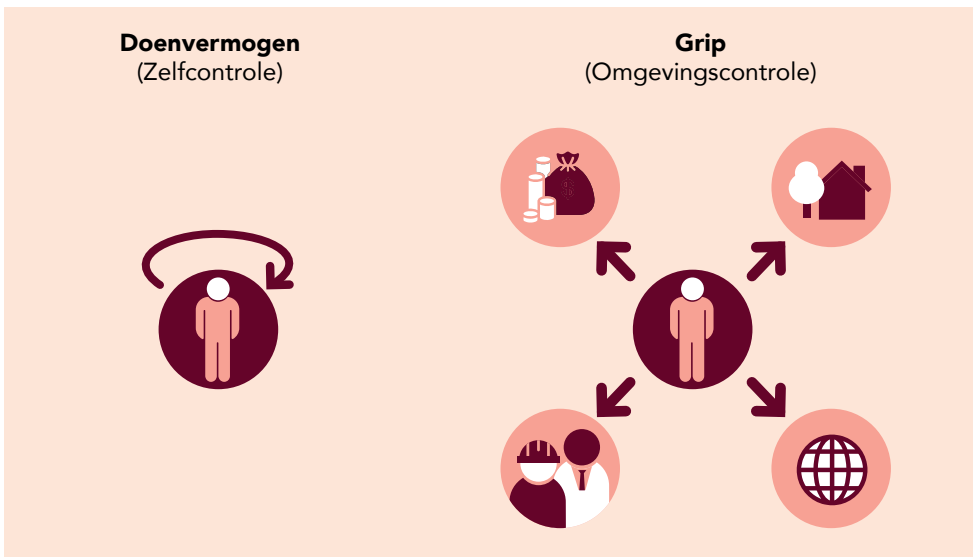
1.2 Denken en voelen vanuit de burger

In dit rapport redeneert de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) vanuit het perspectief van de individuele burger, vanuit zijn of haar wensen, doelen en levensprojecten. Wetenschappers spreken wel van het ‘eerstepersoons-perspectief’: ga in de schoenen staan van de individuele burger en kijk hoe de wereld zich voor hem of haar aandient. Deze aanpak past naadloos binnen de actuele wens in ‘Den Haag’ om minder te denken vanuit systemen en meer vanuit de individuele burger en diens ervaring. Dit rapport is dan ook gebaseerd op het nodige psychologische onderzoek. Ons doel is op basis hiervan bepaalde maatschappelijke verschijnselen beter te begrijpen en een ander perspectief te bieden voor het regeringsbeleid.

Met deze gedragswetenschappelijke insteek is dit rapport in zekere zin een vervolg op het WRR-rapport *Weten is nog geen doen* uit 2017. Met één groot verschil, zoals te zien is in figuur 1.1:

- *Weten is nog geen doen* ging vooral over *zelfcontrole*: de mate waarin mensen in staat zijn hun *eigen* gedrag effectief te sturen. In dat rapport uit 2017 introduceerden we daarvoor het woord ‘doenvermogen’.
- Het huidige rapport gaat over wat je *omgevingscontrole* zou kunnen noemen: de mate waarin mensen in staat zijn hun omgeving effectief te beïnvloeden, en zo hun doelen te bereiken. We hanteren hiervoor het woord ‘grip’.

Figuur 1.1 Doenvermogen en Grip

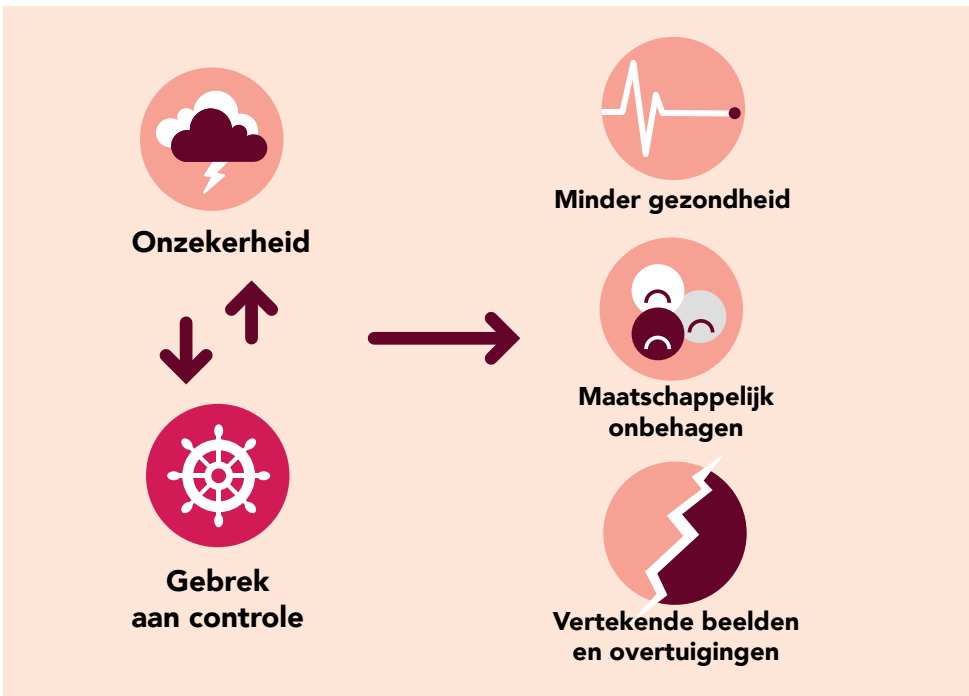

Tussen beide begrippen bestaat natuurlijk een verband, want wie zijn omgeving effectief wil beïnvloeden, moet allereerst zijn eigen gedrag kunnen reguleren. Grip veronderstelt dus een basis van doenvermogen. Toch zijn de twee niet gelijk, want doenvermogen alléén is niet genoeg. Werkelijke grip op de omgeving vereist ook andere dingen, zoals voldoende financiële middelen, sociale hulpbronnen, rechten, maar ook een voorspelbare en navigeerbare omgeving. Daarmee bouwt dit rapport ook voort op een ander recent WRR-rapport, *Het betere werk*, uit 2020. Daarin vroeg de raad nadrukkelijk aandacht voor het belang van grip op het werk, grip op inkomen en grip op het leven.

1.3 Redeneerlijn en centrale concepten

In dit eerste hoofdstuk introduceren we onze redeneerlijn en de concepten die daarin centraal staan. Figuur 1.2. geeft de centrale redeneerlijn van dit rapport weer: als mensen veel onzekerheid ervaren en tegelijkertijd niet het gevoel hebben dat ze grip hebben op hun situatie, kan dit negatieve gevolgen hebben voor henzelf en voor de maatschappij als geheel. Hieronder volgt een eerste omschrijving van elk concept uit deze figuur. In de volgende hoofdstukken gaan we op elk concept nog dieper in.

Figuur 1.2 Redeneerlijn

Onzekerheid

Een belangrijke aanleiding voor dit rapport ligt in het debat van de laatste jaren over 'onzekerheid'. Voor veel Nederlanders is 'onzekerheid' nadrukkelijk een thema. Ze hebben te maken met tijdelijke contracten, een krappe woningmarkt, een beperkt vangnet als het financieel misgaat, stijgende energielasten en een leefomgeving die sterk aan verandering onderhevig is. Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) bracht in 2021 een lijvige studie uit met een analyse van vijf urgente maatschappelijke vraagstukken die het nieuwe kabinet zou

moeten aanpakken. Daarbij constateerde het planbureau één gemene deler: onzekerheid.²

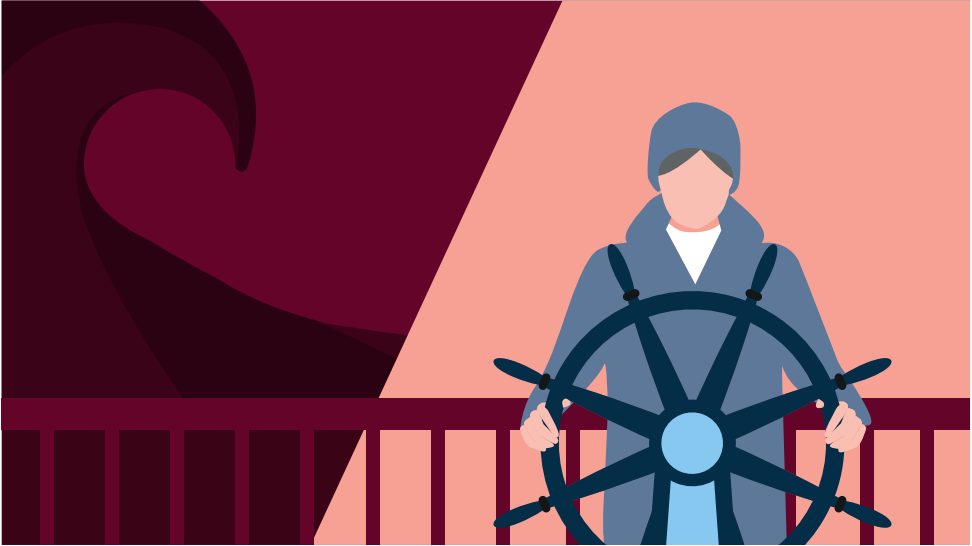
Maar hoe moeten we ‘onzekerheid’ definiëren? Die vraag blijkt nog niet zo eenvoudig te beantwoorden. In het volgende hoofdstuk gaan we er dieper op in. Hier geven we alleen een eerste plaatsbepaling: in dit rapport heeft onzekerheid primair betrekking op de onvoorspelbare ontwikkelingen in de wereld, op de kleine en grote verrassingen, wendingen en tegenslagen die het leven mogelijk voor ons in petto heeft. Bij onzekerheid gaat het om de vraag: wat komt er vanuit de omgeving op het individu af?

Persoonlijke controle ofwel grip

Zoals eerder gezegd, bedoelen we met ‘grip’ de mate waarin mensen in staat zijn door eigen handelen gewenste uitkomsten te bereiken en ongewenste uitkomsten te voorkomen. In de internationale gedragswetenschappelijke literatuur spreekt men van ‘personal control’ of van ‘mastery’. Persoonlijke controle is te zien als de ‘conceptuele tegenvoeter’ van onzekerheid: waar onzekerheid primair verwijst naar kenmerken van de omgeving, verwijst persoonlijke controle naar kenmerken van de persoon, en waar onzekerheid primair draait om de vraag ‘wat komt er op iemand af?’, draait persoonlijke controle om de vervolgvraag ‘wat kan die persoon daaraan doen?’.

Het begrip ‘grip’ verwijst naar alle capaciteiten, middelen en rechten waarover iemand kan beschikken om het hoofd te bieden aan de onzekerheden van de wereld, het hele arsenaal aan ‘wapens’ dat iemand kan inzetten om tóch zijn doelen te bereiken. Te denken valt aan de financiële middelen die iemand heeft om een fatsoenlijke woning te bemachtigen, de kennis en vaardigheden die iemand nodig heeft om zijn of haar weg te vinden in de wereld van regelingen, zorg en andere voorzieningen, maar ook de aanwezigheid van een sociaal netwerk dat kan helpen als het moeilijk wordt, of de formele rechten en feitelijke mogelijkheden die iemand heeft om invloed uit te oefenen op wat er in de directe leefomgeving gebeurt.

Grip

Om misverstanden te voorkomen: persoonlijke controle is iets heel anders dan sociale controle of een Orwelliaanse overheidscontrole waarmee sommigen het begrip ‘controle’ misschien associëren. Bij persoonlijke controle gaat het niet om controle *over* het individu, maar om controle *door* het individu, om de mogelijkheden van mensen om met succes hun weg te vinden in een wereld vol onzekerheden. Persoonlijke controle hangt nauw samen met zelfbeschikking en vrijheid, en verdient daarom juist een positieve pers. Om ongewenste associaties te voorkomen gebruiken we daarom vaak het woord ‘grip’. Maar daar waar we de gedragswetenschappelijke literatuur bespreken, zullen we meestal spreken van persoonlijke controle, omdat dit nu eenmaal het begrip is dat daar gangbaar is.

Dan de drie concepten aan de rechterkant van figuur 1.2: gezondheid, maatschappelijk onbehagen en vertekende beelden en overtuigingen.

Gezondheid

Hierover kunnen we kort zijn. In dit rapport verstaan we onder ‘gezondheid’ hoe het iemand fysiek en mentaal vergaat. Dat is natuurlijk een heel globale definitie. Medici en psychologen beschikken over een veel fijnmaziger raamwerk en instrumentarium om te beschrijven hoe het fysiek en mentaal met iemand gaat. Het is voor dit rapport echter niet noodzakelijk om in detail hierop in te gaan. We beperken ons tot enkele globale indicatoren, zoals algemene levensvrede, enkele veel voorkomende geestelijke en fysieke aandoeningen, en de kans op overlijden.

Maatschappelijk onbehagen

Dit is een veel lastiger begrip. In het publieke debat wordt meestal met grote zorg gesproken over ‘maatschappelijk onbehagen’, maar blijft vaak onduidelijk waarnaar dat begrip precies verwijst. Als je doorvraagt waaraan mensen denken als ze het woord in de mond nemen, noemt de één misschien een verval van normen en waarden, de ander de komst van steeds meer ‘buitenlanders’, een derde associeert het juist met protesten tegen asielzoekerscentra, en een vierde met een algeheel onvermogen van de samenleving om de problemen waarvoor het land staat op te lossen. De Raad voor de Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) noemde ‘maatschappelijk onbehagen’ dan ook een ‘veelkoppig monster’.³

Dat maakt de zaken er niet duidelijker op. In dit rapport willen we het simpel houden, en reserveren we het begrip voor wat we beschouwen als de kern van het maatschappelijk onbehagen, namelijk een algemeen en onbepaald *gevoel* dat het niet goed gaat met ‘de samenleving’. We kiezen dus voor een inhoudelijk ‘lege’ definitie: we laten in het midden wát precies er dan niet goed gaat en wat daarvan de oorzaken zijn. Vaak vinden mensen het zelf ook moeilijk om dat nauwkeurig aan te geven. Voor zover zij al ideeën hebben over wat er precies aan scheelt, beschouwen we dat eerder als mogelijke verklaringen voor waar dat gevoel van onbehagen vandaan komt dan als onderdeel van het onbehagen zelf.

Vertekende beelden en overtuigingen

Dan het laatste concept. Dit is een verzamelcategorie voor denkpatronen die geen betrekking hebben op het eigen leven – en die we ook niet zouden beschouwen als gevoelens van maatschappelijk onbehagen zoals hierboven gedefinieerd –, maar die wél betrekking hebben op de samenleving en politiek als geheel. Te denken valt aan het beeld dat het in de samenleving een kwestie is van ‘wij’ versus ‘zij’, dat het land gebaat zou zijn bij een sterke leider die orde op zaken stelt, of dat het coronavirus bewust ontwikkeld en verspreid is om de bevolking onder de duim te houden, enzovoort. Als die beelden inderdaad een adequate weergave zijn van de werkelijkheid, is het verstandig ze serieus te nemen en er zo nodig naar te handelen. Maar onderzoek en ervaring leren dat mensen nogal eens de neiging hebben om meer kwalijke ontwikkelingen en bedoelingen te zien dan de feiten rechtvaardigen. Als dat het geval is, kunnen zulke vertekende beelden een schadelijke uitwerking hebben op de samenleving en op de democratische rechtsstaat.

Waar komen deze maatschappelijke beelden en overtuigingen vandaan? Een belangrijke leverancier zijn uiteraard de media, al dan niet gevoed door de politiek. Ook de sociale omgeving is een factor in hoe mensen samenleving en

politiek interpreteren. In dit rapport laten we echter zien dat deze beelden en overtuigingen ook worden beïnvloed door wat mensen meemaken in hun *eigen* leven. Een gebrek aan grip op het eigen leven blijkt soms onverwachte, negatieve effecten te hebben op hoe mensen de samenleving als geheel waarnemen en interpreteren.

Box 1.1 De sleutelbegrippen in een notendop

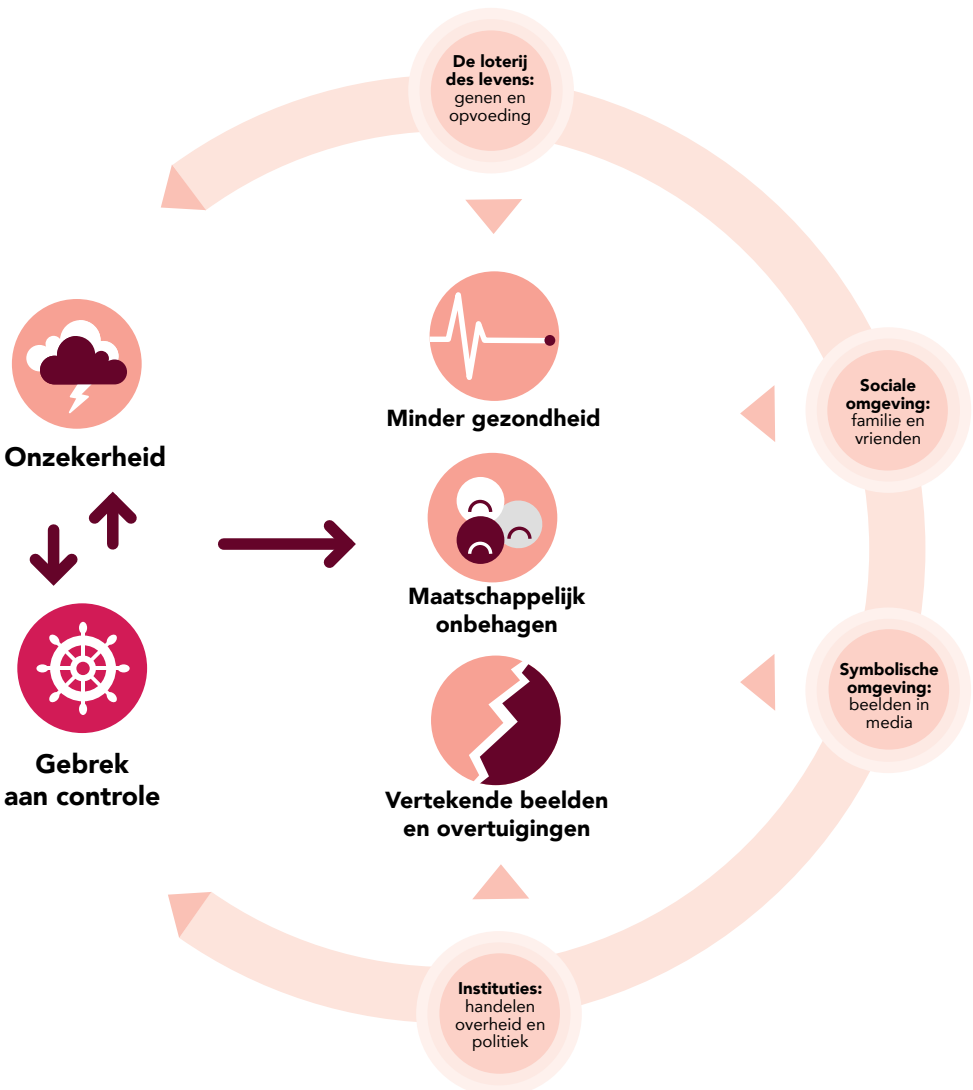
- Onzekerheid verwijst naar de onvoorspelbaarheid van de omgeving en de kwetsbaarheden die dat voor het individu met zich meebrengt. Centraal bij onzekerheid staat de vraag: wat komt er vanuit de omgeving op je af?
- Persoonlijke controle en grip verwijzen naar de mate waarin mensen in staat zijn door eigen handelen gewenste uitkomsten te bereiken. Centraal staat de vraag: wat kun je aan deze onzekere situatie doen?
- Gezondheid verwijst naar hoe het iemand vergaat, en omvat gevoelens van tevredenheid en geluk, mentale en fysieke gezondheid en levensverwachting.
- Maatschappelijk onbehagen verwijst naar een algemeen en onbepaald gevoel dat het niet goed gaat met 'de samenleving'.
- Vertekende beelden en overtuigingen verwijst naar bepaalde denkpatronen over de samenleving en politiek, over hoe die in elkaar zitten of zouden moeten zitten.

1.3 Een voorbehoud en een vooruitblik

In dit rapport laten we zien dat een combinatie van onzekerheid en gebrek aan grip kan leiden tot een slechtere gezondheid, meer maatschappelijk onbehagen en tot vertekende beelden en overtuigingen. Voordat we van start gaan, is een voorbehoud op zijn plaats: we hebben *niet* de pretentie om in dit rapport een uitputtende verklaring te geven van alle mogelijke oorzaken van deze fenomenen. Dit zijn verschijnselen met vele oorzaken. In figuur 1.3 presenteren we nogmaals onze redeneerlijn, maar nu met mogelijke andere determinanten toegevoegd.

Figuur 1.3 Uitgebreide redeneerlijn

Zo maakt het voor onbehagen en maatschappijbeelden nogal uit of iemand een optimistisch of pessimistisch karakter heeft, hoe familie en vrienden tegen de zaken aankijken, en welke ervaringen hij of zij heeft met de overheid of andere instituties. Ook de media spelen daarbij een grote rol. Op al deze factoren richten we ons in dit rapport niet. Dit is geen algemeen rapport over alle bronnen van onbehagen. Wie meer wil weten over hun invloed, kan terecht bij een uitgebreide literatuur, vooral op het gebied van sociologie, politicologie en mediawetenschap.

De opbouw van dit rapport

In de komende vijf hoofdstukken behandelen we één voor één de sleutelbegrippen uit dit rapport:

- Hoofdstuk 2 gaat over onzekerheid. We gaan nog wat dieper in op dit concept, en bespreken in hoeverre er op verschillende domeinen van het leven sprake is van onzekerheid. We presenteren ook eigen onderzoek naar gevoelens van onzekerheid onder de Nederlandse bevolking.
- Hoofdstuk 3 gaat over persoonlijke controle ofwel grip. Ook hier gaan we dieper in op dit concept, en we bespreken in hoeverre er op verschillende domeinen van het leven reële mogelijkheden bestaan tot controle.
- Hoofdstuk 4 gaat over het belang van grip voor individueel welbevinden en gezondheid. We bespreken bestaand onderzoek dat deze samenhang overtuigend laat zien. Mensen die weinig controle ervaren gaan – gemiddeld genomen – zelfs eerder dood.
- Hoofdstuk 5 gaat over gevoelens van maatschappelijk onbehagen. We laten met eigen onderzoek zien dat onzekerheid en gebrek aan grip in het eigen leven ertoe kunnen leiden dat mensen zich ook onbehaaglijker voelen over de samenleving als geheel.
- Hoofdstuk 6 gaat over beelden en overtuigingen. We bespreken recent onderzoek waaruit blijkt dat als mensen worden bedreigd in hun gevoelens van controle, dat tot gevolg kan hebben dat zij bijvoorbeeld meer in termen van ‘wij’ tegenover ‘zij’ gaan denken en eerder een voorkeur uitspreken voor sterke leiders en soms ook meer neigen tot complottheorieën.
- Hoofdstuk 7, het slothoofdstuk, schetst de betekenis van onze bevindingen voor het denken over regeringsbeleid.

Een pleidooi voor ‘grip-denken’

Dit rapport is geen ‘gewoon’ WRR-rapport dat eindigt met concrete beleidsaanbevelingen voor de domeinen X, Y en Z. Dit rapport heeft eerder een ‘meta’-karakter. We willen vooral beleidsmakers uitnodigen tot *een andere manier van kijken*, één die vertrekt vanuit het eerstpersoons-perspectief van individuele burgers die nastreven wat zij belangrijk vinden in het leven – voldoende inkomen, een prettige woning, een goede baan en een sociaal netwerk – maar vroeg of laat stuiten op de obstakels en tegenslagen die horen bij een wereld vol

onzekerheden. In dit rapport laten we zien dat ‘onzekerheid’ en een gebrek aan grip reële fenomenen zijn voor grote groepen burgers. Daarnaast laten we zien dat dit niet alleen nadelig is voor henzelf, maar ook negatieve effecten kan hebben op de samenleving als geheel, in de vorm van maatschappelijk onbehagen en contraproductieve beelden van samenleving en politiek.

In het slothoofdstuk betogen we daarom dat beleidsmakers niet alleen moeten inzetten op het verminderen van onzekerheid, maar ook vaker de vraag moeten stellen: *hoe kunnen we de grip van burgers vergroten?* Hoe kunnen we ervoor zorgen dat zij voldoende mogelijkheden hebben om effectief om te gaan met de onzekerheden in hun bestaan en om te bereiken en behouden wat voor hen echt belangrijk is? En: hoe zorgen we ervoor dat die mogelijkheden tot grip een beetje eerlijk zijn verdeeld over de burgers? We noemen dit ‘grip-denken’ en sluiten af met drie denkrichtingen waarlangs de overheid de grip van burgers kan vergroten.

2 Onzekerheid

Box 2.1 Paul – man, 23 jaar⁴

Paul woont in een studentenkamer in een grote studentenstad. Ongeveer een half jaar geleden haalde hij zijn bachelor aan de universiteit. Een prestatie die werd gevierd, maar die hij tegelijkertijd als een zware last ervaarde. Toen hij zijn diploma in ontvangst nam, voelde hij zich in het diepe gegoooid. Ondanks alle twijfels denkt Paul dat het uiteindelijk wel goed komt met het vinden van een baan, want er zijn banen genoeg. Over het soort werk is hij onzekerder. Dan gaat het niet alleen om de inhoud van het werk, maar ook om het type contract. Bij een vast contract heb je niet alleen meer zekerheid, er zit ook een gevoel van waardering in. “Ik heb er wel vertrouwen in dat het goed komt, dat ik uiteindelijk een baan vind waar ik van rond kan komen. Ik vraag me heel erg af of het een leuke baan is, en ik ben heel bang dat het flexwerk is of zpp'er werk. [...] Het [een vast contract] is deels bestaanszekerheid, dat je gewoon weet: volgende maand heb ik nog steeds gewoon geld. Maar deels is het ook best persoonlijk. Ik heb wel met flexcontracten gewerkt, en dat voelde heel afstandelijk. Een soort van: jij mag er zijn op het moment dat wij het leuk vinden en... het voelde heel erg inwisselbaar ook.”

Waar hij absoluut niet zeker van is, is of hij een geschikte woning kan vinden. Op dit moment heeft hij een kamer in een studentenhuis, maar eigenlijk moet hij die verlaten; hij is immers geen student meer. Hij blijft zitten in de hoop dat hij niet uit het huis wordt gezet. Het geeft continue stress, maar er lijken geen andere opties te zijn. “Ik denk echt dat ik tot mijn vijftigste in deze kamer ga blijven wonen. Ik heb geen recht meer op studentenhuisvesting, privéhuur is zo ontzettend moeilijk en ik heb een wachttijd bij Woningnet, dat is drie jaar. Ik zie het er echt van komen dat ik weer terug naar mijn ouders ga over niet al te lange tijd. Niet dat ik het wil, maar gewoon dat ik letterlijk niks kan vinden.” Paul is er ook van overtuigd dat hij niet in zijn stad kan blijven wonen. Tegen dat idee heeft hij al lang geleden gedag gezegd. Dat is schrikken, hij is daar opgegroeid en voelt zich er thuis.

4

De portretten in dit rapport zijn gebaseerd op interviews door I&O Research in opdracht van de WRR. De respondenten hebben de portretten geaccordeerd, maar de namen zijn veranderd.

Het voorbeeld van Paul illustreert hoe burgers onzekerheid ervaren op tal van terreinen die ertoe doen in het leven. In dit hoofdstuk brengen we in kaart wat de aard en omvang is van feitelijke en ervaren onzekerheid op een aantal terreinen. We laten zien dat onzekerheid zich niet beperkt tot werk en inkomen, maar ook speelt op andere domeinen die voor mensen belangrijk zijn, zoals zorg, wonen en leefomgeving. Wie vanuit de burger wil denken, moet dus ook deze andere domeinen in het verhaal betrekken. Daardoor wordt ook beter zichtbaar dat mensen op meerdere terreinen tegelijk onzeker kunnen zijn: niet alleen op het gebied van werk of inkomen, maar ook op het gebied van bijvoorbeeld wonen of zorg. We zullen zien dat bij sommige groepen een dergelijke samenloop van onzekerheden op meerdere domeinen vaker voorkomt dan bij andere groepen.

Vóór we hierop ingaan, staan we eerst wat uitgebreider stil bij de vraag wat we onder onzekerheid verstaan.

2.1 Wat is onzekerheid?

‘Onzekerheid’ kan naar meerdere dingen verwijzen: het kan zowel een kenmerk van de omgeving zijn als van de persoon. Wij leggen in dit rapport het zwaartepunt bij de eerste betekenis: onzekerheid heeft primair betrekking op de veranderlijkheid en onvoorspelbaarheid van de omgeving en op kwetsbare levensomstandigheden. Bij onzekerheid gaat het om de vraag: wat komt er vanuit de omgeving op het individu af?

We maken daarbij een onderscheid tussen twee vormen van onzekerheid:

- Feitelijke onzekerheid. Deze vorm van onzekerheid betreft de mate waarin iemands situatie *feitelijk gezien* onzeker is. Heeft iemand bijvoorbeeld een nulurencontract, dan is het inkomen en het hebben van werk objectief gezien minder voorspelbaar dan als die persoon een vast contract heeft. Hetzelfde geldt voor wie een chronische ziekte heeft, een zwak sociaal netwerk of een tijdelijk huurcontract. De levensomstandigheden van deze persoon zijn kwetsbaarder dan die van de buurman met een vast contract, een goede gezondheid, vele vrienden en een koopwoning. De impact van onvoorspelbaarheid is in die situatie groter, omdat de eerste persoon minder economisch of sociaal kapitaal heeft om tegenslagen op te vangen.⁵

---

⁵ Het is per definitie onmogelijk om ‘met zekerheid’ te zeggen hoe ‘feitelijk onzeker’ iemands situatie is. Dat zou immers kennis van de toekomst veronderstellen. Overigens is van bepaalde gebeurtenissen wel bekend wat, statistisch gezien, de kans is dat iemand daardoor wordt getroffen (bijvoorbeeld een verkeersongeluk of een bepaalde ziekte). Daarom worden deze wel geduid als risico in plaats van onzekerheid. Dat is nuttige kennis voor bijvoorbeeld verzekeringsmaatschappijen, maar het individu schiet hier niet zo veel mee op. Voor hem is het immers nog onvoorspelbaar of hij degene is die morgen door dat betreffende ongeluk wordt getroffen. “Je zal maar net die ene zijn!”

- Gevoelens van onzekerheid. Deze vorm betreft de mate waarin iemand zich onzeker *voelt* over deze zaken. Voor een deel is dit een kwestie van karakter – de één is nu eenmaal zorgelijker aangelegd dan de ander – maar voor een deel zijn deze gevoelens ook een gevolg van de feitelijke onzekerheid. Het is allesbehalve vreemd dat iemand met een nulurencontract zich onzekerder *voelt* over zijn inkomen dan iemand met een vaste baan. Evenmin is het vreemd dat deze persoon eerder wakker zal liggen van de vraag of hij of zij volgende maand nog wel de rekeningen kan betalen.

De twee vormen van onzekerheid vallen niet per se samen. Meestal hebben mensen wel een redelijk beeld van de feitelijke onzekerheid van hun situatie, maar dat hoeft niet. Iemands situatie kan feitelijk gezien onzeker zijn, zonder dat hij dat weet of zo voelt. Denk bijvoorbeeld aan een situatie waarin iemands werkgever in grote financiële problemen verkeert, een faillissement wellicht aanstaande is, maar dat binnenskamers houdt. Ook het eigen lichaam kan in een slechtere staat verkeren dan waarvan iemand zich bewust is, met soms vervelede verrassingen als gevolg.

Beleidsmakers zullen doorgaans focussen op de *feitelijke* onzekerheid van mensen en proberen daarop te sturen, bijvoorbeeld door de hoogte van het minimumloon aan te passen, een sociaal vangnet te organiseren en voldoende woningen te laten bouwen. Waarschijnlijk zullen veel beleidsmakers *gevoelens* van onzekerheid ook niet zo snel als legitiem aangrijpingspunt voor interventie beschouwen.⁶ Toch is het wel goed als zij dit soort gevoelens serieus nemen en de vinger aan de pols houden. Individuele houdingen en individueel gedrag worden immers uiteindelijk bepaald door hoe zeker mensen zich voelen, en niet per se door hoe zeker hun omstandigheden objectief gezien zijn. Het betekent dat beleidsmakers zich niet alleen moeten richten op de feitelijke zekerheid, maar ook moeten bevorderen dat mensen die zekerheid waarnemen en ervaren.

Is onzekerheid onwenselijk?

Hoe onwenselijk is onzekerheid eigenlijk? In het publieke debat wordt onzekerheid bijna altijd negatief gewaardeerd, als een conditie die moet worden vermeden. Mensen hebben nu eenmaal behoefte aan zekerheid, zo is de gedachte, en als die ontbreekt kunnen ze niet goed functioneren.

Maar is die categorisch negatieve waardering van onzekerheid terecht? Dat is maar de vraag. Het *gevoel* van onzekerheid heeft ook positieve aspecten. Dit gevoel is misschien niet prettig, maar juist daarom kan het mensen aanzetten

---

6

In het veiligheidsdomein lijkt dit overigens anders te liggen. Daar wordt niet alleen gestuurd op objectieve veiligheid, maar ook op subjectieve veiligheid.

tot actie, bijvoorbeeld tijd steken in *employability* (het vergroten van hun kans op werk), geld opzijzetten voor onvoorziene tegenvallers of hun sociale netwerk op orde houden. Nog los van de vraag of leven in totale zekerheid nu werkelijk zo gelukkig maakt, het is een recept voor een gebrek aan alertheid, voor zelfgenoegzaamheid en passiviteit, en daar wordt een mens niet altijd beter van. Te veel onzekerheid is niet goed, maar te weinig ook niet. Vergelijk het met stress. Het beste is niet de volledige afwezigheid van spanning, maar een gezond niveau van spanning: niet te weinig, niet te veel. Op dezelfde manier zou je kunnen spreken over een ‘gezond niveau van onzekerheid’.

Helaas kunnen we geen algemene antwoorden geven op de vraag waar dat gezonde niveau precies ligt. Het kan verschillen per levensgebied en hangt uiteindelijk af van de persoon en de leefsituatie. De een is nu eenmaal beter bestand tegen gevoelens van onzekerheid dan de ander, en de een beschikt ook over meer mogelijkheden om effectief het hoofd te bieden aan onzekerheid dan de ander. In het slothoofdstuk komen we hierop terug. In de rest van dit hoofdstuk laten we zien dat veel Nederlanders op een aantal belangrijke domeinen van het leven te maken hebben met onzekerheid.

2.2 Onzekerheid op gebied van werk en inkomen

Onzeker werk

We beginnen met onzekerheid op de arbeidsmarkt. Hiervoor is al veel aandacht. In de laatste twee coalitieakkoorden heeft de regering ambities uitgesproken om de onzekerheid op de arbeidsmarkt aan te pakken,⁷ bijvoorbeeld door de invoering van de Wet arbeidsmarkt in balans.⁸ Uit een reeks rapporten blijkt dat de Nederlandse arbeidsmarkt voor bepaalde groepen werkenden een hoge mate van onzekerheid kent.⁹ Dit is het resultaat van een langer lopende ontwikkeling: de Nederlandse arbeidsmarkt wordt immers al jaren steeds flexibeler. In Europa is Nederland koploper in het aandeel werknemers met een tijdelijke arbeidsovereenkomst, en ook het aandeel zelfstandigen zonder personeel (zzp) in ons land is hoog en groeiend (zie figuur 2.1).¹⁰

7 VVD et al. 2017; VVD et al. 2021.

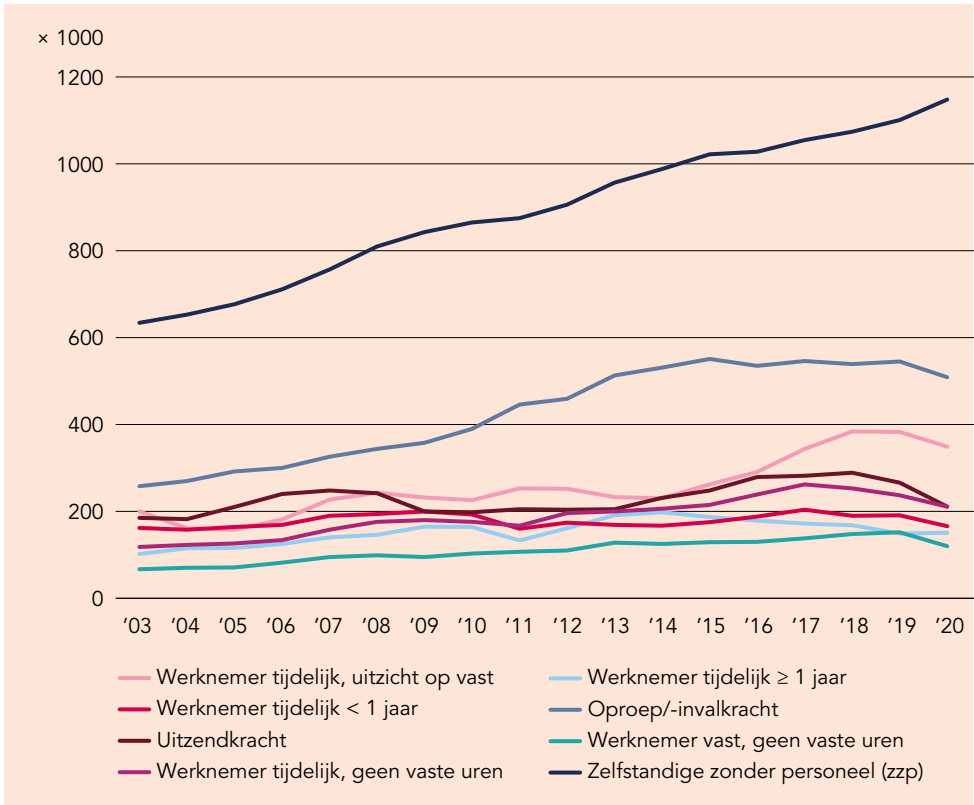
8 Onder de Wet Arbeidsmarkt in Balans (WAB – in werking per 1 januari 2020) krijgen oproepkrachten meer rechten en betere bescherming.

9 Onder andere Commissie Regulering van Werk 2020; SER 2021b; WRR 2020a.

10 WRR 2020a.

Figuur 2.1 Ontwikkeling groepen flexibel werkenden in Nederland, 2003-2020

Bron: CBS 2022e; bewerking WRR.

In figuur 2.1 is vanaf het eerste jaar waarvoor het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) data beschikbaar heeft – 2003 – een duidelijke toename te zien van het aantal flexibel werkenden in Nederland.¹¹ Zelfstandigen niet meegerekend, is het aantal werknemers met een flexibele arbeidsrelatie in Nederland gestegen van bijna 1,1 miljoen in 2003 naar ruim 1,7 miljoen in 2020. Vooral het aantal werknemers zonder vaste uren, het aantal werknemers met een tijdelijk contract met uitzicht op vast, het aantal werknemers met een tijdelijk contract van ten minste één jaar en het aantal oproep- en invalkrachten zijn aanzienlijk toegenomen. Hiernaast werkten in 2020 ruim 1,1 miljoen mensen als zzp’er, bijna een verdubbeling ten opzichte van 2003. Voor al deze groepen geldt dat de werkende slechts zeker is van de huidige baan tot aan het einde van de lopende contractperiode.

11

Het CBS gebruikt inmiddels een andere indeling. Zie: <https://opendata.cbs.nl/statline/#/cbs/nl/dataset/85278ned/table?ts=1676381302569>.

Voor een beter begrip van de uitdagingen binnen dit domein is het goed een onderscheid te maken tussen *baanzekerheid* – de mate waarin mensen zeker zijn over hun huidige baan – en *werkzekerheid* – de mate waarin mensen er zeker van zijn dat ze kunnen overstappen naar een volgende baan. Baanzekerheid hangt sterk samen met het type arbeidsovereenkomst, en is per definitie veel kleiner bij werknemers met een flexibele arbeidsrelatie.¹² Deze hebben een hoger risico op baanverlies: ze worden vaker werkloos dan werknemers met een vaste arbeidsrelatie.¹³ In het onzekere begin van de coronacrisis was bijvoorbeeld te zien dat oproep-, inval- en uitzendkrachten vaak hun baan verloren.¹⁴

Daarnaast heeft het type arbeidscontract ook gevolgen voor de beschikbaarheid van een vangnet bij baanverlies. Daarbij gaat het bijvoorbeeld om de ontslagbescherming en -vergoeding en het aantal malen dat een tijdelijk contract kan worden verlengd. Onderzoek van Cok Vrooman toont aan dat de wettelijke bescherming van werknemers in de periode van 1980-2015 is afgenomen.¹⁵ Voor alle mensen in loondienst blijkt de werkbescherming in die periode met 9 procent te zijn afgenomen. Als wordt gecorrigeerd voor de groei van het aantal tijdelijke banen, dan gaat het om een afname van 23 procent. Wordt ook rekening gehouden met zelfstandigen, dan bedraagt de totale afname van de werkbescherming 27 procent (zie figuur 2.2).

In reactie op de toegenomen baanonzekerheid, wordt wel gesteld dat deze ontwikkeling niet zo problematisch is mits mensen werkzekerheid hebben. Voor zzp'ers hoeven kortlopende contracten geen probleem te zijn als zich maar steeds nieuwe opdrachten aandienen. Sterker nog, als zij een goede positie hebben op de markt, neemt hun grip zelfs toe. Zij kunnen zelf kiezen welke opdrachten ze onder welke condities willen doen, en hebben zo werkzekerheid én grip. Werkzekerheid combineert een voortdurend aanwezig risico op het verlies van werk met voortdurend aanwezige ontwikkelings- en doorstroomkansen van mensen. Hierbij plaatsen we twee kanttekeningen.

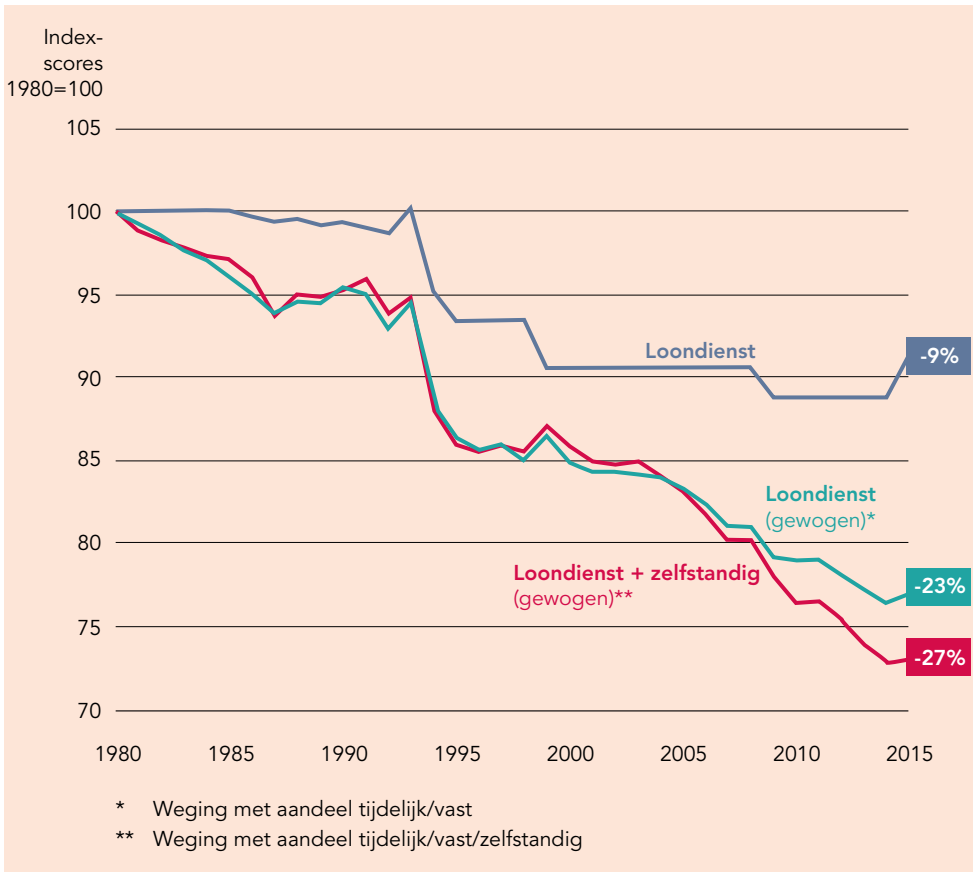
---

12 R. Dekker et al. 2010.

13 De Beer et al. 2019. Door een aantrekkende arbeidsmarkt nam in 2019 de kans op werkloosheid af onder zowel vaste als flexibele werknemers. Dat jaar waren er 59.000 werklozen die een jaar eerder een flexibele arbeidsrelatie hadden. In het coronajaar 2020 nam het aantal werklozen echter toe tot 107.000 mensen die een jaar eerder nog een flexibele arbeidsrelatie hadden.

14 CBS 2022e.

15 Vrooman 2016.

Figuur 2.2 Werkzekerheid van de beroepsbevolking (1980-2015)

Bron: Overgenomen van Vrooman 2016.

Ten eerste is de werkzekerheid ongelijk verdeeld. Werknemers met een flexibele arbeidsrelatie wisselen uiteraard vaker van werkgever dan werknemers met een vast contract, maar komen na een overstap in drie op de vier gevallen weer op een flexibel contract te werken. Daarentegen krijgen werknemers met een vast contract in 50 procent van de gevallen bij een overstap direct een vast contract aangeboden.¹⁶ Waar eind vorige eeuw een tijdelijke aanstelling nog gold als opstap naar een vast dienstverband, werken steeds meer mensen nu structureel op tijdelijke contracten.¹⁷

16

De Beer et al. 2019.

17

Commissie Regulering van Werk 2020; Kremer et al. 2017. In 1998-1999 kreeg 43 procent van de tijdelijk werkenden na één jaar een vast contract; in 2012-2013 was dit slechts 12 procent.

Ten tweede ligt de verantwoordelijkheid voor ontwikkelings- en doorstroomkansen vooral bij de werkenden. Op papier is de werkende samen met de werkgever verantwoordelijk voor de eigen inzetbaarheid en is de overheid verantwoordelijk voor een goed functionerende arbeidsmarkt en voldoende werkgelegenheid. In de praktijk echter ligt de verantwoordelijkheid grotendeels bij de werkende en zijn niet alle werkenden in staat om die verantwoordelijkheid op te pakken. Dat is het gevolg van de manier waarop het arbeidsmarktbeleid is opgezet. Het inzetbaarheidsaspect van werkzekerheid kent weinig tot geen wettelijke regels, waardoor er aanzienlijke verschillen bestaan tussen cao's wat betreft de beschikbare tijd of het budget voor scholing. Ondanks de jarenlange aandacht voor inzetbaarheid, is permanent ontwikkelen op of naast het werk nog steeds geen algemeen aanvaarde praktijk en zijn er weinig prikkels die werkgevers en werkenden aanzetten tot een structurele leercultuur.¹⁸ Werkzekerheid wordt dus wel als beleidsdoelstelling omarmd, maar wordt beperkt uitgewerkt in concrete arbeidsvoorwaarden of concreet beleid.

Onzeker inkomen

Onzeker werk heeft gevolgen voor andere belangrijke domeinen van het leven, zoals inkomen. De meeste schommelingen in inkomens ontstaan door veranderingen in het werk, zoals verlies van werk en een nieuwe of andere baan, of door veranderde omstandigheden in het huishouden, zoals samenwonen, scheiden, kinderen krijgen, of kinderen die uit huis gaan.¹⁹ Het gaat deels om voorspelbare factoren zoals gezinsuitbreiding, maar ook om zaken die mensen overkomen en waar ze maar beperkt invloed op kunnen uitoefenen, zoals ziekte of een scheiding.

Flexibele contracten vergroten de onvoorspelbaarheid van het inkomen, en beïnvloeden in hoeverre mensen in staat zijn via werk een toereikend inkomen te verdienen, bijvoorbeeld als zij een oproepcontract met wisselende uren hebben. Dat betekent dat het voor een voorspelbaar en toereikend inkomen niet genoeg is om (vast) werk te hebben, maar dat dit werk ook voldoende moet opbrengen om van te kunnen leven. Dat is niet meer voor iedereen het geval. Het aantal arme werkenden neemt toe.

Zo blijkt uit een studie van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) dat het aantal arme werkenden tussen 1990 en 2013 is gestegen naar het hoogste niveau van de afgelopen 25 jaar.²⁰ In 2014 was 4,6 procent van de werkenden in Nederland arm. Deze toename was deels te wijten aan de economische crisis,

---

18 Commissie Regulering van Werk 2020; Hoogsteen & Langebeek 2018.

19 De Beer 2017.

20 Vrooman et al. 2018.

maar mogelijk speelden de structurelere veranderingen op de arbeidsmarkt ook een rol. In 2014 bestond de groep arme werkenden vooral uit zelfstandigen (45 procent), deeltijdwerknemers (27 procent) en oproepkrachten (12 procent). Betaald werk lijkt dus niet altijd voldoende te lonen. Het onderzoekproject *Working yet poor* laat zien dat dit in 2019 niet anders was.²¹ Van alle werkenden liep 5,5 procent het risico om in armoede te leven. Daarbinnen bestaan echter flinke verschillen: van de werkenden met een laag betaalde baan loopt 4,4 procent gevaar om in armoede te leven, tegenover 6,9 procent van de werkenden met een flexibele baan en 14,3 procent van de werkende zelfstandigen.

Onderzoek van het Nibud laat zien dat een substantieel deel van de Nederlandse bevolking moeite heeft om rond te komen. In 2021 ging het om 34 procent, ofwel 2,7 miljoen huishoudens.²² De koopkrachtontwikkeling van huishoudens wordt niet alleen bepaald door inkomen uit werk, maar ook door externe invloeden, zoals inflatie en overheidsbeleid. Zo kan een plotselinge, hoge inflatie een bron van onzekerheid zijn. Vanaf najaar 2021 is de inflatie sterk gestegen, van 1,4 procent in juli 2021 naar 14,5 procent in september 2022. Op het moment van schrijven, medio 2023, lijkt de inflatie op haar retour, maar de verwachting is dat deze nog geruime tijd hoger zal zijn dan in het verleden het geval was.

In hoeverre een forse inflatie huishoudens in de problemen brengt, hangt ook af van het aandeel van het inkomen dat huishoudens kwijt zijn aan vaste lasten. Onderzoek van het Nibud laat zien dat in 2019 veel huishoudens meer dan de helft van hun inkomen kwijt zijn aan vaste lasten²³, uitgaven die zij moeilijk op korte termijn kunnen verlagen.²⁴ Hierbij spelen huurkosten een belangrijke rol. Vooral huishoudens met een 'modaal inkomen en anderhalf keer gemiddelde huur' hebben sinds 2014 te maken met een stijging van het aandeel vaste lasten, tot meer dan 65 procent. We komen later in dit hoofdstuk terug op de stijging van de woonlasten, die vooral speelt bij huurders van woningen in de vrije sector.

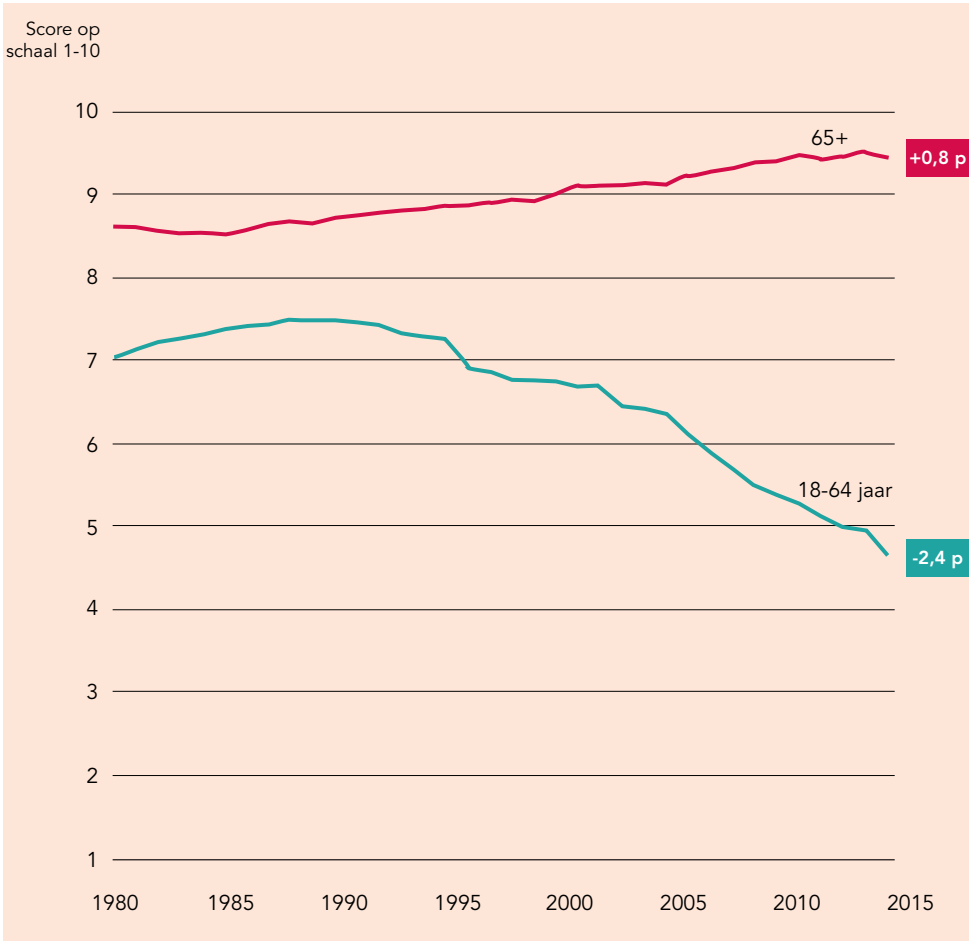
---

21 Houwerzijl et al. 2021.

22 CBS 2022c; Groen & Van Gaalen 2021.

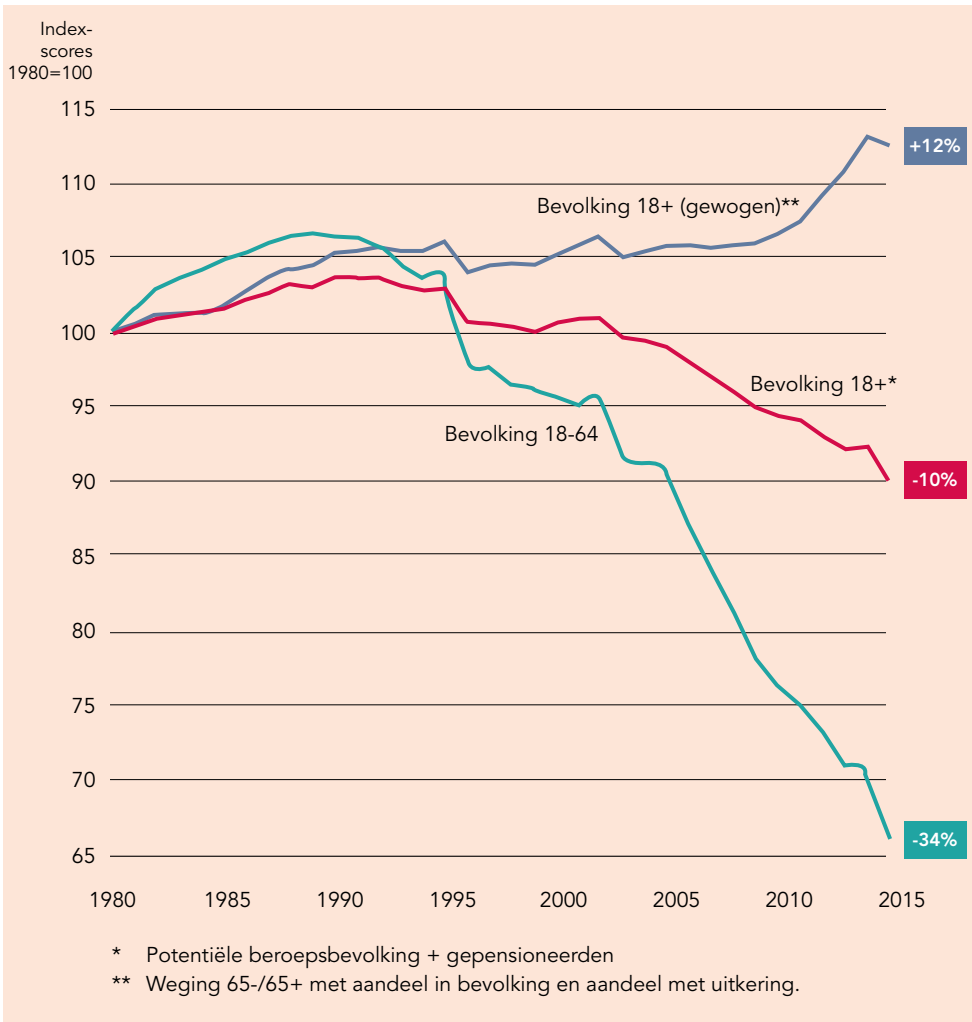
23 Nibud 2019. Het Nibud heeft de vaste lasten berekend voor verschillende voorbeeldhuishoudens. Alleen voor de groep 1,5 keer modaal met een gemiddelde hypotheek blijft het aandeel vaste lasten onder de 50 procent.

24 Onder vaste lasten verstaat het Nibud uitgaven aan: huur/hypotheek, gas, elektriciteit, water, lokale lasten, telefoon, internet, verzekeringen, onderwijs, kinderopvang en vervoer.

Figuur 2.3 Inkomensbescherming: sociale zekerheid (1980-2015)*

Bron: overgenomen van Vrooman 2016.

Voor mensen met een onvoorspelbaar of te laag inkomen uit werk, uit eigen onderneming of uit vermogen, bestaat er inkomensbescherming uit de sociale zekerheid of inkomensaanvulling in de vorm van toeslagen. Deze sociale-zekerheidsregelingen bieden burgers bestaanszekerheid in het geval van ontslag, ziekte, arbeidsongeschiktheid of overlijden. Ze vormen een bescherming tegen de gevolgen van een onzekere arbeidsmarkt. Het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid is vanaf 1985 op veel punten herzien.²⁵ Was het stelsel oor-

Figuur 2.4 Inkomenszekerheid bevolking 18+ (1980-2015)

Bron: overgenomen van Vrooman 2016

spronkelijk gericht op inkomensbescherming, de afgelopen jaren is het beleid zich steeds meer gaan richten op participatie.²⁶

Uit analyses van Vrooman blijkt dat de inkomensbescherming van de beroepsbevolking in 35 jaar met ruim een derde is afgenomen. Vrooman ging na hoe regelingen voor risico's als ouderdom, werkloosheid en ziekte zich tussen 1980 en 2015 hebben ontwikkeld wat betreft wettelijke dekking,

uitkeringsvoorwaarden, uitkeringshoogte, maximale duur en re-integratie.²⁷ De daling van de inkomensbescherming raakt vooral de niet-gepensioneerden (zie figuur 2.3 en figuur 2.4). Als we uitsluitend kijken naar de potentiële beroepsbevolking tussen 18 en 64 jaar, dan daalde voor hen de inkomensbescherming uit de sociale zekerheid met 34 procent (figuur 2.4).

Box 2.2 Toeslagen bieden ondersteuning, maar ook financiële onzekerheid

Sinds de introductie van het toeslagensysteem in 2005 ontvangen jaarlijks ruim 6 miljoen huishoudens één of meer toeslagen als tegemoetkoming in de kosten voor zorg, huur of kinderopvang. Deze toeslagen zijn een belangrijke vorm van financiële ondersteuning. Tegelijkertijd zijn ze voor veel burgers ook een belangrijke bron van onzekerheid. Dat heeft te maken met de manier waarop het stelsel is ingericht. De toeslagen worden maandelijks als voorschot uitbetaald. Wanneer later blijkt dat iemand recht heeft op een lager bedrag dan eerder geschat, moet het te veel ontvangen bedrag worden terugbetaald. Hierdoor kunnen grote schulden ontstaan. In de jaren 2012-2017 is per jaar gemiddeld bij 46 procent van de ontvangers de toeslag verlaagd nadat deze was toegekend. Over de gehele periode hadden 7 miljoen huishoudens te maken met 23 miljoen terugvorderingen.²⁸ Dit speelde in extreme mate bij de kinderopvangtoeslagen, omdat daar door een rigide uitleg van de wet niet alleen het te veel ontvangen bedrag, maar alle toeslagen moesten worden terugbetaald.

Sindsdien heeft het kabinet maatregelen getroffen om het aantal en de hoogte van deze terugvorderingen te verminderen. Maar de praktijk laat zien dat de complexiteit van het huidige stelsel voor veel mensen nog steeds een bron is van onzekerheid. Uit onderzoek van de Nationale ombudsman blijkt bijvoorbeeld dat een deel van de AOW-gerechtigde burgers, maar ook van andere lagere inkomensgroepen, geen gebruik maakt van toeslagen uit angst voor terugvordering.²⁹ Schattingen van zogeheten 'niet-gebruik' lopen behoorlijk uiteen en het beeld verschilt

27 De analyse omvat totaal 60 indicatoren die de verschillende aspecten (dekking, voorwaarden, hoogte, duur, re-integratie) van de acht verschillende regelingen hebben beoordeeld. Per aspect is een jaarlijks rapportcijfer berekend, vervolgens gemiddeld tot jaarscores voor de inkomensbescherming boven en beneden de pensioenleeftijd.

28 Algemene Rekenkamer 2019; vergelijk met Kok et al. 2022.

29 Nationale ombudsman 2022a, 2022b.

sterk per toeslag.³⁰ Over het algemeen is niet-gebruik sinds begin 2000 stabiel gebleven of zelfs licht gedaald. Er zijn geen duidelijke signalen dat niet-gebruik is toegenomen door de toeslagenaffaire. Uit recent enquêteonderzoek onder toeslagenontvangers blijkt wel dat een kwart van hen door de toeslagenaffaire banger is geworden om toeslagen terug te moeten betalen.³¹ Ook blijkt uit ditzelfde onderzoek dat mensen met minder financiële stress, minder inkomensonzekerheid, meer sociale steun en meer doenvermogen (allemaal bronnen van grip) een betere ervaring hebben met toeslagen.

2.3 Onzekerheid op andere gebieden: gezondheid en zorg, wonen, leefomgeving

In de politiek gaat het vaak over feitelijke onzekerheid op het gebied van werk of inkomen, maar onzekerheid op deze gebieden kan ook grote invloed hebben op andere domeinen van het leven.

Gezondheid en zorg

Uit onderzoek blijkt dat baanonzekerheid negatieve gevolgen heeft voor de mentale gezondheid en leidt tot fysieke klachten en slechtere werkprestaties.³² Vergelijkbare effecten zijn er bij mensen zonder werk en met inkomensonzekerheid.³³

Hoewel Nederlanders relatief gezond zijn en belangrijke indicatoren als ‘levensverwachting’ en ‘levensverwachting in als goed ervaren gezondheid’ de afgelopen decennia verder zijn toegenomen, krijgt vrijwel iedereen vroeg of laat te maken met een chronische ziekte of lichamelijke beperkingen. Deels is dat een levensloopeffect: gemiddeld genomen wordt de gezondheid met het stijgen van de jaren kwetsbaarder en daarmee onzeker. Dat is een *fact of life* waar de overheid natuurlijk maar beperkt invloed op kan uitoefenen. Nog sterker, voor een deel neemt juist door goede zorg het aantal mensen toe dat niet overlijdt maar moet leven met een beperking. Volgens berekeningen van het RIVM zal het aantal mensen in Nederland met ten minste één chronische aandoening toenemen van ruim 57 procent van de bevolking in 2018 tot bijna 60 procent in 2040. In absolute termen betekent dit dat het aantal mensen met een chronische aandoening stijgt van 9,9 miljoen naar bijna 11 miljoen. Ook het aantal mensen met meerdere chronische aandoeningen stijgt naar verwachting, van 31 procent

---

30 Kok et al. 2022.

31 Kok et al. 2022: 71.

32 De Cuyper et al. 2008; De Witte 1999; Martens et al. 1999; P. van der Meer & Wielers 2014. Twee meta-analyses: Cheng & Chan 2008; Sverke et al. 2002.

33 Zie onder andere Schopf & De Witte 2019.

(5,3 miljoen) in 2018 naar 34 procent (6,6 miljoen) in 2040.³⁴ Hoewel het vanuit een macroperspectief dus beter gaat met de gemiddelde gezondheid, zal meer dan de helft van de Nederlanders op enig moment in het leven om moeten gaan met onzekerheid als gevolg van een chronische ziekte.³⁵

Onzekerheid over de ontwikkeling van de eigen gezondheid of die van naasten kan vervolgens leiden tot onzekerheid over de toegankelijkheid van de zorg: is er goede zorg beschikbaar als ik die nodig heb, en is die ook betaalbaar? Prognoses en studies over de toekomst van de zorg laten zien dat de houdbaarheid van de zorg op de lange termijn inderdaad onder druk staat.³⁶ Maar ook nu al merken mensen, door eigen ervaring of berichtgeving in de media, dat in bepaalde onderdelen van de zorg de kwaliteit en toegankelijkheid onder druk staan. In vergelijkend perspectief mag Nederland dan wel horen tot de best presterende landen ter wereld, maar op het gebied van jeugdzorg, GGZ en zorg voor kwetsbare ouderen schieten de kwaliteit en toegankelijkheid van de zorg tekort.³⁷

Gezondheid en zorg staan al jaren hoog op de lijstjes van onderwerpen waar mensen zich zorgen over maken, en waarvan ze vinden dat de overheid er meer aandacht of geld aan moet besteden.³⁸ In 2019 heeft het SCP via focusgroepen onderzocht waarover zij met name ongerust zijn.³⁹ De respondenten noemen grofweg vier onderwerpen: personeel, kosten, wachtlijsten en de inefficiënte inrichting van de zorg. Gevraagd naar de toekomst verwachten weinigen een verbetering. Daarbij zijn mensen somberder over de ouderenzorg dan over de gezondheidszorg in het algemeen. In paragraaf 2.5 gaan we uitgebreider in op gevoelens van onzekerheid.

Woononzekerheid

Naast zorg scoort de laatste tijd ook wonen hoog op de lijstjes van zaken waar mensen zich zorgen over maken. Dat is begrijpelijk, omdat er een groot tekort aan woningen bestaat, of het nu gaat om socialehuur-, vrijehuur- of

---

34 RIVM 2020. De toename heeft te maken met veroudering van de bevolking, maar ook met bijvoorbeeld een verbeterde diagnostiek en een hoger percentage overgewicht. Het gaat om ziektes als migraine en ernstige hoofdpijn, astma, chronische bronchitis en cara, suikerziekte, hoge bloeddruk, of gewrichtsslijtage.

35 WRR 2017.

36 WRR 2021.

37 WRR 2021.

38 Den Ridder et al. 2019; WRR 2021: 121. Dit is geen corona-effect. De zorg stond sinds 2010 herhaaldelijk in de top vijf van maatschappelijke problemen en agendapunten voor de regering. In het najaar van 2018 noemt 26 procent het onderwerp spontaan als belangrijkste probleem en in een gesloten vragenlijst komt het in het najaar van 2018 als belangrijkste prioriteit naar boven.

39 Den Ridder et al. 2019.

koopwoningen. Dat tekort is mede het gevolg van beleidskeuzes, zoals het onderschatten van de behoefte aan meer aanbod⁴⁰, het loslaten van de directe sturing door het Rijk⁴¹ en concrete beleidsmaatregelen als de invoering van de verhuurdersheffing.⁴² Gezien de omvang van het tekort aan woningen is het moeilijk voor te stellen dat in 2017 de minister voor Wonen nog concludeerde dat de woningmarkt ‘af’ was en de markt voortaan zijn werk kon doen.⁴³

De Nederlandse woningmarkt heeft zich in de twintigste eeuw ontwikkeld van een primaire huurmarkt naar een markt waarin de overheid in haar beleid een koopwoning als ideaal presenteert en voor een grote groep bereikbaar heeft gemaakt. Daarnaast is in de laatste decennia het idee leidend geworden dat woningen met een gereguleerde huur alleen bestemd zijn voor een kleine groep mensen met een beperkt inkomen.⁴⁴ Het aandeel huurwoningen in de vrije sector is sterk gegroeid ten opzichte van die in de gereguleerde sector. Verschuivingen in het aanbod en een toename van de vraag hebben tot gevolg dat er volgens het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) tot 2030 900.000 woningen bijgebouwd moeten worden.⁴⁵ Dat aantal is nodig om de toename van het aantal huishoudens op te vangen en een deel van het huidige tekort in te lopen.⁴⁶ Een bouwopgave van gemiddeld meer dan 100.000 woningen per jaar ligt aanmerkelijk hoger dan wat de afgelopen tien jaar is gerealiseerd.

De krapte op de woningmarkt is een van de oorzaken waarom de prijzen snel stijgen, zowel voor koopwoningen als voor ongereguleerde huurwoningen. De prijzen van bestaande koopwoningen zijn tussen 1995 en 2022 gestegen van gemiddeld bijna 94.000 euro tot gemiddeld zo'n 429.000 euro.⁴⁷ De Nederlandse huizenprijzen zijn – ook na inflatiecorrectie – in de periode van 1990 tot 2021 meer dan verdriedubbeld; een relatieve stijging die flink hoger is dan het gemiddelde in de OESO-landen.⁴⁸ Op 1 januari 2022 is de hoogste

---

40 Hulsman & De Voogt 2020.

41 Inspectie der Rijksfinanciën 2020.

42 Het kabinet vraagt sinds 2013 een financiële bijdrage van verhuurders die meer dan 50 woningen bezitten. Ze betalen een heffing over de totale WOZ-waarde van de socialehuurwoningen die een verhuurder in bezit heeft. In 2023 is de heffing afgeschaft.

43 Cats 2017.

44 Hochstenbach 2022; Huisman 2020: 14.

45 Kamerstukken II, 2021-22, 32847, nr. 919 2022.

46 Groenemeijer 2021. Het onderzoeksbureau ABF heeft de plancapaciteit geïnventariseerd voor een periode van tien jaar, tot 2030. Uit deze inventarisatie blijkt dat met de huidige plannen het woningtekort wordt teruggedrongen met 1 procentpunt. Dit houdt in een woningtekort van 2,5 procent in 2030.

47 CBS 2023a.

48 OECD 2023.

WOZ-waardestijging bekend gemaakt van maar liefst 8,6 procent.⁴⁹ De prijsstijging is ook het gevolg van de fiscale stimulering van het woningbezit via de hypotheekrenteaftrek en gunstige regels rondom eigen vermogen. Na jaren van discussie hebben de kabinetten-Rutte II en III de hypotheekrente beperkt, maar nog steeds stimuleert de overheid het eigenwoningbezit voor een bedrag van bijna 10 miljard euro per jaar. Volgens het Centraal Planbureau (CPB) leidt dit vooral tot hogere huizenprijzen, en nauwelijks tot een betere betaalbaarheid van koopwoningen.⁵⁰

Ook in de huursector zijn de prijzen gestegen. De meeste huurders worden jaarlijks geconfronteerd met een huurverhoging. Deze verschilt sterk per huurvorm. Zo steeg de huur van socialehuurwoningen in 2022 gemiddeld met 2,6 procent tegenover een stijging met 3,8 procent voor vrijesectorwoningen.⁵¹ Sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw stijgen de huren harder dan de inkomens.⁵² Gecorrigeerd voor inflatie zijn de huurprijzen sinds 1996 met 21 procent gestegen en de gemiddelde cao-lonen met 8 procent. Het Nibud brengt in zijn budgetonderzoek in kaart hoeveel mensen last hebben van te hoge woonlasten.⁵³ Vooral huurders geven aan onvoldoende geld over te houden voor de overige uitgaven.

Onzekere fysieke omgeving

Wonen is meer dan een dak boven je hoofd. Ook de kwaliteit van de directe leefomgeving, bijvoorbeeld van de eigen buurt of van het omringende landschap, is van groot belang voor het welbevinden van burgers. Het is bekend dat twee aspecten van die omgeving kunnen leiden tot veel ongenoegen: aanpassingen in de fysieke omgeving en ontwikkelingen in de sociale leefomgeving.

We staan eerst stil bij grote infrastructurele projecten, zoals de aanleg van windmolenparken. Gezien de ruimtelijke opgaven waarvoor Nederland staat, zullen burgers de komende jaren op tal van plekken geconfronteerd worden met dergelijke projecten, zoals de aanleg van nieuwe wijken of windmolenparken. Deze projecten leggen een groot beslag op de fysieke ruimte en tasten soms ook het landschap op grote schaal aan.

---

49 CBS 2022b.

50 Inspectie der Rijksfinanciën 2020: 7. “De fiscale stimulering van het eigenwoningbezit – volgens het CPB bijna 10 miljard per jaar – leidt vooral tot hogere huizenprijzen en tot een slechts beperkte betere betaalbaarheid van koopwoningen. Bovendien stimuleert het om zo groot mogelijk te gaan wonen en belemmert het de doorstroming.”

51 CBS 2022d.

52 Brands 2020.

53 Verberk et al. 2019.

Box 2.3 De strijd om ruimte

Allereerst vragen de grote tekorten aan woonruimte om de bouw van ruim 900.000 extra huizen in het komende decennium.⁵⁴ In de tweede plaats stelt het Klimaatakkoord dat er in 2030 ten minste 35 terawattuur per jaar aan duurzame elektriciteit geproduceerd moet worden op land.⁵⁵ Ter vergelijking: het huidige jaarlijkse energieverbruik in Nederland bedraagt om en nabij 120 terawattuur.⁵⁶ Dat kan in de vorm van windmolens en zonnepanelen. Naar verwachting is er tegen 2050 tussen de 300 en 1.000 vierkante kilometer nodig voor de opwekking van zonne-energie.⁵⁷ Dit komt neer op 1 tot 3 procent van het Nederlandse grondoppervlak. Daarnaast moet elke provincie 6.000 megawatt aan windenergie realiseren. De benodigde windenergie kan in 2050 oplopen tot mogelijk het drievoudige van de huidige hoeveelheid.⁵⁸ De stijging van de zeespiegel en het extremer worden van het klimaat vragen in de derde plaats om nieuwe, grootschalige waterwerken. Die kunnen bijvoorbeeld bestaan uit het verbreden en verhogen van dijken, de aanleg van vooroevers, nevengeulen, bredere uiterwaarden door dijkteruglegging en overloopgebieden, of het omzetten van polders in wateropvangbassins.

Al die opgaven moeten gerealiseerd worden op een klein en zeer dichtbevolkt stukje aarde. Grootschalige ingrepen in de fysieke leefomgeving zullen niet te voorkomen zijn. Dat is een belangrijke bron van onzekerheid en van door bewoners en ondernemers gevoelde bedreigingen. Sommige veranderingen zullen met instemming worden begroet, maar vele met verzet omdat mensen vrezen voor overlast of voor de eigen veiligheid. In andere gevallen lopen ze de kans dat ze hun woning moeten opgeven of dat deze in waarde zal dalen. Daarnaast zijn mensen geneigd een zekere emotionele binding aan te gaan met plaatsen en omgevingen die voor hen belangrijk zijn. Daarom kunnen zij een ingreep in de fysieke leefomgeving ervaren als een bron van psychologische dislocatie.⁵⁹

---

54 Ministerie van BZK 2021a.

55 Rijksoverheid 2019.

56 CLO 2022.

57 Sinke et al. 2021.

58 Dit is echter verre van zeker. Voorspellingen over het aantal turbines in 2050 variëren van 2.000 tot 4.250 grote turbines. Zie: Rijksoverheid 2021.

59 Zie voor een overzicht: Tiemeijer 2021.

Onzekere sociale omgeving

Een ander terrein waar onzekerheid speelt, is de sociale leefomgeving. Een belangrijke factor hierin is de overlast die iemand in de buurt waarneemt of ervaart.⁶⁰ Ten eerste kan overlast zélf een bron zijn van gevoelens van dreiging en onzekerheid over wat te doen. Ten tweede kan overlast ook worden geïnterpreteerd als een teken dat de wijk achteruitgaat. Vrijwel alle Nederlanders worden wel eens geconfronteerd met overlast in de buurt. Problematischer is het als mensen veel overlast ervaren. Die groep is over de jaren heen stabiel en substantieel, met meer dan 40 procent van de Nederlanders.⁶¹

Een andere bron van onzekerheid is de samenstelling van de buurt, bijvoorbeeld door gentrificatie, verkamering of de komst van migranten. Dat kan leiden tot een toename van het aantal buurtbewoners die er een andere levensstijl op na houden of zich minder betrokken tonen bij de buurt, zoals studenten, expats of arbeidsmigrant. Dit soort veranderingen kan het basale gevoel van veiligheid aantasten dat mensen nastreven. Dat heeft enerzijds te maken met een behoefte aan orde en structuur en anderzijds met verbondenheid met de buurt. In de interviews die we voor dit onderzoek hebben gehouden, lijkt een haast fundamentele onzekerheid over de wijk te bestaan: je weet nooit zeker hoe de ontwikkelingen gaan lopen, en iedere verandering kan een verandering ten slechte zijn. Dit zou ‘existentiële woonzekerheid’ genoemd kunnen worden. Deze manifesteert zich wellicht het meest krachtig bij de komst van nieuwe burens: je weet wie je burens waren, maar je weet niet welke burens je gaat krijgen.

Zo is bijvoorbeeld de herkomst van nieuwe burens op veel plekken in Nederland minder voorspelbaar dan voorheen. In eerdere studies heeft de WRR laten zien dat in veel gemeenten de verscheidenheid naar herkomst sterk is toegenomen.⁶² Bovendien blijkt uit dat onderzoek dat die verscheidenheid de komende decennia in ons land zal blijven toenemen.⁶³ Er is inmiddels zeer veel onderzoek dat laat zien dat meer verscheidenheid naar herkomst leidt tot minder sociale samenhang op buurtniveau.⁶⁴ Dat effect staat los van de kenmerken van de buurt of van de bewoners. Een hoge mate van verscheidenheid naar herkomst in een buurt kan gepaard gaan met onzekerheid over het gedrag van de ander.

---

60 Stienstra 2020. Onderzoeksbureau Ferro interviewde in totaal zeventien mensen uit buurten in Amsterdam en Almere die worden gekenmerkt door een toename in etnische diversiteit van de bevolkingssamenstelling, of die te maken hadden met een instroom van inwoners uit een andere sociaal-economische klasse.

61 CBS 2020b.

62 Jennissen et al. 2018; WRR 2020b.

63 Jennissen et al. 2018.

64 Jennissen et al. 2018; Dinesen et al. 2020; Koopmans et al. 2015; Putnam 2007; T. van der Meer & Tolsma 2014.

Een voorwaarde voor mensen om zich op hun gemak te voelen is een zekere mate van publieke familiariteit: inwoners moeten in staat zijn om andermans gedrag te begrijpen en te voorspellen, zodat zij weten wat zij van elkaar kunnen verwachten.⁶⁵ In buurten met een grote verscheidenheid naar herkomst is het voor inwoners lastiger om die publieke familiariteit te ontwikkelen.

2.4 Niet iedereen wordt in dezelfde mate geraakt

Mensen worden op verschillende domeinen van het leven geconfronteerd met feitelijke onzekerheid. Tegelijkertijd hebben feitelijke onzekerheden een zekere neiging om te clusteren, en wordt – mede daardoor – niet iedereen in dezelfde mate door onzekerheid geraakt. Wie hebben er vooral te maken met feitelijke onzekerheid? Tijdelijke arbeidscontracten concentreren zich bij specifieke groepen: jonge mensen, lager – en steeds vaker – middelbaar opgeleiden, vrouwen en mensen met een migratieachtergrond.⁶⁶

Een deel van deze groepen is terug te vinden bij de huishoudens die moeilijk rond kunnen komen.⁶⁷ Dit zijn vooral alleenstaanden met kinderen, huishoudens in een huurwoning en uitkeringsgerechtigden. In het geval van de huishoudens met betalingsproblemen zijn met name de alleenstaanden met kinderen kwetsbaar. Deze groepen zijn extra kwetsbaar voor de hogere energieprijzen en de stijgende kosten van levensonderhoud. Dit lijkt met name te gelden voor jongvolwassenen tot 35 jaar. Ook groepen die voorheen makkelijk rond konden komen, zoals hogere inkomensgroepen, kunnen financieel in de knel komen doordat de vaste lasten toenemen. De verwachting is dat meer mensen te maken krijgen met geldproblemen.⁶⁸

De stap van inkomen naar gezondheid is klein, omdat de gezondheid van mensen met een lage sociaal-economische status (SES) sterk achterblijft bij die van mensen met hoge SES, zowel wat betreft levensverwachting als wat betreft gezonde levensjaren.⁶⁹ Deze verschillen bestaan al lang en zijn zeer hardnekkig gebleken. Want hoewel in de afgelopen decennia Nederlanders in absolute zin een stuk gezonder zijn geworden, zijn de relatieve verschillen in gezondheid tussen mensen met een lagere SES en mensen met een hogere SES niet afgenomen, en soms zelfs gegroeid.

---

65 Blokland & Nast 2014.

66 Kremer et al. 2017.

67 Nibud 2018.

68 Groen et al. 2022.

69 Broeders et al. 2018.

Een flexibel contract, en daardoor een onzekerder inkomen, heeft ook consequenties voor de positie van deze groepen op de woningmarkt. Ook daar zijn de problemen groot, al raken ze opnieuw niet iedereen. Een grote groep mensen woont in een betaalbare, kwalitatief goede woning op de gewenste plek. Met name huizenbezitters profiteerden de afgelopen jaren van een lage rente en stijgende prijzen, terwijl starters en toetreders vanuit de huursector die geen overwaarde hebben, door de krapte op de woningmarkt de prijzen van huur- en koophuizen tot onbereikbare hoogte zagen stijgen.

Een aantal groepen wordt in het bijzonder geraakt door de problemen van de huidige woningmarkt: starters, spoedzoekers en ouderen. Elk jaar stromen er ongeveer 200.000 jongeren de woningmarkt op die te weinig inschrijftijd hebben of te veel verdienen voor een socialehuurwoning, en te weinig verdienen voor een vrijesectorwoning of een koophuis. Een koopwoning is steeds vaker een onhaalbaar alternatief voor starters. Zo kan de gemiddelde alleenstaande starter slechts 3,4 procent van de koopwoningen in Nederland financieren.⁷⁰ In bijna de helft van de Nederlandse gemeenten is voor deze groep minder dan 1 procent van de koopwoningen betaalbaar. Voor startende tweeverdieners is het iets makkelijker om een koophuis te bemachtigen; 40 procent van de Nederlandse woningvoorraad is voor hen betaalbaar.

De spoedzoekers zijn een diverse groep van huishoudens die ineens een woning nodig hebben doordat hun relatie is beëindigd, doordat ze een andere baan krijgen op grote afstand, of door domme pech.⁷¹ Het gaat veelal om eenpersoonshuishoudens die zijn aangewezen op het segment woningen waarin een grote krapte bestaat: het aanbod voor eenpersoonshuishoudens in de onderste, betaalbare trede van de markt.⁷² Ze zijn veelal afhankelijk van speciale voorzieningen voor kort verblijf van corporaties, of aangewezen op de vrijesectorhuur waar ze door de hogere prijzen in een minder passende woning terechtkomen.⁷³

---

70 Calcasa z.d.

71 Van der Velden et al. 2016. Het is niet bekend om hoeveel huishoudens het gaat en de groep is vanwege zijn diversiteit moeilijk in kaart te brengen. Er wordt geschat dat het om 10 procent van de Nederlandse bevolking gaat.

72 Een specifieke groep van spoedzoekers zijn de mensen zonder dak boven hun hoofd. In Nederland is het aantal dakloze mensen de afgelopen tien jaar meer dan verdubbeld van 17.800 in 2009 tot 39.300 in 2018 (CBS 2019a; Coumans et al. 2019), waaronder een opvallende stijging van het aantal jongeren. Sinds 2013 wordt er gesproken over een groep van 'nieuwe daklozen', mensen met ernstige problemen, maar zonder de 'klassieke' psychische problemen of verslavingsproblematiek. Het gaat bijvoorbeeld om gezinnen die uit huis gezet zijn vanwege schulden, ouderen waarvoor geen passende woonvorm is, zzp'ers die te maken hebben met een scherpe inkomensterugval, en mensen die na een scheiding geen huis kunnen vinden (RVS 2020).

73 Schilder et al. 2020. Er zijn ook andere partijen zoals werkgevers en non-profitorganisaties die spoedzoekers aan een woning helpen. Marktpartijen spelen in op het bedienen van de kapitaalcrachtiger of grotere groepen, zoals internationale studenten of arbeidsmigranten.

Ouderen zijn een groep van voorspelbare spoedzoekers, omdat ze met het ontstaan van beperkingen vaak acuut aanpassingen aan de woonsituatie nodig hebben. Van de 75-plussers woont slechts bijna een kwart in een seniorenwoning en 40 procent in een ‘niet-doorgankelijke’ woning, een woning met trappen.⁷⁴ In de komende dertig jaar zal het aantal 65-plussers naar verwachting stijgen van 3,4 miljoen in 2020 naar 4,8 miljoen in 2050.⁷⁵ Deze groei brengt feitelijke onzekerheid met zich mee, omdat deze verdere druk oplevert voor de zorgsector en de mantelzorg, en er nu al lange wachtlijsten zijn voor geschikte woonplekken.⁷⁶

Box 2.4 Levensloonzekerheid

Onzekerheid kan niet alleen clusteren, maar ook cumuleren en zo ook van invloed zijn op de toekomst van mensen. Als mensen op belangrijke pijlers van het leven geconfronteerd worden met onzekerheid, beïnvloedt dit hun bredere langetermijnperspectief. Mensen die onzeker zijn over hun toekomst, gaan niet snel langdurige verbintenissen aan.⁷⁷ Zo zien vooral praktisch opgeleide mensen een vaste baan als een noodzakelijke voorwaarde voor ‘logische’ vervolgstappen als een relatie, een eigen huur- of koophuis en kinderen.⁷⁸ Deze zogenoemde levensloonzekerheid kan tot gevolg hebben dat mensen belangrijke levenskeuzes uitstellen, zoals samenwonen, het krijgen van kinderen, het veranderen van baan of het starten van een onderneming.

Levensloonzekerheid is terug te vinden bij verschillende groepen, maar op dit moment is er één groep die bijzonder getroffen wordt: de jongvolwassenen. In vergelijking met eerdere generaties hebben zij steeds vaker en steeds langer een tijdelijk arbeidscontract. Ze verlaten later het ouderlijk huis, hebben hogere woonlasten in de huursector en kopen later een eerste woning. Ze gaan later samenwonen en/of trouwen en krijgen later hun eerste kind. Jongeren blijken hun wensen om te gaan samenwonen, te gaan trouwen of een gezin te starten af te laten hangen van hun (gepercipieerde) arbeidszekerheid.⁷⁹

---

74 Akkermans et al. 2020.

75 NIDI & CBS 2020. De groei bestaat vooral uit 80-plussers, een groep die naar verwachting zal groeien van 800.000 nu naar 1,5 miljoen in 2050.

76 Van Noije et al. 2021.

77 Oppenheimer 1988; Scherer 2009.

78 Kremer et al. 2017.

79 CBS 2019b; SER 2019.

Ook andere groepen kunnen te maken hebben met vormen van levensloopenonzekerheid. Vrijwel alle ouderen krijgen op den duur te maken met beperkingen in hun gezondheid die om aanpassing van de woonsituatie vragen.⁸⁰ Hoewel fysieke ongemakken soms tot acute probleemsituaties leiden, is de behoefte aan een passende woning op zich voorspelbaar. Ouderen die zich tijdig willen voorbereiden op deze nieuwe levensfase, ondervinden echter dat ze weinig controle kunnen uitoefenen op hun woonsituatie.⁸¹ Door de krapte op de woningmarkt is het aanbod van geschikte woningen zeer beperkt, of gaat verhuizen gepaard met hogere woonlasten. De bouw van specifieke seniorenwoningen komt vooralsnog nauwelijks van de grond.⁸² Hierdoor schuiven veel senioren de verhuizing naar een passende woning noodgedwongen voor zich uit.⁸³

Ook ten aanzien van de omgeving is de mate van onzekerheid niet gelijk verdeeld. In principe lopen alle mensen in Nederland het risico om geconfronteerd te worden met grote woningbouw- en duurzaamheidsprojecten, gezien de opgaven op dat gebied voor de komende jaren. Maar als het gaat om buurtoverlast, zal het niet verbazen dat de ervaren buurtoverlast samenhangt met hoe stedelijk de gemeente is waar iemand woont. De overlast kan overigens zeer lokaal zijn, waardoor bewoners van de ene straat grote onzekerheid ervaren, terwijl bewoners van twee straten verderop hier geen last van hebben.

Samenvattend constateren we dat de onzekerheid vooral is toegenomen op het gebied van werk, inkomen en wonen, en in het bijzonder voor drie groepen:

- *Jongeren* hebben vaker een flexibele baan, met een instabiel inkomen en moeten als starter vanuit een ongunstige positie een woning proberen te bemachtigen. Het gevolg is dat de gemiddelde leeftijd waarop huishoudens hun eerste woning kopen, is gestegen.⁸⁴ Omdat veel jongeren een geschikte woning zien als voorwaarde voor samenwonen en het starten van een gezin, zorgt dit ook voor onzekerheid op andere terreinen van het leven.⁸⁵
- *Huishoudens met lage inkomens* leven in een preciaire situatie. Hun inkomen is vaak niet toereikend om rond te komen en zeker te zijn van een dak boven

---

80 Schilder et al. 2020: 17.

81 Schilder et al. 2020.

82 De Groot et al. 2019; Schilder et al. 2020: 26.

83 Bluemink & Van Klaveren 2022. Overigens spelen hierbij ook emotionele overwegingen. Ouderen vinden het vaak moeilijk de vertrouwde woning waar ze veel hebben meegemaakt te verlaten of te veranderen.

84 CBS 2019b.

85 Van den Eerembeemt & De Weerd 2021.

het hoofd. Mensen met een lage SES hebben bovendien vaker problemen met hun gezondheid.

- *De lage middeninkomens* zitten bij uitstek klem op de woningmarkt, en werken vaker op flexibele contracten. In de grotere steden liggen zowel de huurprijzen in de vrije sector als de koophuizenprijzen buiten hun bereik.

Deze onzekerheid voor individuele burgers uit zich niet altijd in macro-economische indicatoren. Op systeemniveau is relatieve stabiliteit waarneembaar, bijvoorbeeld rond de inkomensontwikkeling, of zijn ontwikkelingen voorspelbaar, zoals de flexibilisering van de arbeidsmarkt en krapte op de woningmarkt. Op individueel niveau pakt dit echter anders uit. Voor veel huishoudens is het onzeker of ze nog kunnen rekenen op een vaste baan, op voldoende sociaal vangnet bij verlies aan inkomen, en of ze in staat zijn een passende woning te bemachtigen.

2.5 Gevoelens van onzekerheid

Tot zover een overzicht van diverse aspecten van wat we ‘feitelijke onzekerheid’ hebben genoemd: de mate waarin iemands leven ‘objectief gezien’ onzeker is. Maar wat *doet* dit met mensen? Leidt feitelijke onzekerheid ook tot *gevoelens* van onzekerheid?

Hoewel er veel wordt gesproken over onzekerheid, is er in Nederland nog vrijwel geen onderzoek gedaan waarin mensen rechtstreeks wordt gevraagd naar hun gevoelens van onzekerheid. Daarom hebben we daarnaar zelf een grootschalig onderzoek uitgevoerd. Eind 2021 hebben we een online-enquête afgenomen onder een steekproef van in totaal 2.853 Nederlanders van 18 jaar en ouder. Na weging mag de steekproef worden beschouwd als representatief voor de volwassen bevolking naar geslacht, leeftijd, opleidingsniveau en regio. Hieronder presenteren we enkele resultaten. Meer informatie over deze enquête is te vinden in de achtergrondstudie die hoort bij dit rapport.⁸⁶

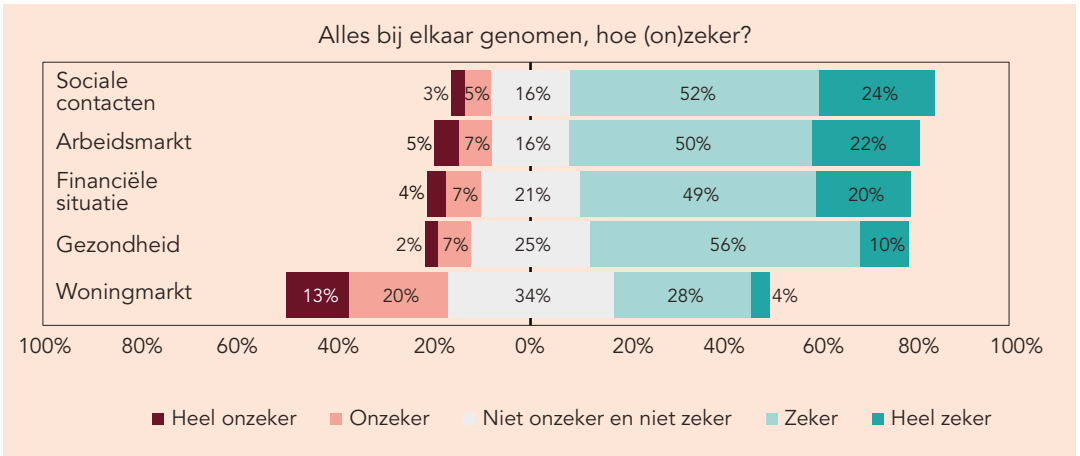
In deze enquête hebben we gevoelens van onzekerheid gemeten door de respondenten voor vijf domeinen te vragen hoe (on)zeker zij zich ‘alles bij elkaar genomen’ voelen. Het ging om (on)zekerheid over ‘uw kansen op de arbeidsmarkt’, ‘uw financiële situatie’, ‘uw gezondheid’, ‘uw kansen op de woningmarkt’ en ‘uw sociale contacten’. Daarbij konden ze antwoorden van 1 (heel onzeker) tot 10 (heel zeker).⁸⁷

86 Tiemeijer & Keizer 2023.

87 De vraag naar gevoelens over kansen op de arbeidsmarkt is alleen gesteld aan mensen met een betaalde baan. Zie voor nadere toelichting de achtergrondstudie: Tiemeijer & Keizer 2023.

Figuur 2.5 laat een totaalbeeld zien. Als we dit in termen van rapportcijfers zouden interpreteren, valt op dat de meeste mensen weliswaar een voldoende scoren, terwijl toch een vijfde tot bijna een kwart een onvoldoende haalt.⁸⁸

Figuur 2.5 (On)zekerheid per domein

Bron: Tiemeijer & Keizer 2023.

Daarnaast valt op dat gevoelens van onzekerheid zich niet beperken tot inkomen en werk, maar ook te maken kunnen hebben met andere belangrijke zaken in het leven. Het beeld is voor alle domeinen redelijk gelijk, behalve dat mensen zich over de kansen op de woningmarkt aanmerkelijk onzekerder voelen dan op de andere gebieden. Gezien de overspannen staat van de huidige woningmarkt op het moment van onderzoek (najaar 2021) zal dit nauwelijks verbazen.

Het blijkt dat ook op gevoelsniveau er sprake is van clustering: wie zich onzeker voelt op domein A, is ook eerder geneigd zich onzeker te voelen op domein B, op domein C, enzovoort. We hebben daarom één indicator van ‘algemene onzekerheid’ gemaakt door het gemiddelde te nemen van de vijf afzonderlijke scores.⁸⁹ Op basis hiervan hebben we de respondenten verdeeld in drie groepen, namelijk de ‘zeer onzekeren’, de ‘zeer zekeren’, en een grote middengroep.⁹⁰ Uitsplitst naar demografische criteria is het volgende waarneembaar (tabel 2.1).

88 Omdat dit de eerste keer is dat we deze enquête hebben uitgevoerd, kunnen we deze scores niet vergelijken of plaatsen in een ontwikkeling. Bij herhaalde uitvoering zou de enquête als een barometer van onzekerheid gebruikt kunnen worden.

89 Eén dimensie met Eigenwaarde van 2,69. Cronbach’s alpha = 0,775.

90 De ‘zeer onzekeren’ zijn de mensen die minstens een standaarddeviatie onder het gemiddelde scoren, de ‘zeer zekeren’ de mensen die minstens een standaarddeviatie boven het gemiddelde scoren.

Tabel 2.1 Mate van onzekerheid naar leeftijd, opleidingsniveau en huishoudinkomen (N = 2.710)

	Zeer onzeker (N = 386)	Grote middengroep (N = 2.013)	Zeer zeker (N = 311)
Leeftijd			
18 t/m 25 jaar	17,3%	75,0%	7,7%
26 t/m 45 jaar	16,9%	71,3%	11,8%
46 t/m 65 jaar	13,7%	74,4%	11,8%
66 jaar en ouder	10,2%	78,1%	11,6%
Opleidingsniveau			
Laag	19,5%	72,9%	7,7%
Middelbaar	15,1%	73,0%	11,9%
Hoog	10,7%	76,3%	13,1%
Bruto jaarinkomen huishouden			
≤ € 14.100	34,1%	62,3%	3,6%
€ 14.100 - € 29.500	26,7%	65,6%	7,7%
€ 29.500 - € 36.500	17,4%	79,7%	2,9%
€ 36.500 - € 43.500	9,8%	78,9%	11,4%
€ 43.500 - € 73.000	4,9%	79,5%	15,5%
€ 73.000 - € 87.100	4,4%	73,3%	22,2%
≥ € 87.100	4,1%	67,9%	28,1%
Totaal	14,2%	74,3%	11,5%

Bron: Tiemeijer en Keizer 2023, bewerking WRR.

Als we kijken naar leeftijd en opleidingsniveau, dan zijn de verschillen niet groot. De ‘zeer onzekeren’ zijn wat vaker jonge mensen en ze zijn wat vaker laag opgeleid. De hoogte van het inkomen doet er meer toe. Bij mensen met een jaarinkomen van 29.000 euro of minder is het aantal ‘zeer onzekeren’ ruim twee keer zo hoog als gemiddeld, en – omgekeerd – onder de mensen een huishoudinkomen van 73.000 euro of meer is het aantal ‘zeer zekeren’ ruim twee keer zo hoog als gemiddeld. Het verband is echter niet absoluut. Ook onder de

lage inkomens zijn er mensen die zich zeer zeker voelen, en ook onder de hoge inkomens zijn er mensen die zich zeer onzeker voelen.⁹¹

We hebben ook uitgezocht welke factoren het meeste samenhangen met algemene onzekerheid. Daaruit komt onder meer naar voren dat het algemene gevoel van (on)zekerheid deels een kwestie van karakter lijkt: sommige mensen voelen zich blijkbaar ‘van nature’ zekerder dan anderen. Voorts blijkt dat de hoogte van het huishoudinkomen *op zichzelf* geen verschil maakt, terwijl er wel een *sterk* verband bestaat tussen gevoelens van (on)zekerheid en de mate waarin respondenten zeggen financieel *rond te kunnen komen*. Beide bevindingen kunnen mogelijk verklaren waarom ook in de groep met een hoger inkomen behoorlijk wat mensen te vinden zijn die zich zeer onzeker voelen.⁹²

2.6 Conclusie: onzekerheid is een realiteit voor grote groepen burgers

Wanneer in de politiek wordt gesproken over onzekerheid, is dat meestal vanuit een sociaal-economisch perspectief: onzekerheid gaat over werk en inkomen. En inderdaad, de feiten laten zien dat de laatste jaren een geringer aandeel van de werkenden een vast contract heeft, en dat – mede daardoor – meer mensen in een financieel kwetsbare positie kunnen komen. Dit zijn belangrijke ontwikkelingen die serieuze aandacht verdienen.

Tegelijk blijkt uit dit hoofdstuk dat de focus op werk en inkomen een wat *smalle* benadering is van het fenomeen van onzekerheid. In dit rapport hante- ren we een wat *breder* blik op onzekerheid, een blik die zowel naar *meerdere domeinen* van het leven kijkt als naar *gevoelens van onzekerheid*. Deze bredere blik volgt logisch uit onze methodologische keuze om te redeneren vanuit het eerstpersoons-perspectief van de individuele burger. Ten eerste, vanuit diens leven en leefwereld bezien, zijn werk en inkomen niet het enige waar het om draait. De meeste mensen willen zaken als een prettig huis in een fijne buurt en – misschien wel het belangrijkste – een goede gezondheid. Ten tweede, hoe mensen het leven ervaren en hoe ze handelen, wordt niet alleen bepaald door hun feitelijke (on)zekerheid, maar ook, of misschien zelfs juist, door gevoelens van (on)zekerheid. Die verdienen dus evenzeer een rol in het verhaal.

---

91 We hebben deze uitsplitsing ook gemaakt voor alleen respondenten met betaald werk. Het beeld dat daaruit naar voren komt, is in grote lijnen hetzelfde.

92 Zie verder: Tiemeijer & Keizer 2023: 32-35.

Al met al kunnen we de volgende conclusies trekken:

- *Onzekerheid beperkt zich niet tot werk en inkomen:* We hebben laten zien dat ook op domeinen als huisvesting, gezondheid en leefomgeving veel mensen worden geconfronteerd met feitelijke onzekerheid. Dit wordt weerspiegeld in ons eigen onderzoek naar gevoelens van onzekerheid. Ook op het gebied van huisvesting en gezondheid rapporteert een substantieel deel van de burgers gevoelens van onzekerheid te hebben.
- *Onzekerheden kunnen clusteren of cumuleren:* Feitelijke onzekerheid op het ene domein kan leiden tot feitelijke onzekerheid op het andere. Zo leidt een onzeker inkomen tot meer onzekerheid op de woningmarkt, bijvoorbeeld omdat het moeilijker is om in aanmerking te komen voor een hypotheek of een huurcontract, terwijl een onzekere gezondheid het weer moeilijker kan maken om een stabiel inkomen te verwerven. Deze samenhang is terug te vinden op gevoelsniveau: wie zich onzeker voelt op het ene gebied van het leven, voelt zich ook eerder onzeker op een ander gebied.
- *Sommige groepen ervaren meer onzekerheid dan andere:* Clusters van onzekerheid komen relatief vaker voor bij jongeren en bij mensen met een relatief lage opleiding en een lager inkomen. Toch zijn ze niet daartoe beperkt. Ook bij mensen met een goede opleiding en een hoog inkomen zijn er die veel onzekerheid ervaren, terwijl, omgekeerd, er onder groepen met weinig opleiding en weinig inkomen mensen zijn die juist veel zekerheid ervaren.

Onzekerheid is dus een realiteit voor grote groepen burgers. Onzekerheid is echter maar een deel van ons verhaal. De centrale boodschap van dit rapport is dat er niet alleen moet worden gekeken naar onzekerheid, maar ook naar de mate waarin mensen grip kunnen uitoefenen op hun persoonlijke situatie. Hoe zit het daarmee? Dat is het onderwerp van het volgende hoofdstuk.

3 Persoonlijke controle

Box 3.1 Nicky – non-binair, 27 jaar

Een moment waarop Nicky geen onzekerheid ervaart, kent hen eigenlijk niet. Door hun Wajong-uitkering ligt gevoelsmatig de controle over hun leven volledig in de handen van de machthebbers. Daarbij worstelt hen met vooroordelen. Nicky moet altijd vechten voor diens rechten, terwijl hen daar nauwelijks energie voor heeft. "Ik heb echt het gevoel dat ik altijd op het randje zit."

Op vrijwel alle gebieden vindt Nicky het leven 'chaotisch'. Hen is enerzijds blij met hun uitkering; dat er in Nederland begrip is voor mensen die moeilijker kunnen meekomen in de maatschappij. Anderzijds hangt daaroverheen, als een zwarte schaduw, een continue onzekerheid over diens bestaan. Nicky heeft het gevoel dat het bestaansrecht volledig in de handen van anderen ligt: "Ik weet ook nooit precies hoe zeker mijn inkomen is. Er hoeven maar bepaalde mensen aan de macht te komen en te besluiten dat een Wajong niet meer past in hun beeld van de maatschappij en dan, dan zoek ik het maar uit."

De angst voor schulden is reëel. Nicky zegt: "Ik weet niet of ik het überhaupt nog goed overeind kan houden in de komende jaren." Steun door de officiële instanties ervaart hen niet, eerder werken ze hen tegen. Dat merkt Nicky nu bijvoorbeeld, nu hen een huis aan het zoeken is. Dat lijkt onmogelijk. Hen wordt vaak afgewezen vanwege hun uitkering: "Dus omdat ik een Wajong heb, heb ik geen goede image, en dan zou ik de hele buurt naar beneden halen of wat dan ook, waar ik ongelofelijk kwaad over kan worden, want ze kennen me helemaal niet."

Desiree – vrouw, 33 jaar

Desiree heeft een vriendin, samen wonen ze in een huurhuis dicht bij de hoofdstad. Ze werkt al een tijd bij een groot kantoor als ondersteunend medewerker. Het sociale leven van Desiree speelt zich ook nog af in haar geboorteplaats verder naar het noorden: wekelijks rijdt ze op en neer om te voetballen. Dat deed ze fanatiek, maar een paar jaar geleden werd er bij Desiree een progressieve ziekte geconstateerd, waardoor meekomen met de rest steeds moeilijker werd. Het gaat naar omstandigheden nog goed, maar haar gezondheid maakt haar toekomst onzeker. Ze moet

vaak naar het ziekenhuis en merkt dat haar conditie slechter wordt. De laatste twee jaar hebben vanwege haar diagnose in het teken gestaan van verbinding zoeken. Waar zij altijd degene was die hulp bood, is zij nu degene die hulp ontvangt. Haar partner en haar grote sociale netwerk bieden haar steun, dat helpt bij de acceptatie.

Ze maakt zich er nu ook niet veel zorgen over of zij later wel de hulp kan krijgen die ze nodig heeft. De zorg in Nederland is goed geregeld en Desiree zelf stelt zich proactief op. Dat is nodig, maar dan krijg je wel veel gedaan. "Er zijn genoeg middelen in Nederland, en mocht je in een situatie komen waarin je jezelf niet meer kan redden, dan is er wel hulp beschikbaar. En ik zie mezelf ook wel als iemand die capabel genoeg is om dat uit te dokteren en er dan uit te komen." Wel realiseert ze zich dat het door haar ziekte niet zeker is hoe ze er over een aantal jaar voor staat. Het is goed mogelijk dat ze moet stoppen met werken. Dat zou ze heel erg vinden, omdat ze enerzijds deel wil blijven uitmaken van de maatschappij, en anderzijds omdat dan mogelijk financiële zorgen om de hoek komen kijken. Enige geruststelling vindt ze bij haar familie. Ze heeft het idee dat die kan bijspringen, mocht dat nodig zijn. Daarom maakt ze zich er nu niet heel druk om.

Desiree en haar vriendin hebben besloten om terug te verhuizen naar het Noorden. Dat was geen makkelijk besluit, eerst konden ze het er ook niet over eens worden. Uiteindelijk gaf het financiële aspect toch de doorslag. Desiree zegt hierover: "We hebben een redelijk budget, maar niet voor deze omgeving. In het Noorden liggen de huizenprijzen natuurlijk wel een stuk lager. Ik vind het wel reëel dat we tegen die tijd daar iets hebben."

Nicky en Desiree hebben beiden te maken met verschillende onzekerheden, maar staan duidelijk anders in het leven. Een verschil is de mate van controle die ze ervaren op belangrijke aspecten van hun leven. Desiree heeft vertrouwen in haar eigen capaciteiten om hulp te organiseren, voelt zich gesteund door familie die kan bijspringen, en kan door te verhuizen naar het Noorden twee dromen tegelijk realiseren: de wens om een huis te kopen en de wens om dichterbij familie en vrienden te wonen. De onzekerheid over haar progressieve ziekte is weliswaar blijvend, maar is behapbaar omdat ze toch het gevoel heeft grip te hebben op haar leven. Voor Nicky ligt dit anders. Nicky heeft geen gevoel van grip op hun situatie, maar heeft door eerdere ervaringen het gevoel dat anderen hun toekomst bepalen. Dat geeft continue onzekerheid over hun bestaan.

Dit hoofdstuk gaat over ‘persoonlijke controle’. Daaronder verstaan we de mate waarin het individu door eigen handelen gewenste uitkomsten kan verkrijgen en ongewenste uitkomsten kan voorkomen. Bij controle gaat het om de vraag: in hoeverre kan iemand zijn of haar omgeving effectief beïnvloeden? In welke mate beschikt hij of zij over de capaciteiten, middelen en mogelijkheden om deze naar zijn of haar hand te zetten? Het subject van controle is dus het individu en het object is de omgeving. We maken in dit hoofdstuk daarbij twee onderscheidingen.

Ten eerste is, net als bij onzekerheid, een onderscheid te maken tussen het feitelijke en gevoelsmatige niveau:

- feitelijke controle is de mate waarin iemand *feitelijk* beschikt over de capaciteiten, middelen en mogelijkheden om de resultaten te bereiken die hij wenst. Denk aan de diploma’s die iemand heeft behaald, de hoogte van het feitelijke inkomen en spaargeld, de objectieve conditie van de gezondheid, of iemand alleen staat of veel sociale steun kan mobiliseren, de wettelijke rechten die hij heeft, maar ook de mate waarin de omgeving navigeerbaar is;
- gevoel van controle is de *waarneming of ervaring* dat iemand beschikt over de capaciteiten, middelen en mogelijkheden om de resultaten te bereiken die hij wenst. Iemand kan feitelijk gezien nog zoveel mogelijkheden hebben om al die fraaie doelen te bereiken, dat is geen garantie dat hij dat ook zo *voelt*. Voor een lage inschatting van de eigen controle kunnen allerlei redenen bestaan, bijvoorbeeld een onzeker karakter of een reeks van pijnlijke teleurstellingen of tegenslagen in het leven.

Beleidsmakers focussen doorgaans op de eerste vorm van controle, bijvoorbeeld door te sleutelen aan de koopkracht van mensen, door hen bepaalde wettelijke rechten te geven, of door te zorgen voor bepaalde voorzieningen. In de tweede helft van dit hoofdstuk lopen we, net als bij het vorige hoofdstuk over onzekerheid, een aantal beleidsterreinen langs en beschrijven we de stand van zaken daar, maar nu toegespitst op de mogelijkheden die deze al dan niet bieden voor feitelijke controle. Ook geven we daar wat voorbeelden van feitelijke controle.

Daarnaast willen we in dit hoofdstuk ook kijken naar het *gevoel* van controle, want uiteindelijk wordt wat mensen doen en laten bepaald door hoeveel controle zij voelen dan wel *geloven* dat ze hebben. Omdat ‘gevoel van controle’ een vrij onbekend concept is in de wereld van beleid en bestuur, gaan we eerst, in paragraaf 3.1, in op wat de sociale psychologie heeft te melden over dit concept.

Ten tweede is een onderscheid te maken tussen directe en indirecte controle:

- *directe* controle is de controle die iemand *door eigen handelen* kan uitoefenen. Hij of zij kan bijvoorbeeld door middel van scholing de kansen vergroten op die gewenste baan, door meer te bewegen de eigen gezondheid een handje helpen, met buurtgenoten initiatieven nemen om de directe leefomgeving te verbeteren, lid worden van een broodfonds om bepaalde financiële risico's af te dekken, enzovoort. Directe controle gaat dus over wat mensen *zelf* kunnen doen;
- *indirecte* controle is de controle die iemand *via gemandateerden, belangenebhartigers of vertegenwoordigers* kan uitoefenen. Hij kan bijvoorbeeld een vakbond of een advocaat inschakelen om namens hem actie te ondernemen om de gewenste doelen te bereiken. Het hele bouwwerk van de representatieve democratie valt per definitie onder de categorie van indirecte controle. Indirecte controle gaat dus om wat *anderen* voor mensen kunnen doen.

Dit onderscheid is van belang vanaf paragraaf 3.3 en 3.4, waarin we de feitelijke stand van zaken in de Nederlandse samenleving beschrijven. Ook komen we er in hoofdstuk 7 op terug.

3.1 Een nadere kennismaking: gevoel van controle

De geschiedenis van het onderzoek naar persoonlijke controle is ruim een halve eeuw oud, en begon met de introductie van het concept 'locus of control' door Julian Rotter eind jaren zestig.⁹³ Andere mijlpalen waren de introductie van het begrip 'self-efficacy' door Alfred Bandura in 1977 en het onderzoek naar 'perceived control' dat ongeveer tezelfdertijd op gang kwam.⁹⁴ Ook het werk over de verwante concepten 'learned helplessness' respectievelijk 'explanatory optimism' van Seligman is van belang,⁹⁵ evenals het werk van Deci en Ryan, die spreken over een 'competence'.⁹⁶

Zoals deze regels duidelijk maken, zijn er vele termen in omloop die alle verwijzen naar globaal hetzelfde fenomeen.⁹⁷ Voor de eenvoud houden wij het bij (gevoel van) controle. De term 'grip' is in de gedragswetenschappelijke literatuur niet gebruikelijk. Om aan te sluiten bij de wetenschappelijke literatuur spreken we in dit hoofdstuk daarom van 'persoonlijke controle'. In essentie gaat het echter om hetzelfde.

---

93 Rotter 1966.

94 Bandura 1977.

95 Peterson & Seligman 1984.

96 Deci & Ryan 1985.

97 Zie voor een bespreking: Skinner 1996.

Box 3.2 Controle *door* het individu, niet *over* het individu

De ervaring leert dat het begrip 'controle' in de maatschappijwetenschappen makkelijk negatieve associaties kan oproepen. Dat heeft te maken met de academische en politieke geschiedenis van het begrip. In de sociologie wordt het vaak geassocieerd met 'sociale controle', in de kritische theorie met 'disciplineren' of zelfs 'onderdrukking', en in de politiek roept het al snel een dystopisch beeld op van een surveillancestaat die zijn bevolking 24 uur per dag nauwlettend volgt.

Als sociaal psychologen spreken over controle, hebben ze het daarentegen over iets heel anders. Dan verwijst controle naar de mate waarin het individu door *eigen* handelen gewenste uitkomsten kan verkrijgen en ongewenste uitkomsten kan voorkomen. Hier is het individu dus niet het *object* maar het *subject* van controle. Deze vorm van controle ligt dicht aan tegen concepten als *mastery* en *agency*, en in die betekenis is controle een essentiële voorwaarde voor zelfbeschikking en positieve vrijheid.

De behoefte aan controle

Psychologen zijn het erover eens dat mensen een fundamentele behoefte aan controle hebben. Deze behoefte keert terug in vrijwel alle modellen van menselijke behoeften die zij in de loop der tijd hebben opgesteld.⁹⁸ Ellen Skinner, een vaak aangehaalde onderzoeker op het gebied van persoonlijke controle, constateert dan ook dat “exposure to uncontrollable adversity is one of the few classes of negative life events that researchers can agree are universally stressful.”⁹⁹ Is de behoefte aan controle ook aangeboren? Daarover verschillen de meningen, maar op zich zou dit evolutionair goed te verklaren zijn. De redenering is dat in prehistorische samenlevingen mensen die positieve gevoelens ervaren op het moment dat ze effectief controle uitoefenen over hun omgeving, eerder geneigd zijn tot dergelijk gedrag, en ook eerder geneigd zijn hun vermogens op dat gebied te ontwikkelen. Resultaat is dat ze daadwerkelijk vaker met succes hun omgeving manipuleren, en dus betere kansen hebben om te overleven en hun genen door te geven aan volgende generaties.

---

98 Zie voor een overzicht: Pittman & Zeigler (2007). Vreemd genoeg ontbreekt de behoefte aan controle in de bekende piramide van Maslow, maar “Maslow’s hierarchy of needs is a theory that everyone knows, and no one uses,” aldus Pittman en Zeigler (2007: 477).

99 Skinner 2016: 324.

Hoe belangrijk de behoefte aan controle is, blijkt ook uit het feit dat mensen voor hun mentaal welbevinden meestal *niet* gebaat zijn bij een zo correct mogelijke waarneming van de werkelijkheid. Zij functioneren juist beter als ze iets te positief en optimistisch zijn over de mate waarin zij hun omgeving kunnen controleren. Psychologen spreken van de ‘illusion of control’.¹⁰⁰ Dergelijke lichte positieve vertekeningen “help life seem less random and thereby support the optimism that one can eventually help some things turn out well.”¹⁰¹ Een geheel correcte waarneming van de, vaak beperkte, mogelijkheden tot controle gaat daarentegen vaak samen met depressie.¹⁰²

Gevoel van controle

De behoefte aan controle is als het ware de mentale brandstof voor datgene waar het eigenlijk om gaat in deze paragraaf, te weten het algemene gevoel van controle. De gedragswetenschappelijke literatuur spreekt van een ‘generalized sense of control’. Dit is een relatief stabiele mentale realiteit die de affectieve neerslag vormt van de behoefte aan controle. In het levenslange streven naar succesvolle beïnvloeding van de omgeving doet een mens immers iedere dag opnieuw ervaringen van controle, of gebrek daaraan, op. Bijvoorbeeld door geslaagde of mislukte pogingen om een middelbareschooldiploma te halen, een afspraakje te maken met een aantrekkelijke vreemde, een salarisverhoging los te krijgen van de baas, een auto achteruit in te parkeren, uitstel van betaling bij een bank te verkrijgen. Al dit soort ervaringen telt bij elkaar op tot een geaggregeerde en algemene overtuiging over iemands mogelijkheden om zijn omgeving effectief te beïnvloeden.

Het algemene gevoel van controle wordt soms gezien als een persoonlijkheidskenmerk, maar dat is niet helemaal juist, zo maakt het bovenstaande duidelijk. Het is eerder het product van sociale leerprocessen, het resultaat van de cumulatie van concrete ervaringen van daadwerkelijke controle, of juist een gebrek daaraan. Dit impliceert ook een zekere openheid en flexibiliteit: hoe jong of oud iemand ook is, door nieuwe leerervaringen kan het gevoel altijd weer veranderen, al dan niet in een gunstige richting. Het is te vergelijken met ‘zelfvertrouwen’. Hoewel sommige mensen ‘van nature’ wat meer aanleg tot zelfvertrouwen lijken te hebben dan andere, zit hier toch een forse leercomponent in. Een reeks negatieve ervaringen op het gebied van bijvoorbeeld werk of een toxische relatie kan iemands zelfvertrouwen ernstig en langdurig ondermijnen, maar bij succes op het werk of in de liefde, kan het zelfvertrouwen weer terugkeren of zelfs opbloeien als nooit tevoren.

---

100 Taylor & Brown 1988.

101 Baumeister 1998: 714-715.

102 Alloy & Abramson 1979.

Welke contextuele variabelen zijn van belang bij de ontwikkeling van gevoelens van controle? Dat kan uiteraard van alles zijn. Korthedshalve beperken we ons tot één algemene opmerking: mensen zullen eerder ervaringen van controle opdoen in een omgeving die *gestructureerd* is dan in een omgeving die *chaotisch* is.¹⁰³ Een gestructureerde omgeving is allereerst een omgeving die ook echt controleerbaar is, in de zin dat er daadwerkelijk een causaal, stabiel en voorspelbaar verband bestaat tussen actie A en uitkomst B. In het wetenschappelijke jargon: er bestaat een *contingency* tussen actie en uitkomst. Op zichzelf is dit echter nog niet genoeg. Om controle-ervaringen op te doen, moeten mensen ook *weten* dat actie A kan leiden tot uitkomst B, moeten zij ook *overgaan* tot actie A, en moeten zij vervolgens, indien uitkomst B inderdaad optreedt, dit ook *interpreteren* als het gevolg van hun actie A, en niet als zomaar toevalligheid. Alleen dán zal er daadwerkelijk sprake zijn van een ervaring die voeding geeft aan het gevoel van controle. Om mensen die route te laten afleggen, kan het nodig zijn hen te helpen. Dat kan door informatievoorziening, bemoediging en misschien ook door expliciete instructies. In een ideale gestructureerde omgeving zijn al deze condities vervuld.

Chaos is het tegenovergestelde van een gestructureerde omgeving. In de woorden van Skinner:

“Chaotic contexts are noncontingent, confusing, unpredictable, and objectively uncontrollable. Little or no guidance is provided about expected behavior or how to operate any contingencies that may exist. Social partners are unresponsive and inconsistent. Challenges are either overwhelming or understimulating. Action is discouraged.”¹⁰⁴

Dit citaat zou een beschrijving kunnen zijn van een disfunctioneel gezin, maar lijkt evenzeer van toepassing op andere maatschappelijke domeinen, bijvoorbeeld een chaotische werkomgeving, of de Kafkaëske ervaring van wie vastloopt in een grillige en ondoordringbare bureaucratie. Dergelijke sociale contexten zijn eerder een voedingsbron voor ervaringen van machteloosheid dan voor ervaringen van controle. We komen hier in het slothoofdstuk op terug.

Hoe meer controle, hoe beter

Onderzoek wijst uit dat het gevoel van controle goed is voor zo'n beetje alles in het leven. Mensen die hoog scoren op gevoel van controle, doen het beter op school en op het werk, pakken eerder problemen aan, kunnen beter omgaan met stress, en zijn – zoals we in het volgende hoofdstuk uitgebreid zullen

103

Skinner 1995.

104

Skinner 1995: 56.

zien – zowel geestelijk als lichamelijk gezonder.¹⁰⁵ Eind twintigste eeuw concludeerde het gezaghebbende *Handbook of Social Psychology* al dat de signalen “that it is psychologically beneficial to perceive control are simply overwhelming [...] It has come to a point, though, that further demonstrations of perceived control effects are becoming increasingly uninformative.”¹⁰⁶

Waarom heeft het gevoel van controle zo’n alomvattende invloed? Volgens Skinner komt dat doordat het gevoel van controle een fundamentele determinant is van de motivatie voor en de regulering van gedrag *ongeacht het domein waarover we het hebben*. Als mensen geloven dat zij controle kunnen uitoefenen over belangrijke uitkomsten, zullen ze eerder in actie komen, uitdagende en concrete doelen stellen, zich nader informeren, plannen maken, verschillende strategieën proberen, moeite doen en volhouden, en wellicht ook plezier beleven aan een en ander. In het algemeen zullen ze een actievere houding aannemen. Als mensen daarentegen geloven dat ze geen controle kunnen uitoefenen over belangrijke uitkomsten, zullen ze minder snel in beweging komen, lage en vage doelen stellen, weinig hun best doen of snel opgeven, kortom een passievere houding aannemen. “The reason that perceived control does indeed have an impact on such a wide range of behaviors is that motivation and volition are critical factors underlying every performance that depends on effortful behavior for success.”¹⁰⁷

Is meer controle dus altijd goed? In het vorige hoofdstuk hebben we betoogd dat bij zekerheid meer niet altijd beter is. Aan een gematigd gevoel van *onzekerheid* zit ook een positieve kant: het houdt mensen scherp. Het optimum ligt tussen ‘te weinig’ en ‘te veel’. Geldt dat ook voor controle? Nee. Op individueel niveau geldt: meer is altijd beter. Je kunt nooit té veel persoonlijke controle hebben, net zoals je nooit té gezond en té fit kunt zijn. Wel kan er sprake zijn van een afnemende meeropbrengst. Boven een bepaald niveau van controle voegt extra controle niet meer zoveel toe. De enige voorwaarde is dat gevoel en realiteit niet volledig van elkaar zijn losgezongen.¹⁰⁸

Problemen ontstaan als iemand het gevoel heeft dat hij volledige controle heeft over een bepaalde situatie terwijl hij *die in werkelijkheid totaal niet heeft*. Denk aan kinderen die geloven dat als zij zich maar lief en voorbeeldig gedragen, hun scheidende ouders wellicht toch bij elkaar zullen blijven, of aan een feestganger die denkt dat hij met vijf glazen alcohol op nog prima zelf naar huis kan rijden.

---

105 Thompson 2009: 272.

106 Wegner & Bargh 1998: 458.

107 Skinner 1995: 77.

108 Zie voor discussies hierover onder andere: Lachman & Weaver 1998; Ross & Sastry 1999; Skinner 1995.

Of aan leden van zwakkere groepen die, onder de noemer van keuzevrijheid en eigen verantwoordelijkheid, is aangepraat dat zij volledig ‘in control’ zijn van hun eigen leven, terwijl zij daar de facto helemaal niet de middelen toe hebben. Wanneer de afstand tussen perceptie en feiten te groot is, ontstaat bijna per definitie een situatie die niet adaptief is. Maar zolang gevoel en realiteit niet te ver uiteenlopen, geldt: meer controle is altijd beter.

Hier moet echter één voorbehoud worden gemaakt: dit alles geldt alleen op het niveau van het individu. Meer controle is altijd beter voor de persoon zelf – die heeft immers betere kansen om zijn doelen te bereiken – maar dit geldt niet altijd voor *anderen* en ook niet altijd voor de samenleving *als geheel*. Zoals we nog zullen zien, betekent meer controle voor de een soms minder controle voor de ander, en ook kan het onwenselijk zijn als iemand zijn grote mogelijkheden tot controle inzet om te verhinderen wat in het algemeen belang is. We komen hier later nog op terug.

Persoonlijke controle als complement van doenvermogen

Het gevoel van controle – in onze terminologie ‘grip’ – is in zekere zin het complement op ‘doenvermogen’. In het rapport *Weten is nog geen doen* uit 2017 heeft de WRR de term ‘doenvermogen’ geïntroduceerd om te verwijzen naar iemands vermogen tot effectieve *zelf*controle, dat wil zeggen, zijn vermogen om intenties daadwerkelijk om te zetten in het bijbehorende gedrag en bovendien dat gedrag vol te houden, ook als het tegenzit. Dit vermogen is een determinant van allerhande positieve levensuitkomsten.¹⁰⁹ Persoonlijke controle is in zekere zin het complement van dit doenvermogen.

Doenvermogen *alleen* is echter niet genoeg om redzaam te zijn. Het is natuurlijk fijn als iemand beschikt over grote discipline en daadkracht, maar wat heb je daaraan als de wereld volstrekt chaotisch en oncontroleerbaar is, en het dus niets uitmaakt wat je doet? Waarom zou je dan nog in beweging komen? Anders gezegd, mensen moeten niet alleen zelfcontrole hebben, maar ook geloven en ervaren dat zij *controle over de omgeving* hebben. Dat wil zeggen dat deze omgeving een zodanige orde en causale structuur kent dat als zij actie A ondernemen, dat ook redelijkerwijs zal leiden tot uitkomst B. Zonder dat is ieder handelen zinloos. Het recept voor redzaamheid kent dus twee ingrediënten: *zelf*controle en *omgevings*controle – populair gezegd: doenvermogen en grip.¹¹⁰

109

Tiemeijer 2022.

110

‘Doenvermogen’ en ‘grip’ hebben in empirische termen een zekere overlap, omdat zij beide een beroep doen op iemands mentale capaciteiten, met name op de executieve functies. Onder persoonlijke controle (grip) vatten we echter *tevens* iemands rechten, financiële middelen en sociale netwerk, en die zijn geen onderdeel van doenvermogen.

3.2 Gevoel van controle onder Nederlanders

Hoe is het gesteld met de algemene gevoelens van controle van Nederlanders? Om dat te meten, hebben we in het onderzoek dat we in het vorige hoofdstuk introduceerden ook de zogenoemde mastery-schaal van Pearlin en Schooler opgenomen.¹¹¹ Dit is een veel gebruikte schaal om het algemene gevoel van controle te meten. Deze bestaat uit zeven items (waarbij de items 1, 2, 3, 5 en 7 omgekeerd worden gecodeerd):

1. Sommige van mijn problemen kan ik met geen mogelijkheid oplossen.
2. Soms heb ik het gevoel dat ik een speelbal van het leven ben.
3. Ik heb weinig controle over de dingen die me overkomen.
4. Ik kan ongeveer alles als ik mijn zinnen erop heb gezet.
5. Ik voel me vaak hulpeloos bij het omgaan met de problemen van het leven.
6. Wat in de toekomst gebeurt, hangt voor het grootste deel van mezelf af.
7. Er is weinig dat ik kan doen om belangrijke dingen in mijn leven te veranderen.

Het gemiddelde van de antwoorden op deze zeven items geldt als indicator voor het algemeen gevoel van controle. Net als in het vorige hoofdstuk, hebben we vervolgens een onderscheid gemaakt tussen drie groepen, namelijk een groep met zeer weinig gevoelens van controle, een groep met zeer veel gevoelens van controle, en een grote middengroep.¹¹² Als we deze uitsplitsen naar leeftijd, opleidingsniveau en inkomen, is het beeld als volgt (zie tabel 3.1).

Het beeld is in grote lijnen gelijk aan dat bij de gevoelens van onzekerheid uit hoofdstuk 2. De respondenten die zeer weinig controle voelen, zijn wat vaker jonge mensen en wat vaker lager opgeleiden, maar groot zijn de verschillen niet. De verschillen zijn wel groter bij het huishoudinkomen. Onder mensen met een jaarinkomen van 29.500 euro of minder is het aantal mensen met zeer weinig gevoel van controle aanmerkelijk hoger dan gemiddeld, terwijl onder mensen met een huishoudinkomen van 73.000 euro of meer het aantal met zeer veel gevoel van controle aanmerkelijk hoger ligt dan gemiddeld. Maar wederom is het verband niet absoluut: ook onder de lage inkomens zijn er mensen die zeer veel controle voelen, en ook onder de hoge inkomens zijn er mensen die zeer weinig controle voelen.

We hebben ook uitgezocht welke factoren het meeste samenhangen met gevoelens van controle. Het beeld is grotendeels hetzelfde als bij de gevoelens van onzekerheid: het maakt geen verschil of iemand wel of niet betaald werk heeft

---

111 Pearlin & Schooler 1978.

112 De groep met zeer weinig controle zijn degenen die minstens een standaarddeviatie onder het gemiddelde scoren, de groep met zeer veel controle zijn degenen die minstens een standaarddeviatie boven het gemiddelde scoren.

en of dat een vaste baan is of niet. Ook de hoogte van het huishoudinkomen *op zichzelf* maakt geen verschil. Daarentegen is er wel een verband met de mate waarin respondenten zeggen financieel rond te kunnen komen. Ook toont de analyse een verband met gezondheid en sociale steun: een slechte gezondheid gaat gepaard met minder gevoelens van controle, en veel sociale steun juist met meer gevoelens van controle.

Tabel 3.1 Verdeling van controle naar leeftijd, opleidingsniveau en huishoudinkomen

	Zeër weinig controle (N = 435)	Grote middengroep (N = 1.924)	Zeër veel controle (N = 494)
Leeftijd			
18 t/m 25 jaar	18,8%	67,8%	13,5%
26 t/m 45 jaar	18,1%	65,0%	16,9%
46 t/m 65 jaar	13,2%	67,0%	19,9%
66 jaar en ouder	13,4%	71,9%	14,7%
Opleidingsniveau			
Laag	20,5%	67,1%	12,4%
Middelbaar	16,1%	67,2%	16,7%
Hoog	11,6%	67,8%	20,6%
Bruto jaarinkomen huishouden			
≤ € 14.100	28,7%	62,7%	8,6%
€ 14.100 - € 29.500	22,9%	66,2%	10,9%
€ 29.500 - € 36.500	18,6%	69,9%	11,5%
€ 36.500 - € 43.500	12,5%	69,9%	17,6%
€ 43.500 - € 73.000	8,7%	67,4%	23,9%
€ 73.000 - € 87.100	4,9%	68,9%	26,2%
≥ € 87.100	4,9%	57,3%	37,9%
Totaal	15,2%	67,4%	17,3%

Bron: Tiemeijer en Keizer 2023, bewerking WRR.

3.3 Controle op gebied van werk en inkomen

Tot zover de psychologie en het gevoel van controle. We gaan nu verder in op de realiteit van de Nederlandse samenleving en de mogelijkheden tot controle die burgers hierop hebben. Net als in het vorige hoofdstuk gaan we daarbij eerst in op de mogelijkheden tot controle op het gebied van werk en inkomen. Net als in het vorige hoofdstuk, beperken we ons daartoe niet, en gaan we in de volgende paragraaf ook in op de mogelijkheden tot controle op andere gebieden van het leven, zoals gezondheid en wonen.

De rol van opleiding

Eén van de belangrijkste determinanten van controle op het gebied van werk en inkomen is opleidingsniveau. Immers, hoe hoger het behaalde diploma, hoe groter de kans dat iemand later een vaste baan verwerft die een goed inkomen geeft. De laatste jaren is er weer veel discussie over kansenongelijkheid in het onderwijs. Daarbij gaat het niet om onderwijsongelijkheid die voortvloeit uit verschillen in talenten, maar om ongelijkheid die voortvloeit uit andere zaken, zoals de sociaal-economische klasse of migratieachtergrond van kinderen. Leraren in het basisonderwijs blijken deze aspecten mee te wegen in hun advies voor het voortgezet onderwijs. Ook hebben ouders uit hogere sociaal-economische klassen meer mogelijkheden om hun kinderen te helpen om een hoog diploma te halen, bijvoorbeeld door extra huiswerkbegeleiding, bijlessen of privaatonderwijs in te kopen.¹¹³ De Onderwijsinspectie besteedt in haar onderwijsverslagen regelmatig aandacht aan deze ‘kansenongelijkheid’¹¹⁴, en in 2021 heeft de Sociaal-Economische Raad (SER) een breed advies uitgebracht over hoe deze ongelijkheid te verminderen.¹¹⁵

We gaan hier nu niet dieper op in, dat vraagt een ander rapport. Op deze plaats gaat het om het volgende: één van de belangrijkste verdelers voor de mogelijkheden tot feitelijke controle is het onderwijs, omdat dit zo belangrijk is voor het latere niveau van werk en inkomen. Dit betekent dat als leerlingen ongelijke kansen hebben in het onderwijs, dat ook kan leiden tot verschillen in mogelijkheden tot feitelijke controle in hun volwassen leven.

---

113 Bijvoorbeeld in het kader van private bijles. Zie: Onderwijsraad 2021.

114 Zie bijvoorbeeld: Inspectie van het Onderwijs 2016.

115 SER 2021a.

Werk

In het rapport *Het betere werk* heeft de WRR in 2020 al uitgebreid aandacht gevraagd voor grip op werk, als belangrijke conditie voor goed werk.¹¹⁶ In dat rapport heeft de raad laten zien dat mogelijkheden om controle uit te oefenen op de eigen positie op de arbeidsmarkt niet voor alle werkenden gelijk zijn. Met wetgeving wordt bijvoorbeeld geprobeerd om de positie van flexibele werknemers te versterken, met name die van oproepkrachten. Onder de Wet arbeidsmarkt in Balans (WAB – in werking per 1 januari 2020) krijgen oproepkrachten meer rechten en een betere bescherming. Zo dienen oproepkrachten minimaal vier dagen van tevoren te worden opgeroepen, en hebben zij na een contractperiode van een jaar recht op een contractaanbod gebaseerd op de gemiddelde gewerkte arbeidsduur in het voorafgaande jaar. Dit geeft de flexibel werkenden meer controle. Maar het is wel de vraag in hoeverre deze controlemogelijkheden reëel zijn, omdat er zorgen zijn over de handhaafbaarheid van de wet. Immers, is een oproepkracht ook daadwerkelijk in de positie om zijn toegenomen rechten af te dwingen, of moet er een vertegenwoordiger zijn die dit voor hem doet?¹¹⁷

Box 3.3 Grip tijdens het werk

In het rapport *Het betere werk* gaat de WRR ook in op het belang van grip op het werk. Hoewel Nederland op dit punt relatief best goed scoort, ervaart toch bijna de helft van de werkenden een gebrek aan autonomie tijdens het werk.¹¹⁸ Daarbij is de verdeling van autonomie erg scheef, lager opgeleiden ervaren doorgaans veel minder autonomie dan hoog opgeleiden.

De mate van autonomie is bepalend voor de mate waarin werkenden kunnen omgaan met een hoge werkbelasting. Een gebrek aan autonomie is dan ook een van de aspecten van werk die samenhangen met burn-outklachten.¹¹⁹ Mensen kunnen best omgaan met uitdagend werk, als ze maar het gevoel hebben regie te kunnen uitoefenen over hoe ze dat werk doen.¹²⁰

---

116 WRR 2020a.
 117 Kamerstukken I, 2018-19, 35074, C herdruk 2019.
 118 WRR 2020a: 103.
 119 Pot & Smulders 2019; Wiezer et al. 2012.
 120 Natuurlijk gaat het niet om volledige vrijheid, en is het goed om in te zien dat te veel autonomie ook tot stress kan leiden (Kubicek et al. 2017).

Employability wordt veelal als belangrijkste basis van grip op werk gezien. Het is een term die zich lastig naar het Nederlands laat vertalen, maar die globaal verwijst naar iemands inzetbaarheid, waardoor bij ontslag of vrijwillig vertrek snel een andere baan in het verschiet ligt.¹²¹ Desondanks is permanent ontwikkelen, op of naast het werk, geen algemeen aanvaarde praktijk, en zijn er weinig prikkels die werkgevers en werkenden aanzetten tot een structurele leercultuur.¹²² Omdat er nog weinig tot geen wettelijke regels zijn voor het inzetbaarheidsaspect van werkzekerheid, hebben cao-partijen de vrijheid om beleid over inzetbaarheid naar eigen wens in te richten.¹²³ Bijvoorbeeld door in de cao vast te leggen dat werknemers trainingen kunnen ontvangen, of kunnen rekenen op begeleiding naar een andere baan. Uit empirisch onderzoek blijkt dat de sociale partners werkzekerheid weliswaar hebben overgenomen als doelstelling bij collectieve onderhandelingen, maar dat dit moeilijk te vertalen is naar concrete actie of arbeidsvoorwaarden, anders dan scholing.¹²⁴ Ook bestaat er een aanzienlijk verschil tussen de cao's wat betreft de gemaakte afspraken over de beschikbare tijd of het budget voor scholing.¹²⁵

Gegeven hun beperkte baan zekerheid, is *employability* vooral belangrijk voor flexibel werkenden. Scholing speelt hierbij een grote rol. Maar – en hier zit de crux – zoals we al vaststelden in hoofdstuk 2, investeren werkgevers significant minder in werknemers met een tijdelijk contract, terwijl deze groep juist erg gemotiveerd is om scholing te volgen.¹²⁶ Er doet zich een ‘ontwikkelparadox’ voor: werkenden die de meeste training nodig hebben, krijgen deze juist niet.¹²⁷ Er is een duidelijk verschil in mogelijkheden voor ‘permanente ontwikkeling’ tussen werknemers met een vast en met een flexibel contract. Flexibele werknemers die aangeven een cursus te hebben gevolgd of informeel te hebben geleerd door veel autonomie of variatie op het werk, blijven vaker bij dezelfde werkgever werkzaam, stromen minder vaak uit naar een situatie zonder werk en hebben minder vaak perioden zonder werk.¹²⁸ Scholing vergroot dus duidelijk de grip op werk.

---

121 Commissie Arbeidsparticipatie 2008; WRR 2007.

122 Commissie Regulering van Werk 2020; Hoogsteen & Langebeek 2018.

123 Zekić 2014.

124 Hiervoor zijn ruim honderd Nederlandse cao's onderzocht, geldig tussen 2010 en 2013.

125 Zekić 2014. In een interview in het najaar van 2019 bevestigt Zekić dat er in de afgelopen jaren weinig veranderd is op dit gebied, en dat werkzekerheid nog steeds wisselend wordt vertaald naar concrete acties of arbeidsvoorwaarden in cao's.

126 Künn et al. 2018.

127 WRR 2020a.

128 De Beer et al. 2019.

Box 3.4 Meer grip op het werkende bestaan door verlofregelingen

Nederland is in Europa lange tijd hekkensluiter geweest als het gaat om verlof rond de geboorte van een kind. Voor 1 juli 2020 was er slechts het kraamverlof, het vijfdaagse vaderschapsverlof en 26 weken onbetaald ouderschapsverlof. De Wet Invoering Extra Geboorteverlof (WIEG) in 2020 bracht hier enige positieve verandering in. Deze wet geeft de partner van de moeder het recht om vijf weken extra geboorteverlof op te nemen binnen zes maanden na de bevalling, tegen een uitkering van 70 procent van het dagloon. Het idee achter betaalde verlofregelingen is dat werkenden zorg gelijk delen doordat zij tijd en geld hebben om te zorgen, en dat beide ouders zo behouden blijven voor de arbeidsmarkt. Maar vanuit het individu gezien bieden deze verlofregelingen vooral de mogelijkheid om zelf regie te voeren over de balans tussen werk en gezinsleven.

Veel omliggende landen hebben een ruimere verlofregeling. Werknemers in Noorwegen, Denemarken, en Duitsland hebben meer grip op hun bestaan dankzij andere vormen van betaald zorgverlof.¹²⁹ In Noorwegen gebruikt bijvoorbeeld een grote meerderheid van de partners de vijftien weken volledig betaald verlof, omdat het een individueel recht is en het de norm is dat een partner dit verlof opneemt. Hierdoor is er ook geen druk vanuit de werkomgeving en steunen collega's elkaar bij vertrek en terugkomst.¹³⁰ Dit zorgt ervoor dat een partner zelf kan beslissen om met verlof te gaan, waardoor deze meer grip ervaart in een bijzondere periode van de komst van een nieuw gezinslid.

Een verlofregeling voor partners zou voor optimaal gebruik aan drie voorwaarden moeten voldoen, namelijk dat het verlof goed gecompenseerd wordt, dat het een individueel recht is en dat het niet-overdraagbaar is aan anderen.¹³¹ Een combinatie van deze voorwaarden geeft de partner namelijk de ruimte om, zonder stress over inkomensverlies, de tijd te nemen om te zorgen voor het kind.

Mantelzorgverlof staat in ons land – net als elders in Europa – nog meer in de kinderschoenen dan verlof voor kinderen. Er bestaan in Nederland slechts beperkte vormen van mantelzorgverlof, zoals calamiteitenverlof,

129

Koslowski 2021.

130

Brandth & Kvande 2019.

131

Haas & Hwang 2019; Kvande & Brandth 2020.

kortdurend zorgverlof tegen 70 procent van het loon en langdurig, onbetaald verlof van ongeveer zes weken per jaar.

De SER werkt aan een advies gericht op het stroomlijnen van de huidige verlofregelingen in een nieuwe regeling maatschappelijk verlof.

Wanneer de *directe* controle van de werkende beperkt is, is het logisch om te kijken naar mogelijkheden van *indirecte* controle. Omdat in ons land cao's zo bepalend zijn voor feitelijke controlemogelijkheden, kunnen werkenden middels een sterkere vertegenwoordiging, bijvoorbeeld via een vakbond, pleiten voor betere condities rondom contract en ontslag. Het aantal vakbondsleden neemt in Nederland echter al jaren af.¹³² Hoewel de organisatiegraad tussen Europese landen sterk varieert, is de trend sinds het midden van de jaren negentig vrijwel overal dalend, met uitzondering van België.¹³³ Het is nog onduidelijk in hoeverre de daling van invloed is op de onderhandelingspositie van werknemersorganisaties, en daarmee toenemende flexibilisering in de hand heeft gewerkt.

Feit is wel dat met name de groepen die veel op tijdelijke contracten werken, zoals jongeren, laagopgeleiden en parttime werkenden, minder vaak lid zijn van de vakbond, ondanks verschillende pogingen om het lidmaatschap en de voordelen daarvan bij hen onder de aandacht te brengen.¹³⁴ Opvallend genoeg geven uitzendkrachten, oproep- en invalkrachten relatief vaak aan dat het belangrijk is dat vakbonden bestaan.¹³⁵ Jongere werknemers tussen de vijftien en vijftienvintig jaar oud zijn weliswaar tevreden met vakbonden, maar hebben in de meerderheid simpelweg nooit een lidmaatschap overwogen.¹³⁶

---

132 Gielen & Floris 2018. Sinds 2009 is sprake van een dalende trend.

133 De Beer & Berntsen 2019.

134 De Beer 2018.

135 CBS 2019c.

136 CBS 2019c. Een land waar de organisatiegraad onder jongeren aanzienlijk hoger en stabielier ligt, is België. Hoewel de verantwoordelijkheid van vakbonden voor de uitvoering van werkloosheidsuitkeringen (het Gent-systeem) vaak als belangrijkste reden wordt genoemd voor de hoge en stabiele organisatiegraad van Belgische vakbonden, spelen bij de werving van jonge leden ook andere factoren een belangrijke rol. Belgische vakbonden slagen er enerzijds in jongeren te werven en aan zich te verbinden met gratis en gereduceerde lidmaatschapstarieven, en anderzijds door jongeren een eigen plek te geven binnen de verschillende niveaus van de vakbondsorganisatie en op de werkvloer.

Inkomen

Als iemands inkomsten ontoereikend zijn, kunnen mensen die natuurlijk proberen te verhogen. Dat kan door een (beter betaalde) baan te zoeken, meer uren te werken, of een hoger loon af te dwingen, bijvoorbeeld door te staken. In hoeverre deze opties realistisch zijn, hangt af van iemands opleiding, leeftijd en gezondheid, de werkgelegenheid in de sector waarvoor hij is opgeleid, de ontwikkeling van de economie, of de beschikbaarheid van betaalbare kinderopvang. In de praktijk blijkt bijvoorbeeld dat meer werken soms negatieve consequenties kan hebben voor het inkomen, omdat toeslagen wegvallen of kosten voor kinderopvang of woon-werkverkeer toenemen. Dit maakt dat de mate van persoonlijke controle op dit punt sterk kan verschillen.

Tijdens de coronapandemie en na het uitbreken van de oorlog in Oekraïne hebben veel Nederlanders ervaren dat hun inkomen wordt beïnvloed door gebeurtenissen in de wereld waar zij als individu geen invloed op kunnen uitoefenen. Dit zorgt voor inkomensonzekerheid, waardoor het nog belangrijker wordt om grip te hebben op de eigen uitgaven. Hoeveel mogelijkheden mensen daartoe hebben, zal echter verschillen per huishouden. Maatregelen als gasverbruik verminderen, de woning verduurzamen of het uitgavenpatroon aanpassen zijn alleen mogelijk als het inkomen en de persoonlijke situatie daar ruimte voor geven. Huishoudens met een beperkt inkomen wonen vaker in een slecht geïsoleerde woning die zij niet zelf kunnen verduurzamen en geven weinig geld uit aan luxes die indien nodig geschrapt kunnen worden.¹³⁷ Overigens hebben ook huishoudens met een iets hoger inkomen soms maar beperkte controle-mogelijkheden omdat ze te maken hebben met hoge vaste lasten, bijvoorbeeld in de vorm van een hypotheek of een hoge huur voor een woning in de vrije sector. In de huidige woningmarkt is verhuizen naar een goedkopere woning echter vaak geen optie.

In het vorige hoofdstuk hebben we gezien dat veranderingen in het huishouden een belangrijke bron zijn van inkomensonzekerheid. Individuen kunnen hier controle op uitoefenen door stappen in het leven, zoals de aankoop van een woning of gezinsuitbreiding, pas te nemen vanuit een positie van voldoende zekerheid, bijvoorbeeld op basis van een vast arbeidscontract. Dat gebeurt ook al. De flexibilisering van de arbeidsmarkt heeft tot gevolg dat jongeren samenwonen of het krijgen van kinderen uitstellen omdat zij geen vast contract hebben. Het gaat dan niet om een vrije keuze: vooral jongeren lijken zich

137

Mulder et al. 2021. Uit onderzoek van TNO blijkt dat bijna de helft van alle huishoudens (48 procent) in een slecht of matig geïsoleerd huis woont maar daar niet zelfstandig iets aan kan doen. Dit zijn twee groepen: huurders, omdat zij voor verduurzaming afhankelijk zijn van de verhuurder, en eigenaren van een huis met een relatief lage energetische kwaliteit die het geld niet hebben om daar in te investeren.

gedwongen te voelen om bepaalde stappen in het leven uit te stellen, omdat samenwonen of kinderen krijgen vraagt om een zekere mate van zekerheid over werk, inkomen en woning.¹³⁸ Grip op het leven vereist dus grip op het inkomen.

In het vorige hoofdstuk hebben we ook gezien dat de zekerheid die uitgaat van het socialezekerheidsstelsel de afgelopen decennia is afgenomen. Juist de groep van onzekere zzp'ers heeft weinig mogelijkheden om zelf te zorgen voor een vangnet. Verzekeren tegen arbeidsongeschiktheid is bijvoorbeeld vrijwel niet te betalen.¹³⁹ Een eerste stap om de grip van zzp'ers te vergroten wordt gezet met de verzekeringsplicht arbeidsongeschiktheid, die naar verwachting ingaat per 1 januari 2024. Hiermee zijn zelfstandigen standaard verzekerd voor langdurig inkomensverlies na ziekte of een ongeval, maar behouden zij keuzevrijheid in het eigen risico en de bovengrens in de uitkering.¹⁴⁰

Wanneer de *directe* controle over het eigen inkomen beperkt is, is het logisch om te kijken naar mogelijkheden van *indirecte* controle. We noemden al de rol van vakbonden, die voor hun achterban onderhandelen over een hoger salaris. Maar, zoals eerder aangegeven, vertegenwoordigen die vakbonden steeds minder mensen, en voor mensen zonder betaalde arbeid bieden zij geen soelaas. Dat brengt ons bij de klassieke route voor indirecte controle: belangenbehartiging via de politiek. Mensen kunnen stemmen op partijen met verkiezingsbeloften waardoor het eigen 'koopkrachtplaatje' gunstiger wordt. Natuurlijk, of deze partijen ook daadwerkelijk de meerderheid verkrijgen en een en ander weten te realiseren, is allesbehalve zeker en het kan ook lang duren voordat deze vorm van indirecte controle effect sorteert. Toch moet het belang ervan niet worden gebagatelliseerd, zeker niet voor mensen met weinig inkomen en/of weinig maatschappelijke macht.

Tot slot, het is belangrijk op te merken dat op dit gebied van het leven 'meer controle' voor de een kan leiden tot 'minder controle' voor de ander. Financiële middelen zijn een belangrijke determinant van persoonlijke controle, en daarom betekent elke herverdeling van inkomen ook een herverdeling van controle. Het zuiverste voorbeeld zijn wellicht de belastingen. Als het belastingstelsel meer regressief of progressief wordt gemaakt, betekent dit 'meer controle' voor degene die er financieel op vooruit gaan. Zij krijgen immers meer financiële middelen om te realiseren wat ze belangrijk vinden in het leven. Maar per definitie zullen anderen er in financiële middelen juist op achteruitgaan, of

---

138 CBS 2019b. In 2018 had de helft van de 27-jarigen een vaste arbeidsrelatie, tien jaar eerder had de helft van de 24-jarigen vast werk.

139 Commissie Regulering van Werk 2020; WRR 2020a.

140 Stichting van de Arbeid 2020.

in ieder geval ‘minder meer’ krijgen, en dus achteruitgaan in hun mogelijkheden om te realiseren wat ze belangrijk vinden in het leven. Als het betekent dat ze in plaats van drie nog slechts twee keer per jaar op vakantie kunnen, valt het leed te overzien, maar dat doet aan de logica niet af: winst in persoonlijke controle voor de een betekent verlies in persoonlijke controle voor de ander.

3.4 Controle op andere gebieden: gezondheidszorg, wonen, leefomgeving

Gezondheidszorg

We beginnen met een algemeen punt: een goede gezondheid is niet alleen een gevolg van persoonlijke controle, zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien, maar ook een belangrijke voorwaarde ervoor. Wie een zwakke gezondheid of mentale problemen heeft, aan een chronische ziekte lijdt of anderszins te maken heeft met serieuze beperkingen, heeft bijna per definitie veel minder mogelijkheden om gewenste levensuitkomsten te realiseren. Sommige beperkingen hoeven geen groot obstakel te vormen voor het verwerven van bijvoorbeeld een prettige baan en een goed inkomen, maar andere zijn meer invaliderend, kunnen leiden tot arbeidsongeschiktheid en een zware wissel trekken op iemands leven, bijvoorbeeld op de woonmogelijkheden en het sociale leven. We vatten hier niet alle actuele cijfers en beleidsontwikkelingen rondom zorg en gezondheid samen, maar beperken ons tot één belangrijk punt: zoals ook beschreven in het WRR-rapport *Kiezen voor houdbare zorg* uit 2021, er bestaan grote zorgen of het Nederlandse zorgsysteem op termijn houdbaar is.¹⁴¹ Als er niet snel wordt ingegrepen, is de kans reëel dat niet langer iedereen de zorg geboden kan worden die zij nodig hebben.

Als we vervolgens kijken naar de huidige gezondheidszorg, dan speelt het thema persoonlijke controle ook op een heel andere manier, namelijk onder de noemer van ‘eigen regie’. Met dat begrip wordt bedoeld dat de cliënt of patiënt zoveel mogelijk zelf kan beslissen over zijn of haar leven en de daarvoor in te zetten zorg en ondersteuning. De populariteit van een instrument als het persoonsgebonden budget (pgb) is een signaal dat eigen regie aansluit bij een behoefte aan controle van het individu. De Nederlandse Zorgautoriteit en Zorginstituut Nederland leveren de cijfers aan het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) over de hoeveelheid toegewezen pgb’s. Deze cijfers laten een duidelijke toename zien. Begin 2015 waren er 28.864 pgb’s verstrekt tegenover 58.478 in 2023.¹⁴²

141
142

WRR 2021.
CBS 2023b.

Wat kunnen we leren van de ervaringen met eigen regie in het zorgdomein? Hoewel er nog weinig onderzoek is gedaan naar het effect van een pgb op de mate van welzijn, kan een pgb in individuele situaties grote meerwaarde hebben.¹⁴³ Paradoxaal genoeg heeft de populariteit van het pgb gezorgd voor de introductie van drempels voor de budgethouder. Na de hervorming van het systeem van langdurige zorg in 2015 worden er meer eisen gesteld aan de ontvanger van het pgb dan vroeger onder de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ): “Mensen moeten aangeven waarom zorg in natura niet volstaat, ze moeten in staat zijn om een pgb te beheren, eventueel met ondersteuning van iemand uit het sociale netwerk, en er moet een budgetplan worden gemaakt waarin de verzekerde aangeeft hoe hij van plan is zijn budget te besteden. Daarnaast gelden voor het inschakelen van niet-professionele zorgverleners lagere maximumtarieven.”¹⁴⁴

Het ideaal van eigen regie blijkt niet altijd makkelijk te realiseren. De laatste tien jaar is er steeds meer aandacht voor gezondheidsvaardigheden waarover mensen beschikken, en de mate waarin die toereikend zijn om een actieve rol te vervullen in de zorg voor de eigen gezondheid en ziekte.¹⁴⁵ In 2021 was van de bevolking van 18 jaar en ouder een kwart niet voldoende gezondheidsvaardig.¹⁴⁶

We zien op dit vlak ook de nodige vormen van indirecte controle. Een belangrijke rol is hierbij weggelegd voor patiëntenorganisaties.¹⁴⁷ Deze organisaties bieden informatie over aandoening en behandeling, geven een stem aan de patiënt en vertegenwoordigen diens belangen in gesprek met beleidsmakers en zorgprofessionals en -organisaties. Meer direct kunnen zorgprofessionals bijdragen aan meer grip door keuzes samen met de patiënt te maken, en binnen behandeltrajecten expliciet aandacht te besteden aan de mogelijkheid om een behandeling te staken of niet te starten. Binnen instellingen kunnen cliëntenraden patiënten helpen om meer grip te krijgen op het beleid van instellingen. Sinds 2018 zijn cliëntenraden wettelijk verplicht in zorginstellingen.

---

143 Marangos 2018. Zij stelt overigens dat het onderzoek dat er is methodologische beperkingen kent.

144 Non et al. 2015: 36.

145 Gezondheidsvaardigheden zijn bepalend voor: 1) het kennisniveau van het individu, 2) de leefstijl, 3) het zorggebruik en de toegang tot de zorg, 4) communicatie met de zorgverlener, en 5) zelfmanagement en medicijngebruik (Rademakers 2014).

146 Willems et al. z.d.

147 Bij ZorgkaartNederland, een onafhankelijk ervaringsplatform opgericht door de Patiëntenfederatie Nederland, zijn 283 verschillende patiëntenorganisaties bekend (peildatum 20 maart 2023).

Woonsituatie

In een krappe woningmarkt is de concurrentie groot. Daarmee wordt de vraag in hoeverre huishoudens controle hebben over hun woonkansen, des te belangrijker. Om dat goed in kaart te brengen maken we een onderscheid tussen huur- en koopwoningen.

Op de huurmarkt was er de laatste jaren sprake van flexibilisering. De in 2016 ingevoerde Wet doorstroming huurmarkt biedt verhuurders de mogelijkheid om tijdelijke contracten af te sluiten van maximaal twee jaar. De vooronderstelling was dat tijdelijke contracten zouden zorgen voor een betere doorstroom en het aantrekkelijker zouden maken voor particulieren om woningen voor verhuur aan te bieden.¹⁴⁸ In de praktijk lijkt echter vooral de verhuurder te profiteren van deze regeling en is de positie van de huurder verzwakt.¹⁴⁹ Niet alleen is de woonzekerheid afgenomen, de flexibilisering zet de huurder ook in een kwetsbare positie tegenover een verhuurder die een te hoge huur vraagt of achterstallig onderhoud negeert. Zijn controle is beperkt. In een krappe markt heeft de verhuurder immers altijd de mogelijkheid om een andere huurder te vinden.¹⁵⁰ Dat wordt bovendien in de hand gewerkt omdat huren meer mogen stijgen als er een nieuwe bewoner in een huurwoning komt. Gemiddeld stegen de huren bij wisseling van huurder 8,2 procent in 2019 en 9,5 procent in 2020.¹⁵¹ Op het moment van schrijven ligt er een initiatiefvoorstel van CU/PvdA bij de Eerste Kamer om de Wet doorstroming huurmarkt grotendeels weer terug te draaien.

Om de positie van huurders te versterken is tijdens de coronapandemie op aandringen van de Eerste Kamer een wetswijziging aangenomen die een eenmalige huurverlaging in 2021 mogelijk maakt voor zittende huurders met een gereguleerd huurcontract en met een lager inkomen. De minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) gaf toen aan dat een verlaging van de huren in de vrije sector een inbreuk op het private eigendomsrecht zou betekenen. Om deze huurprijsstijging voor de komende jaren toch iets aan banden te leggen is een aantal beperkende maatregelen opgelegd. Zo geldt voor de vrijehuursector dat de stijging van de huurprijs niet hoger mag zijn dan de inflatie plus 1 procent.

---

148 Kamerstukken II, 2019-20, nr. 2737.

149 Huisman 2020.

150 Lijzenga & Van Setten 2021. In 2021 heeft een extern bureau de Wet doorstroming huurmarkt van 2015 geëvalueerd. In het evaluatierapport benoemt dat bureau verschillende negatieve effecten, zoals hogere doorlooptijden, een afname van sociale cohesie, mentale druk bij huurders die vaak telkens opnieuw huisvesting moeten vinden, minder rechtsbescherming voor huurders en snel stijgende huren. Ook is het beoogde doel van de wet niet (volledig) gerealiseerd. Hoewel het niet mogelijk is om de doelmatigheid precies vast te stellen, wordt geconstateerd dat “het beeld is dat de tijdelijke contracten niet hebben gezorgd voor meer doorstroming” (Lijzenga & Van Setten 2021: 47).

151 CBS 2020a.

Voor 2022 kwam dit uit op 3,3 procent.¹⁵² Sinds 1 januari 2023 geldt dat de huren in de vrije sector gekoppeld zijn aan de cao-loonontwikkeling, als die lager is dan de inflatie. Ondanks de hoge inflatie bedroeg de maximale huurverhoging in 2023 daarom in de vrije sector 4,1 procent.¹⁵³

Een belangrijke vorm van indirecte controle voor huurders is de *Huurcommissie*: een onpartijdige organisatie die desgevraagd meningsverschillen tussen huurders en verhuurders voorkomt, helpt oplossen en daarover een bindende uitspraak kan doen.¹⁵⁴ De commissie doet uitspraak bij huurgeschillen over sociale woningen en kan advies geven bij geschillen over woningen in de vrije sector.¹⁵⁵ De dienstverlening van de Huurcommissie staat de laatste tijd echter onder druk. In 2021 constateerde de Nationale ombudsman dat er sprake is van lange doorlooptijden als gevolg van een oplopende werkvoorraad, een gebrek aan informatie vanuit de Huurcommissie over de stand van zaken en een slechte bereikbaarheid van de Huurcommissie. In een evaluatie bevestigt de Huurcommissie dit beeld: wettelijke termijnen worden al te lang overschreden, het aantal klachten is zeer hoog en de klanttevredenheid laag.¹⁵⁶ De Huurcommissie heeft in reactie hierop een actieplan uitgewerkt om achterstanden in te lopen en de dienstverlening te verbeteren.¹⁵⁷

Ook de koopmarkt was de afgelopen tien jaar sterk in beweging. Na de financiële crisis van 2009 heet de overheid beleidswijzigingen geïntroduceerd die de toegang tot de koopmarkt voor huishoudens beperken. Dit beleid had tot doel de financiële kwetsbaarheid van huishoudens te verminderen. Zowel de verhouding tussen het inkomen en de maximale hypotheek (*loan-to-income* ratio) als de hoogte van de hypotheek ten opzichte van de waarde van de woning (*loan-to-value* ratio) zijn verlaagd. Huishoudens moeten meer eigen vermogen inbrengen. Bijkomende kosten als de overdrachtsbelasting, de aanvraag van een hypotheek en het taxatierapport kunnen niet langer vanuit de hypotheek bekostigd worden. Bovendien moeten kopers een deel van de aankoopprijs zelf financieren als deze boven de taxatieprijs ligt. Bij nieuwe hypotheekleningen is de rente alleen aftrekbaar wanneer de lening gedurende de looptijd wordt afgelost en de

---

152 Ministerie van BZK 2021b.

153 Ministerie van BZK 2022.

154 Er zijn tachtig verschillende geschillencommissies die klachten behandelen over uiteenlopende zaken zoals kinderopvang, installerende bedrijven, geestelijke gezondheidszorg of bruidsmode en maatwerk. Sommige commissies behandelen klachten over publieke instanties of uitvoeringsorganisaties, zoals het UWV. Bovenop de tachtig commissies zijn er drie apart erkende geschilinstanties: de geschillencommissie Zorgverzekeringen, het Klachteninstituut Financiële dienstverlening en de Huurcommissie.

155 Bokhorst et al. 2021.

156 Bokhorst et al. 2021.

157 Huurcommissie 2022.

hypotheekrenteaftrek wordt in stapjes verminderd. Deze maatregelen hebben de controle op het inkomen van deze huishoudens vergroot, maar hun controle op een woning verkleind.

Via maatregelen heeft de overheid geprobeerd de financiële ruimte van starters toch weer te vergroten. Op lokaal niveau bieden 246 gemeenten de mogelijkheid van een starterslening¹⁵⁸, en op nationaal niveau heeft de nationale overheid de schenkingsmogelijkheden verruimd¹⁵⁹ en een startersvrijstelling voor de overheidsbelasting geïntroduceerd. De Nederlandsche Bank (DNB) concludeert echter dat deze maatregelen de prijzen verder hebben opgedreven, waardoor de kleine groep starters die wel een huis kon bemachtigen meer financiële risico's loopt.¹⁶⁰ Opnieuw doet zich een uitruil voor tussen grip op inkomen en grip op de woonsituatie. Bovendien is de controle van starters die het niet lukt een huis te bemachtigen, juist verder afgenomen. Dat betekent opnieuw dat meer controle voor de een kan leiden tot minder controle voor de ander. De woonmarkt is bij uitstek een domein waar winst van de een haast onvermijdelijk verlies voor de ander betekent.

Box 3.5 Illustratie: meer controle over in welk huis je woont¹⁶¹

Het zal nog jaren kosten om voldoende nieuwe huizen te bouwen en daarom zal de situatie van woningzoekenden voorlopig nog onzeker blijven. In de tussentijd kunnen woningzoekenden wel iets meer grip op hun woonsituatie krijgen binnen het bestaande aanbod. Daarvoor zijn verschillende maatregelen denkbaar die over drie categorieën te verdelen zijn:

1. Sta toe dat mensen met meer mensen in een huis kunnen wonen doordat ze:
  - hun wachttijden voor een socialehuurwoning kunnen optellen als ze gaan samenwonen;
  - een huurcontract kunnen afsluiten met meerdere individuele huishoudens.

2. Maak het mogelijk meer woningen op één kavel te creëren door:
  - woningsplitsing makkelijker te maken;
  - wonen in bijgebouwen toe te staan;
  - barrières weg te nemen voor verbouwingen of het plaatsen van mantelzorgwoningen.
3. Maak het makkelijker om te verhuizen naar een meer passende woning door:
  - het eenvoudiger te maken om socialehuurwoningen te ruilen tussen verschillende gemeenten;¹⁶²
  - voorrang te geven aan ouderen die een schaarse huurwoning achterlaten;
  - senioren te laten verhuizen met behoud van de oude huur.

Een aantal gemeenten experimenteert al met deze maatregelen. Overigens geldt hier wel een waarschuwing: sommige van deze maatregelen kunnen onbedoelde effecten hebben die juist de onzekerheid vergroten en de controle beperken. Wordt het toegestaan om relatief kleine woningen in een achterstandswijk te splitsen, dan kan dit bijvoorbeeld leiden tot ‘verkamering’ met hoge huren, risico’s voor de volksgezondheid en overlast. Zeker in een markt zonder reële alternatieven, rest bijvoorbeeld arbeidsmigranten geen andere keuze dan een kleine kamer te delen. Maar in een ruim opgezette stadswijk of een dorp kan het splitsen van grotere woningen wel degelijk helpen tegen het woningtekort. Dat vraagt om regie op lokaal niveau, terwijl op nationaal niveau bestaande belemmeringen zoals de kostendelersnorm of eisen aan geluidsisolatie of brandveiligheid bij samenwooncontracten weggenomen moeten worden.¹⁶³

---

162 Huurders bij woningcorporaties kunnen onderling hun woning ruilen, ook als het gaat om verschillende woningcorporaties of verschillende regio’s. Na de ruil mag de verhuurder wel de huurprijs verhogen.

163 Sinds 1 januari 2023 is de kostendelersnorm gewijzigd zodat inwonende jongvolwassenen tot 27 jaar niet langer meetellen als kostendeler voor de uitkering van huisgenoten.

Fysieke omgeving

Gegeven de ruimtelijke bedreigingen en onzekerheden voor burgers die we in het vorige hoofdstuk beschreven, is het extra relevant welke mogelijkheden zij hebben om grip te houden op hun fysieke leefomgeving. Dat zal mede afhangen van de nieuwe Omgevingswet die de minister voor Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening wil invoeren.

Een belangrijk nieuw element in de Omgevingswet is een verplichting om participatie te organiseren. Daaronder wordt verstaan: “het in een vroegtijdig stadium betrekken van belanghebbenden (burgers, bedrijven, maatschappelijke organisaties en andere overheden) bij het proces van de besluitvorming over een project of activiteit.”¹⁶⁴ Door deze nadruk op participatie van belanghebbenden vergroot de Omgevingswet in beginsel de mogelijkheden van burgers om invloed uit te oefenen op de fysieke leefomgeving. Toch is in de voorbereiding van de wet de nodige discussie hierover ontstaan.¹⁶⁵ Centraal daarin staat de keuze van de regering om *geen* inhoudelijke voorwaarden te stellen aan de participatie. Het wordt aan bestuursorganen en private partijen zelf overgelaten hoe een en ander concreet vorm te geven, zodat de ruimte voor lokaal maatwerk maximaal is. Minimale participatievereisten zijn volgens de regering niet nodig, omdat de private initiatiefnemers en het bevoegde gezag er zelf belang bij hebben om te voorkomen dat in een latere fase juridische procedures ontstaan.

Diverse critici zijn er echter niet van overtuigd dat burgers daadwerkelijk meer ruimte krijgen om invloed uit te oefenen op hun fysieke leefomgeving. De kritiek heeft onder meer betrekking op een te groot vertrouwen in initiatiefnemers, en op het gebrek aan kwaliteitsvereisten voor participatie, waardoor burgers zich juridisch nergens op kunnen beroepen als het gaat om de kwaliteit van burgerparticipatie.¹⁶⁶ Al in 2016 schreef het SCP dat het getuigt “van veel optimisme, van weinig realiteitszin, of zelfs van naïviteit, om te veronderstellen dat overleg tussen partijen in de samenleving altijd tot eensgezindheid zal leiden”.¹⁶⁷ Het SCP pleit vooral voor vroegtijdige ruimte voor burgers en andere

---

164 Omgevingsbesluit 2018: 133.

165 Daarnaast zijn er ook twijfels over de technische haalbaarheid van Omgevingswet.

166 Zie bijvoorbeeld Boeve & Groothuijse 2019: 42. Zij concluderen: “De wettelijke participatieverplichtingen zijn onder de Omgevingswet (te) vrijblijvend vormgegeven. Aan het niet nakomen van de verplichtingen zijn weinig tot geen juridische consequenties verbonden en ze zijn door de burger ook lastig afdwingbaar bij de rechter. Er is bovendien weinig aandacht voor de rol van participatie in de verhouding tussen de verschillende juridische instrumenten, waardoor het voor een burger onnavolgbare consequenties kan hebben indien op een ‘verkeerd’ moment (bij een verkeerd besluit) wordt geparticipeerd.”

167 Van den Broek et al. 2016: 67.

belanghebbenden in de planontwikkeling en is er geen voorstander van de regie over het participatieproces bij de initiatiefnemers neer te leggen.¹⁶⁸

Het onderwerp participatie keerde herhaaldelijk terug bij de parlementaire behandeling. Bij de behandeling in de Eerste Kamer is gepleit voor extra waarborgen die in termen van dit rapport de indirecte controle vergroten. In de aangenomen motie-Nooren c.s. wordt de regering verzocht in het Invoeringsbesluit Omgevingswet een regeling op te nemen die ervoor zorgt dat gemeenten, provincies en waterschappen de plicht krijgen om participatiebeleid op te stellen. Hierin dient te worden geregeld hoe participatie wordt vormgegeven en welke eisen daarbij gelden.¹⁶⁹ De motie is deels uitgevoerd. Naar aanleiding van de motie-Nooren c.s. is vastgelegd dat bij het vaststellen van een waterschapsverordening of omgevingsverordening moet worden aangegeven op welke wijze invulling is gegeven aan het lokale participatiebeleid.¹⁷⁰ Er geldt dus een motiveringsplicht. Het op te stellen participatiebeleid is vormvrij; er gelden geen minimale eisen. Gemeenten, provincies en waterschappen mogen dus geheel zelf bepalen hoe zij hun eigen participatiebeleid vormgeven.

Hoe kunnen we de nieuwe Omgevingswet duiden vanuit het perspectief van controle? Wederom is een (potentiële) verschuiving waarneembaar van de mogelijkheden voor controle. Een centrale ambitie van de wet is dat private initiatiefnemers meer ruimte krijgen om hun plannen te verwezenlijken en geen nodeloze vertraging hoeven op te lopen. Dat betekent per definitie meer controle voor deze groep. Maar waar winnaars zijn, zijn in de regel ook verliezers, in dit geval de belanghebbenden wier mogelijkheden tot controle over de fysieke leefomgeving de facto worden verminderd – of in ieder geval minder zijn dan zij zouden wensen. Op papier nemen weliswaar de mogelijkheden voor vroegtijdige participatie toe, maar vanwege het gebrek aan harde kwaliteitsvereisten, kunnen die een wassen neus blijken. Vooral burgers die niet goed zijn toegerust voor effectieve deelname in participatieve trajecten, zouden wel eens aan het

---

168 Een van de grootste pilots met de nieuwe Omgevingswet was het Omgevingsplan Binckhorst in Den Haag. Dit voormalige industriegebied wordt omgevormd tot een woonwijk. Een Omgevingsplan is één van de nieuwe instrumenten uit de Omgevingswet en specifiek gericht op gemeenten. In 2013 stelde de gemeente Den Haag zich kandidaat voor een pilot in het kader van de voorbereiding van de invoering van de Omgevingswet. De ervaringen met deze pilot ondersteunen de analyses van het SCP. Platform STAD heeft ontwikkelaars, ontwerpers, wetenschappers en gemeenteambtenaren geïnterviewd. In alle gesprekken komt hetzelfde punt naar voren: de gemeente moet meer kaders aangeven en meer regie voeren. Nu was er sprake van 'georganiseerde onverantwoordelijkheid': niemand is aanspreekbaar als in een keten van partijen ieder voor zich projecten produceert.

169 Kamerstukken I, 2019-20, 34986, nr. AA 2020.

170 Voor de omgevingsverordening en de waterschapsverordening bestond nog geen motiveringsplicht, maar door de motie-Nooren c.s. nu wel. De genoemde motie is niet van toepassing op rijksbesluiten. Ze is evenmin van toepassing op het projectbesluit. Hier golden al uitgebreidere regels voor ten aanzien van participatie.

kortste eind kunnen trekken. Veel hangt af van hoe gemeenten, provincies en waterschappen in de praktijk de participatie gaan invullen.

Box 3.6 Grip op windmolens

In het noordelijk deel van de Drentse Veenkoloniën is in de afgelopen jaren een groot windmolenpark aangelegd. Het park bestaat uit 45 windmolens met een tiphoogte van 215 meter. De plannen zorgden voor grote onzekerheid onder de omwonenden over het effect dat deze enorme molens zouden hebben op hun leefomgeving en hun gezondheid. Ook sloegen de plannen diepe wonden in de lokale gemeenschappen. Er ontstond een enorme polarisatie tussen de initiatiefnemers aan de ene kant en de tegenstanders van de windmolens aan de andere kant. Eén van de bij de plannen betrokken boeren zag zijn schuur in vlammen opgaan, op de akkers van anderen werden zelfgemaakte projectielen gelegd om oogstmachines te beschadigen, en bedrijven die betrokken waren bij de bouw kregen dreigbrieven.¹⁷¹ In 2021 zijn zelfs enkele tegenstanders van de komst van het park wegens bedreigingen tot gevangenisstraffen veroordeeld. Het bleken nette oudere heren te zijn die voorheen nog nooit met justitie in aanraking waren geweest.

In vrijwel dezelfde periode is in Flevoland, in de omgeving van Zeewolde, een begin gemaakt met de aanleg van een windmolenpark dat nog veel groter is dan dat in Drenthe. Het beslaat meer dan 300 vierkante kilometer en is het grootste Nederlandse windmolenpark op land. Dit leidde echter nauwelijks tot verzet van de omwonenden.

Wat is het verschil tussen de Veenkoloniën en Zeewolde? Het Drentse park was een initiatief van drie private partijen en viel onder de verantwoordelijkheid van het Rijk. De private partijen sloten contracten af met grote boeren om windmolens op hun land neer te zetten en de opbrengsten te delen. De omwonenden hadden het nakijken. Zij werden niet in de besluitvorming betrokken en hadden geen enkele grip op wat er ging gebeuren. Toen de Veenkoloniën als plek voor de molens in beeld kwamen, was de inspraaktermijn al gesloten.

In Flevoland ging het anders. Bij de aanleg waren er ruime mogelijkheden voor omwonenden om te participeren. Uitgangspunt was dat iedereen uit het gebied mee kan doen en dat er een eerlijke verdeling van lusten en lasten plaatsvindt. Deze afspraken zijn gemaakt nog voordat de exacte locaties van de turbines bekend waren. Alle boeren en bewoners uit het buitengebied van Zeewolde kunnen via de Ontwikkelvereniging Zeewolde meedenken over de plannen en investeren in het park. Meer dan 90 procent van de boeren, bewoners en ondernemers is lid van de ontwikkelvereniging en daarmee aandeelhouder van het windpark. Ook de bewoners van de kernen van Zeewolde en Almere kunnen participeren door lid te worden van een coöperatie.

Deze casus laat zien hoezeer grip, in de breedste zin van het woord, het verschil kan maken in situaties van onzekerheid. In Drenthe hadden de omwonenden geen enkele grip op wat er ging gebeuren, wat leidde tot polarisatie en persoonlijke bedreigingen. In Flevoland zijn de omwonenden 'in control' en is er nauwelijks onvrede en polarisatie.

Sociale omgeving

Dan de sociale omgeving. Na terugtrekking van de Rijksoverheid waren vanaf 2012 de gemeenten aan zet om de leefbaarheid van wijken en buurten te bevorderen. Veel gemeenten stelden echter andere prioriteiten, al dan niet noodgedwongen.¹⁷² Woningcorporaties kregen met de herziening van de Woningwet in 2015 de opdracht om terug te gaan naar hun kerntaak: huisvesting verzorgen voor mensen die zich dit niet zelf kunnen veroorloven, met als gevolg dat activiteiten gericht op de leefbaarheid tot stilstand kwamen.¹⁷³ Volgens Platform31 wijzen diverse studies uit dat de combinatie van de economische crisis en gewijzigd beleid haar weerslag heeft op het leefklimaat in kwetsbare wijken.¹⁷⁴

Onderzoek naar mensen die te maken hebben met grote veranderingen in hun sociale omgeving, toont vooral een gevoel van machteloosheid en gebrek aan controle. Een substantieel aandeel van de personen met een Nederlandse achtergrond ervaart bijvoorbeeld verlies van zeggenschap over de buurt door de komst van inwoners met een migratieachtergrond.¹⁷⁵ In kwalitatief onderzoek zeggen inwoners van achterstandswijken dat zij niet of nauwelijks mogelijkheden zien

---

172 Uytterlinde et al. 2021.

173 Uytterlinde et al. 2020.

174 Uytterlinde et al. 2020.

175 Smeekes & Mulder 2016.

om de kwaliteit van de buurt te beïnvloeden.¹⁷⁶ Er ontstaat dan ook enig defaitisme: je moet er maar het beste van maken.

Deze gelaten houding is niet helemaal onbegrijpelijk, want het palet van mogelijkheden voor directe controle op het gebied van de sociale omgeving is inderdaad begrensd. Mensen kunnen natuurlijk zelf in actie komen en overlastgevers aanspreken (als ze dat durven) of de politie of de woningbouwvereniging vragen om op te treden, maar vaak helpt dat niet of hooguit eventjes, zeggen respondenten in dit soort onderzoeken. De enige echte en duurzame oplossing voor directe controle is verhuizen, maar op een krappe woningmarkt is dat voor mensen met weinig inkomen geen reële optie.

Op het gebied van indirecte controle houden de mogelijkheden evenmin over. Sinds 2017 hebben gemeenten de wettelijke mogelijkheid om in te grijpen bij herhaaldelijke en ernstige hinder vanuit een woning, maar dat geldt alleen voor echt zware gevallen, niet voor meer alledaagse overlast. Voordat dit middel kan worden ingezet, moeten bovendien de nodige stappen zijn doorlopen. Voor wie nú problemen heeft met zijn buurt of bureu, duurt dat allemaal veel te lang.

3.5 **Conclusie: beperkte grip voor grote groepen burgers**

Met ‘controle’ bedoelen we de mate waarin het individu door eigen handelen gewenste uitkomsten kan verkrijgen en ongewenste uitkomsten kan voorkomen. Iemands algemene gevoel van controle wordt sterk bepaald door sociale leerprocessen, dat wil zeggen: de optelsom van ervaringen van controle of een gebrek daaraan. In zekere zin is gevoel van controle te beschouwen als het noodzakelijk complement van doenvermogen, want doenvermogen *alleen* is niet genoeg om ervoor te zorgen dat mensen ook echt in beweging komen. Zij moeten ook geloven dat zij voldoende controle over de omgeving hebben, dat wil zeggen dat deze omgeving een zodanige orde en causale structuur kent dat als zij actie A ondernemen, dit ook redelijkerwijs leidt tot uitkomst B. Anders heeft actie geen zin. Het recept voor redzaamheid kent dus twee ingrediënten: doenvermogen *en* grip.

Uit onze eigen survey blijkt dat het algemene gevoel van controle van Nederlanders samenhangt met sociaal-economische klasse, maar niet een-op-een. Mensen die weinig controle voelen, zijn vaker jonge mensen en lager opgeleiden, maar groot zijn de verschillen niet. Wel zijn er grotere verschillen tussen inkomensgroepen: mensen met de laagste inkomens ervaren veel minder controle dan mensen in de hoogste inkomensgroepen, al zijn er ook onder

de lage inkomens mensen die veel controle ervaren, en onder de hoge inkomens mensen die weinig controle ervaren.

In dit hoofdstuk hebben we voor een aantal domeinen in kaart gebracht in welke mate individuen zelf, of via een vertegenwoordiger, meer of minder grip hebben op hun situatie. Op basis daarvan kunnen we een aantal conclusies trekken:

- *Controle is begrensd.* Op verschillende domeinen van het leven kunnen mensen regelmatig feitelijke mogelijkheden voor grip ontberen. Soms is er sprake van verlies aan controle, bijvoorbeeld als gevolg van flexibilisering van de arbeidsmarkt of van liberalisering van de markt voor huurwoningen. Voor andere domeinen, zoals gezondheid, is er meer aandacht voor controle, maar moeten we constateren dat dit streven in de praktijk lang niet altijd te realiseren is voor een individu.
- *Controle is ongelijk verdeeld.* Dat begint al bij de verschillen in opleidingsniveau en in gezondheid. Mede hierdoor ontstaan ook elders ongelijkheden in controle, zoals op de arbeidsmarkt waar werknemers met een vast contract meer kansen krijgen om aan hun employability te werken dan werknemers met een flexibel contract. In andere gevallen, zoals bij de toegang tot zorg, zijn de mogelijkheden op papier gelijk, maar vragen die mogelijkheden om middelen en competenties waarover niet iedereen beschikt. Dit geldt ook voor indirecte controle. Voor veel aspecten van het leven bestaan belangenbehartigers en hulptroepen, zoals vakbonden en patiëntenverenigingen, maar niet iedereen is daarbij aangesloten, en ook hier zullen mensen verschillen in de mate waarin zij hen effectief weten in te schakelen.
- *Meer controle voor de een betekent soms minder controle voor de ander.* Een van de determinanten van controle is bijvoorbeeld hoeveel financiële middelen iemand heeft. Het herverdelen van inkomen komt dus bijna altijd neer op een herverdeling van mogelijkheden tot controle. Ook bij indirecte controle kan dit soort verschuivingen optreden. De grotere ruimte die de aanstaande Omgevingswet biedt aan initiatiefnemers om hun projecten te realiseren, kan in de praktijk leiden tot minder controle over de leefomgeving voor andere partijen – zeker als die weinig ervaring hebben met de procedures van die Omgevingswet.

In dit hoofdstuk hebben we enkele voorbeelden laten zien van mogelijkheden die mensen hebben om hun persoonlijke controle te versterken. In het slothoofdstuk werken we die verder uit. Eerst gaan we in de komende drie hoofdstukken in op de samenhang van persoonlijke controle met individueel welbevinden, maatschappelijk onbehagen en maatschappijbeelden.

4 Persoonlijke controle en gezondheid

Wat is de invloed van persoonlijke controle op geestelijk en fysiek welbevinden? Deze vraag staat centraal in dit hoofdstuk. Zoals we al schreven aan het begin van het vorige hoofdstuk, blijkt een sterk gevoel van controle samen te hangen met zo'n beetje alles dat goed en wenselijk is in het leven, terwijl een gebrek aan gevoel van controle samenhangt met van alles dat niet wenselijk is.

Een illustratie van de 'kracht van controle' biedt onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP). Dat peilt regelmatig het gevoel van controle van Nederlanders, op basis van vijf van de zeven items uit de in het vorige hoofdstuk beschreven mastery-schaal.¹⁷⁷ In tabel 4.1 staat hoe sterk diverse persoonskenmerken samenhangen met twee algemene indicatoren van welbevinden, namelijk levenstevredenheid en geluk. Daarbij geldt: hoe hoger de bèta-coëfficiënt, hoe sterker de samenhang. De tabel laat zien dat gevoel van controle *met afstand* het hoogste scoort.¹⁷⁸

Tabel 4.1 Gevoel van controle en tevredenheid en geluk

Gestandaardiseerde bèta-coëfficiënten	Data 2016/2017	
	Tevredenheid	Geluk
Leeftijd	0,15	0,09
Inkomen	0,09	0,07
Wel of geen werk	0,14	0,04
Opleiding	0,03	0,04
Huishoudsamenstelling	0,08	0,10
Inkomstenbron	0,13	0,08
Gezondheid	0,09	0,06
Gevoel van controle*	0,32	0,38
Digitale vaardigheden	0,04	0,05
verklaarde variantie (%)	24	23

* Het SCP spreekt niet van 'gevoel van controle' maar van 'regie'.

Bron: Boelhouwer 2017: 351; Boelhouwer & Vonk 2019: 323.

177 Het SCP spreekt niet van 'controle', maar van 'regie', maar het gaat om hetzelfde. Het SCP gebruikt grotendeels dezelfde onderdelen van de mastery-schaal.

178 Volgens aanvullend onderzoek van het SCP is dit ook een belangrijker determinant dan vergelijkbare psychosociale concepten zoals zelfvertrouwen, veerkracht, vertrouwen in eigen vaardigheden of het hebben van sociale vaardigheden.

In dit hoofdstuk laten we zien dat deze SCP-uitkomsten slechts het topje van de ijsberg zijn. Weinig mentale kenmerken lijken zozeer van belang voor de geestelijke en lichamelijke gezondheid als het gevoel van controle.

4.1 Gevoel van controle en gezondheid

Het gevoel van controle hangt sterk samen met een reeks van indicatoren voor mentaal welbevinden, zo blijkt uit onderzoek, terwijl omgekeerd een gebrek aan controle samenhangt met problemen zoals depressie¹⁷⁹ en andere vormen van geestelijke nood. “In fact, of all of the beliefs about self and society that might affect distress, belief in control over one’s own life may be the most important” aldus Ross en Sastry.¹⁸⁰ Ook laat onderzoek een duidelijke relatie zien tussen gevoel van controle en lichamelijke gezondheid, variërend van zelfgerapporteerde gezondheid, overgewicht en obesitas, lichamelijke beperkingen en functieverlies, tot hart- en vaatziekten en andere chronische aandoeningen. Hieronder vatten we een aantal van die onderzoeken kort samen.

Maar eerst de vraag: waarom is er zo’n sterke samenhang tussen controle en gezondheid? Wat zou dat verband kunnen verklaren? Dat uiteenrafelen blijkt nog niet zo eenvoudig. De causaliteit lijkt in beide richtingen te lopen, en er spelen vrijwel zeker meerdere mechanismen tegelijkertijd. Psycholoog Frank Infurna en collega’s onderscheiden vier mogelijke routes waarvoor empirische evidentie is gevonden¹⁸¹:

- *Gedrag*. Een groot gevoel van controle bevordert dat mensen hun gezondheid zien als beïnvloedbaar, en daardoor eerder geneigd zijn tot gezond gedrag, zoals gezond eten, voldoende bewegen en regelmatige medische checks;
- *Gevoeligheid voor stress*. Mensen met een groot gevoel van controle zijn minder snel geneigd tot (heftige) stressresponsen in de zogenoemde HPA-as¹⁸² en het autonome zenuwstelsel. Zoals bekend, is gematigde stress doorgaans geen probleem, maar langdurige of chronische stress is slecht voor de gezondheid;
- *Emotieregulatie*. Een groot gevoel van controle gaat gepaard met een betere regulering van emoties, vooral het tot hanteerbare proporties terugbrengen van negatieve emoties die schadelijk kunnen zijn voor het immuunsysteem, hart en bloedvaten;
- *Sociale steun*. Mensen met een groot gevoel van controle zullen eerder sociale steun mobiliseren, vooral in moeilijke tijden. Dat kan helpen als een buffer tegen stress.

---

179 Benassi et al. 1988.

180 Ross & Sastry 1999: 370.

181 Infurna et al. 2011: 570.

182 Hypothalamic-Pituitary-Adrenal axis. In het Nederlands: Hypothalamus-hypofyse-bijnier-as.

Gevoel van controle in kindertijd voorspelt latere gezondheid

In het rapport *Weten is nog geen doen* beschreef de WRR de beroemde ‘marshmallow-test’. Een van de uitkomsten van dat onderzoek was dat de kinderen die op vierjarige leeftijd voldoende wilskracht hadden om de verleiding te weerstaan een marshmallow op te eten, het later als jongvolwassenen beter deden op allerlei terreinen van het leven dan kinderen die deze verleiding niet konden weerstaan.¹⁸³

Iets soortgelijks lijkt te gelden voor gevoel van controle. Op basis van iemands gevoel van controle gedurende de kindertijd kunnen voorspellingen worden gedaan over diens latere gezondheid, zo blijkt uit een onderzoek van de Britse onderzoeker Catherine Gale en haar collega’s. Zij baseerden zich op een steekproef van 7.551 personen uit de zogenoemde 1970 British Cohort Study, waarin duizenden Britten worden gevolgd die in 1970 zijn geboren. Toen de deelnemers tien jaar oud waren, werd hun ‘locus of control’ gemeten – een concept dat sterk verwant is met gevoel van controle. Twintig jaar later werd gemeten hoe het deze deelnemers – inmiddels dertig jaar oud – verging op het gebied van gezondheid. De resultaten werden gecontroleerd voor geslacht, IQ op tienjarige leeftijd, behaald opleidingsniveau en sociaal-economische positie. Gale vond dat een hogere score voor ‘locus of control’ op tienjarige leeftijd sterk samenhangt met de gezondheid op dertigjarige leeftijd. Wie als kind hoog scoorde op gevoel van controle, rapporteerde als volwassene een betere gezondheid, minder geestelijke nood, minder kans op overgewicht, obesitas en – bij vrouwen – minder kans op hoge bloeddruk. “Having a sense of control over one’s own life in childhood seems to be a protective factor for some aspects of health in adult life.”¹⁸⁴

Kans op overlijden

Als het waar is dat gevoel van controle sterk samenhangt met gezondheid, dan zou te verwachten zijn dat mensen die slecht scoren op gevoel van controle uiteindelijk ook minder lang leven. Dat is inderdaad precies wat het onderzoek laat zien. We geven twee voorbeelden.

Het eerste voorbeeld betreft een studie van de zojuist genoemde Infurna en collega’s. Zij maakten gebruik van de longitudinale studie *Americans’ Changing Lives*, een steekproef van Amerikanen van 25 jaar en ouder (met een oververtegenwoordiging van mensen van 60 jaar en ouder). Voor dit specifieke onderzoek baseerden Infurna en collega’s zich op data uit de eerste vier perioden van deze

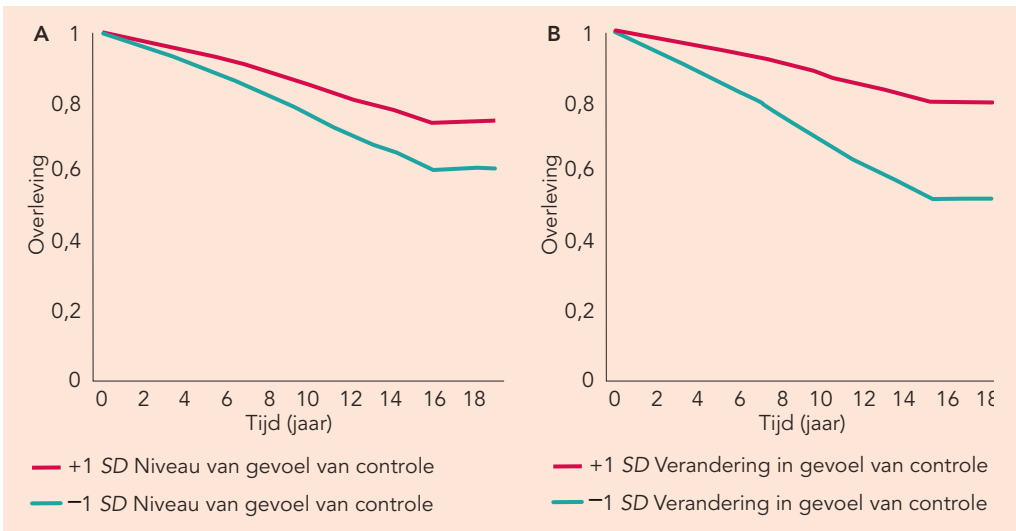
---

183 In de media is de afgelopen jaren weleens de indruk gewekt dat de positieve langetermijneffecten van zelfcontrole op jonge leeftijd niet gerepliceerd konden worden. Nadere analyse van de literatuur laat echter zien dat de conclusies van dit onderzoek nog steeds overeind staan. Zie voor een uitgebreide bespreking: Tiemeijer 2022: 265-267.

184 Gale et al. 2008: 397.

studie, afgenomen in 1986, 1989, 1994 en 2002. Daaruit trok hij een steekproef van 2.840 deelnemers. Van deze deelnemers was bekend hoe sterk hun gevoelens van controle waren, omdat in elk van de vier perioden de eerdergenoemde mastery-schaal was afgenomen.¹⁸⁵ Infurna en collega's keken allereerst naar het *niveau* van controle in 1989, en in tweede instantie naar de eventuele *verandering* in gevoel van controle, opwaarts dan wel neerwaarts, tussen 1986 en 2002. Vervolgens gingen ze na wie van de deelnemers in de bijna twintig jaar tussen 1989 en 2008 waren overleden. Ook nadat was gecontroleerd voor leeftijd en sociodemografische factoren, werd de kans op overlijden deels voorspeld door het gevoel van controle. Daarbij was het effect van een *verandering* in de controle (figuur 4.1, rechts) ruim twee keer zo sterk als het effect van *niveau* van controle (figuur 4.1, links).¹⁸⁶

Figuur 4.1 Voorspellend effect van mate van gevoel van controle (links) en veranderingen in gevoel van controle (rechts) op overleving over de tijd

Bron: Infurna, F. J., Ram, N., & Gerstorf, D. (2013). Level and change in perceived control predict 19-year mortality: Findings from the Americans' changing lives study. *Developmental Psychology*, 49(10), 1833–1847. <https://doi.org/10.1037/a0031041>, Overgenomen met toestemming van APA (American Psychological Association).

185

Daarbij gebruikten zij zes van de zeven items uit deze schaal.

186

Waarom heeft *verandering* in controle invloed op mortaliteit? Infurna et al. (2013) hebben daar geen kant-en-klaar antwoord op, maar doen enkele suggesties, bijvoorbeeld dat “declines in perceived control may undermine one’s views regarding the predictability of life, thereby increasing levels of stress, anxiety, and depressive symptoms.” Maar dit zijn speculaties. “We note that these are only preliminary insights on the mechanisms that link control trajectories to survival and that to fully understand the pathways through which changes in control exert influence on health and mortality, more mechanism-oriented study designs are needed” (Infurna et al. 2013: 1842).

Het tweede voorbeeld is een studie van Paul Surtees en collega's uit 2010. Zij baseerden zich op een steekproef van ruim 19.000 inwoners van 41 tot 80 jaar uit het Britse district Norfolk. Deze mensen waren in de jaren negentig medisch onderzocht en hadden op dat moment geen geschiedenis van hart- en vaatziekten. Van hen was ook bekend hoe zij scoorden op de mastery-schaal. De onderzoekers gingen na wie in de daaropvolgende elf jaar was overleden aan hart- en vaatziekten. In hun analyse controleerden zij voor de initiële prevalentie van klassieke risicofactoren voor hart- en vaatziekten, zoals diabetes, roken, alcoholconsumptie, bloeddruk, cholesterolniveau, Body Mass Index (BMI) en lichaamsbeweging. Het bleek dat, *ook nadat voor deze factoren was gecontroleerd*, een laag gevoel van controle aan het begin van deze elf jaar samenhang met een verhoogde kans op overlijden door hart- en vaatziekten gedurende die elf jaar. Dat gold vooral voor mensen bij wie de klassieke risicofactoren aan het begin van die periode niet of nauwelijks aanwezig waren.¹⁸⁷

Verandering van controle

De vraag is dan of het nuttig is om te investeren in de toename van het gevoel van controle. Dat zou best eens kunnen, zo suggereert een studie door Joanna Hong en haar collega's uit 2021, gebaseerd op een steekproef van 13.000 Amerikanen van 51 jaar en ouder uit de Amerikaanse *Health and Retirement Study*. Hong onderzocht of een *verandering* in het gevoel van controle gedurende een periode van vier jaar samenhangt met indicatoren voor geestelijk en fysiek welbevinden nog eens vier jaar later. Dat bleek inderdaad het geval. Een toename in het gevoel van controle voorspelt betere scores op hele reeksen van gezondheidsindicatoren, te weten:

- minder kans op overlijden en betere fysieke gezondheid (zoals een lagere kans op een hartaanval, longziekte, fysieke beperkingen en chronische pijn);
- gezonder gedrag (meer lichaamsbeweging, minder slaapproblemen);
- meer mentaal welbevinden (zoals positieve gevoelens, levenstevredenheid, optimisme);
- minder geestelijke nood (zoals depressie en gevoelens van hopeloosheid).¹⁸⁸

187 Surtees et al. 2010. Zie voor vergelijkbare resultaten ook: Bosma et al. 1999; Infurna et al. 2011; Veenstra et al. 2021.

188 Hong et al. 2021. Sommige indicatoren werden overigens niet beïnvloed, te weten: "other physical health indicators (diabetes, hypertension, heart disease, cancer, arthritis, overweight/obesity), health behaviors (binge drinking, smoking), and social factors (living with spouse/partner, frequency of contact with children and other family)" (Hong et al. 2021: 1). Deze bevinding wijkt enigszins af van andere onderzoeken die wel een verband vonden met 'control'. Hong en collega's geven diverse mogelijke verklaringen voor deze ietwat afwijkende uitkomst. Zo was in hun onderzoek de onafhankelijke variabele niet het totale cumulatieve effect van (gebrek aan) controle over de hele levensperiode, maar alleen de verandering daarin gedurende de laatste vier jaar.

Hong en collega's zien een les voor beleidsmakers: "The findings of our study suggest that continuing to develop, refine, and implement sense of control interventions via individual-level interventions and public-policies could be an innovative and promising way of improving a range of health and well-being outcomes for our rapidly aging population."¹⁸⁹

Box 4.1 Experimenteel onderzoek: controle op hoge leeftijd

De onderzoeken in de tekst zijn allemaal correlatieve. Maar is er ook een oorzakelijk verband? Weliswaar zit er soms lange tijd tussen de meting van de onafhankelijke en de meting van de afhankelijke variabele, wat een causaal verband waarschijnlijker maakt. Maar wie echt zekerheid wil hebben over causaliteit, moet experimenteel onderzoek doen. Dat brengt ons bij één van de klassieke experimenten uit de psychologie: de studie uit de jaren zeventig van Ellen Langer en Judith Rodin.¹⁹⁰

In deze studie geen duizenden proefpersonen, maar een relatief bescheiden experiment onder minder dan honderd inwoners van een bejaardenhuis. Deze groep bewoonde de bovenste twee verdiepingen van het bejaardenhuis. De ene verdieping kreeg tijdens een lezing van de directeur een boodschap die tot doel had om de gevoelens van eigen verantwoordelijkheid en keuze te vergroten. Op deze verdieping benadrukte de directeur dat de inwoners zelf konden kiezen hoe ze hun tijd willen doorbrengen, met wie en met wat voor activiteiten ze willen meedoen, hoe zij het meubilair in hun kamer inrichten, op welke avond ze een bepaalde film willen zien, en ze kregen ook een plant om zelf voor te zorgen. Op de andere verdieping hield de directeur een praatje over dezelfde onderwerpen, maar nu met omgekeerde strekking: hier gaf hij juist géén eigen verantwoordelijkheid en keuze, maar benadrukte hij dat de staf alles voor de inwoners zou regelen, inclusief de zorg voor de plant, en werden de inwoners ingedeeld op een van de mogelijke filmavonden.

Het bleek dat de eerste groep bij een meting enige tijd later significant beter scoorde op alertheid, actieve participatie en algemeen gevoel van welbevinden dan de andere groep. Bovendien bleek achttien maanden later een groter aandeel van deze groep nog in leven te zijn.

Deze studie wordt algemeen gezien als een voorbeeld van de voordelen van controle over de omgeving. Ze vormde het startschot voor een reeks studies naar de effecten van controle en interventies om het gevoel van controle te vergroten. Mallers en collega's komen in een overzicht hiervan tot de volgende conclusie: "Overall, research consistently finds that when personal control is lacking, there exist negative effects on wellness, and that when control is enhanced, individuals experience positive outcomes and overall succesful aging."¹⁹¹

4.2 Gevoel van controle en de gezondheidskloof

Als het 'gevoel van controle' zo'n grote rol speelt in gezondheidsuitkomsten, kan dat misschien ook meer licht werpen op de beruchte 'health gradient': het fenomeen dat lagere sociaal-economische klassen over het algemeen aanmerkelijk slechter scoren op allerlei gezondheidsindicatoren dan hogere sociaal-economische klassen.¹⁹² Deze 'gezondheidskloof' is een wereldwijd verschijnsel en ook in Nederland pregnant aanwezig. In ons land is het verschil in levensverwachting tussen de meest en minst welvarende mensen zeven tot acht jaar, en het verschil in *gezonde* levensverwachting zelfs 23 tot 25 jaar.¹⁹³ Er wordt dan ook al decennialang met allerlei beleidsinterventies geprobeerd om deze kloof te dichten. Toch is die nauwelijks minder geworden en op sommige punten zelfs groter.¹⁹⁴ Zouden beleidsmakers misschien aan de verkeerde knoppen draaien ...?

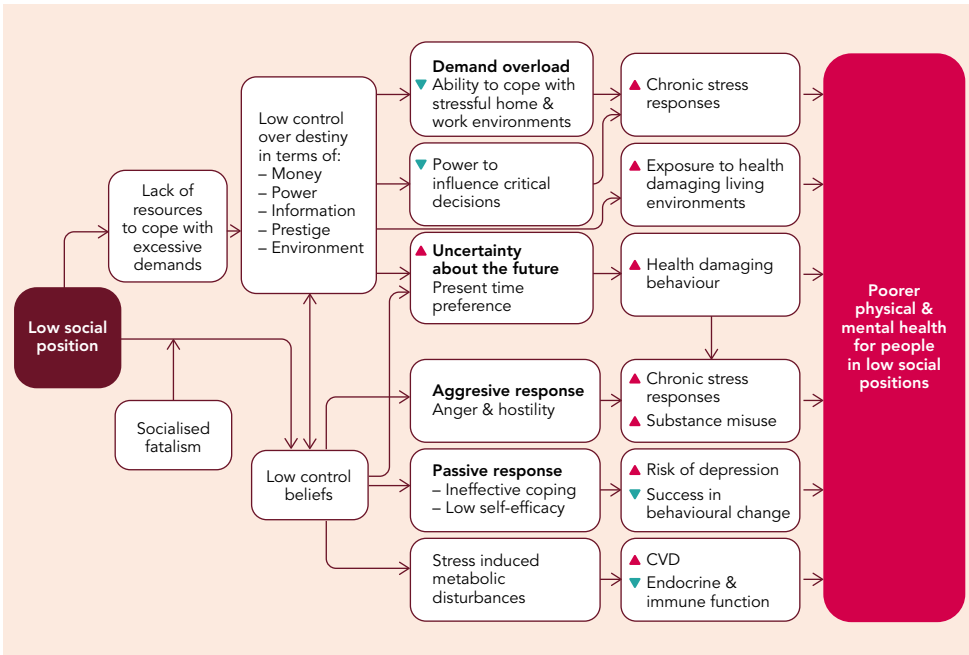
Theoretisch model

Diverse wetenschappers denken dat controle – en dan vooral het gebrek daaraan binnen de lagere sociaal-economische klassen – een sleutelrol speelt in deze 'health gradient'. Hoe zou deze variabele het verband tussen sociaal-economische positie en gezondheid kunnen verklaren? Op basis van een systematische review van de literatuur op dit gebied kwamen Margaret Whitehead en collega's tot het theoretische model in figuur 4.2.¹⁹⁵ De route van de feitelijke controle vormt de bovenste helft van het schema, de route van gevoel van controle de onderste helft.

---

191 Mallers et al. 2014: 69. Robinson & Lachman (2017: 438) spreken van een 'abundance of evidence'.
 192 Adler et al. 1994.
 193 CBS 2022a.
 194 Broeders et al. 2018.
 195 Whitehead et al. 2016.

Figuur 4.2 Route van lage sociaal-economische status (SES) naar mindere gezondheid

Bron: Whitehead, M., Pennington, A., Orton, L., Nayak, S., Petticrew, M., Sowden, A., & White, M. (2016). How could differences in 'control over destiny' lead to socio-economic inequalities in health? A synthesis of theories and pathways in the living environment. *Health & place*, 39, 51–61. <https://doi.org/10.1016/j.healthplace.2016.02.002>. Overgenomen met toestemming van Elsevier.

De meeste onderzoeken richtten zich op de onderste van de twee routes, want feitelijke controle is veel moeilijker te meten dan gevoelens van controle. Om feitelijke controle te bepalen is een welhaast alomvattende analyse nodig van iemands feitelijke leefcondities en maatschappelijke omgeving, terwijl het gevoel van controle vrij eenvoudig te bepalen is door mensen ernaar te vragen, bijvoorbeeld met hulp van de mastery-schaal. We noemen hieronder enkele onderzoeken.

Empirische evidentie

Eén van de meest geciteerde studies op het gebied van sociaal-economische gezondheidsverschillen is een studie van de psychologen Margie Lachman en Suzanne Weaver uit 1998.¹⁹⁶ Zij baseerden zich op een steekproef van ruim 30.00 Amerikaanse burgers van 25 tot 75 jaar oud. Die werden onder meer

gevraagd naar hun algemene levenstevredenheid, naar hun algemene oordeel over hun gezondheid, naar eventuele gevoelens van depressiviteit (bijvoorbeeld hoe vaak zij zich in de afgelopen maand hopeloos hadden gevoeld of zo somber dat niets hen kon opvrolijken) en naar acute lichamelijke symptomen (bijvoorbeeld hoe vaak ze in de afgelopen maand rugpijn of slaapproblemen hadden gehad). Het gevoel van controle werd gemeten met de mastery-schaal. De gestileerde resultaten staan in figuur 4.3, uitgesplitst naar inkomensniveau.

In één zin samengevat laten de grafieken in figuur 4.3 zien dat de ‘health gradient’ nagenoeg verdwijnt naarmate mensen meer controle rapporteren. Om precies te zijn: bij mensen die laag scoren op gevoelens van controle, bestaat er een duidelijk verschil tussen lagere, midden en hogere inkomens op het gebied van levenstevredenheid, depressieve symptomen, zelfgerapporteerde gezondheid en acute symptomen. Dit past binnen het klassieke beeld van sociaal-economische gezondheidsverschillen. Bij mensen die hoog scoren op gevoelens van controle, valt dat verschil bij de bovenste twee indicatoren (levenstevredenheid en depressieve symptomen) daarentegen geheel weg, en wordt het bij de onderste twee indicatoren (zelfgerapporteerde gezondheid en acute symptomen) in ieder geval een stuk kleiner.

Anders geformuleerd: gemiddeld genomen bestaan er onmiskenbaar gezondheidsverschillen *tussen* de inkomensklassen, maar ook *binnen* de inkomensklassen zijn de onderlinge verschillen groot, zelfs zodanig dat mensen met een laag inkomen maar veel controle in drie van de vier gevallen *beter* scoren dan mensen met een hoog inkomen en weinig controle. Kortom, “control beliefs appear to serve as a buffer for the negative ramifications of low social class in regard to health and well-being,” zo concluderen Lachman en Weaver.¹⁹⁷

Een vergelijkbaar resultaat vonden Daniel Bailis en collega’s in een onderzoek uit 2001 onder ruim 11.000 Canadese volwassenen.¹⁹⁸ Ook hier bleek een duidelijk verband tussen sociaal-economische klasse en gezondheidsuitkomsten. Anders dan Weaver en Lachman verklaarden Bailis en collega’s de relatie tussen sociaal-economische klasse niet *volledig* door gevoelens van controle, maar toch voor minstens de helft: “The findings suggest that psychological process, that of perceiving control over life events, underlies social inequality in health.”¹⁹⁹

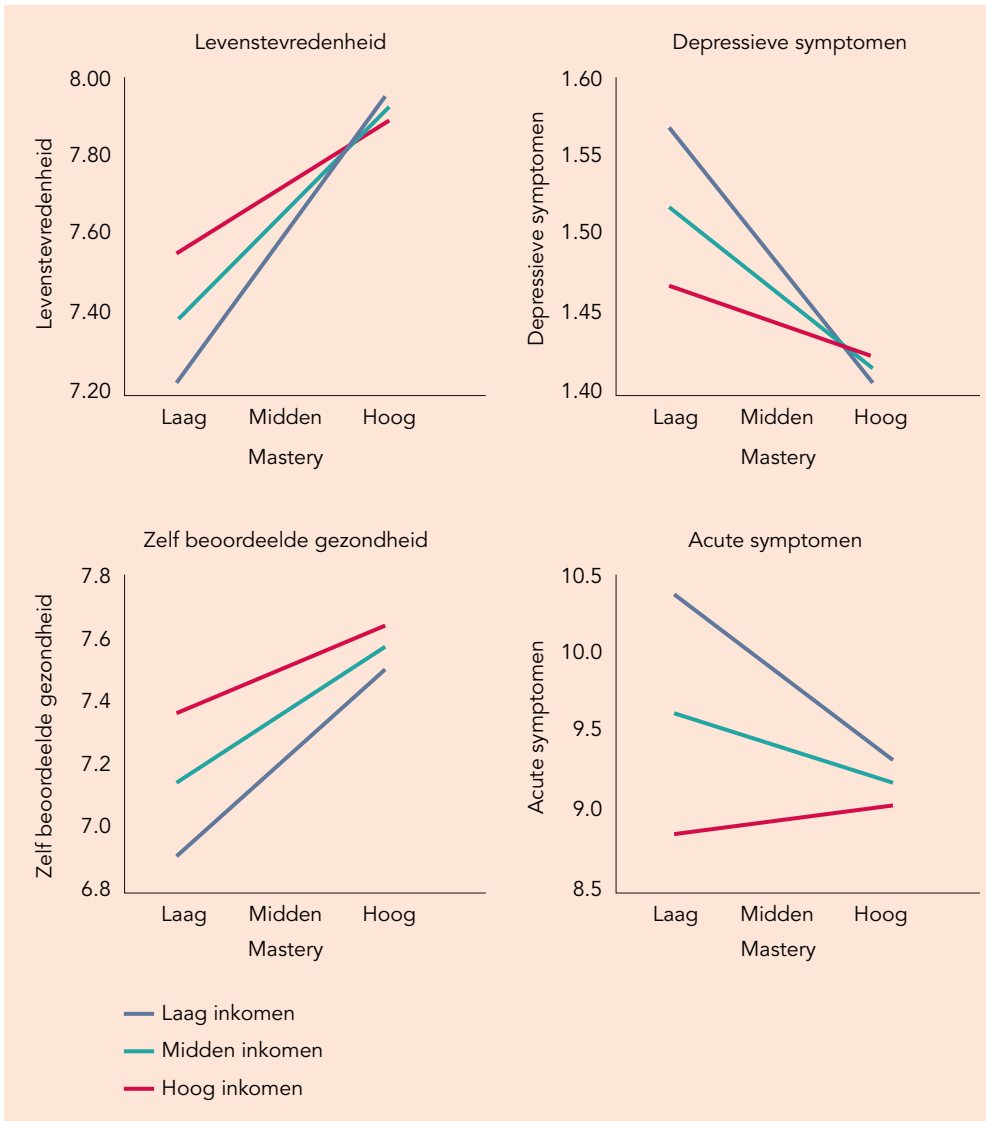
---

197 Lachman & Weaver 1998: 771.

198 Bailis et al. 2001.

199 Bailis et al. 2001: 1661.

Figuur 4.3 Voorspelde effect van controle op verschillende gezondheidsindicatoren naar inkomensgroep

Bron: Lachman, M. E., & Weaver, S. L. (1998). The sense of control as a moderator of social class differences in health and well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74(3), 763–773. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.74.3.763>. Overgenomen met toestemming van APA (American Psychological Association).

Longitudinaal onderzoek

Een nadeel van deze twee studies is dat zij correlatief zijn, waardoor geen causaliteit kan worden vastgesteld. Lois Orton en collega's verrichtten daarom een systematische review van studies naar het verband tussen sociaal-economische klasse, controle en gezondheid, waarbij zij zich beperkten tot studies met een longitudinale opzet. In deze studies lag een aanzienlijke tijd tussen het moment waarop de onafhankelijke variabele werd gemeten, in dit geval gevoel van controle, en het moment waarop de afhankelijke variabelen werden gemeten, in dit geval gezondheidsuitkomsten. Uiteindelijk vonden ze zes studies die aan hun criteria voldeden, elk met steekproeven van minstens enkele duizenden deelnemers, en met één tot vijf jaar tussen meting van de onafhankelijke en de afhankelijke variabelen.

Een van die studies is een onderzoek van de Nederlandse gezondheidswetenschapper Hans Bosma en collega's uit 2005 naar sociaal-economische verschillen in de kans op hartziekten over een periode van vijf jaar. Deze studie was gebaseerd op een steekproef van bijna 4.000 oudere Nederlanders uit het Noorden des lands. Bosma en collega's vonden dat gevoel van controle aanmerkelijk belangrijker was om de sociaal-economische verschillen in de kans op hartziekte in die vijf jaar te verklaren dan diabetes, roken, zware alcoholconsumptie, overgewicht en obesitas, eetgewoonten en lichaamsbeweging.

De andere studies die Orton en collega's analyseerden, toonden vergelijkbare resultaten. Orton en collega's concluderen dat “[t]here is strong evidence from a small number of high-quality longitudinal studies that low perceived control in the living environment may play an important role in the pathways leading from low social position to poorer health and well-being.”²⁰⁰

Gevoel van controle versus zelfcontrole

We eindigen met een interessante studie van de Nederlandse psychologen Marleen Gillebaart en Denise de Ridder.²⁰¹ Hun studie is uniek omdat zij niet alleen naar het *gevoel* van controle keken, maar ook naar zelfcontrole. Die laatste variabele betreft de mate waarin iemand impulsen en verleidingen kan weerstaan en is een bekende voorspeller van allerlei levensuitkomsten. Essentieel verschil met gevoel van controle is het object van controle: gevoel van controle gaat over ‘grip op de omgeving’, terwijl zelfcontrole gaat over ‘grip op jezelf’.

De steekproef van Gillebaart en De Ridder bestond uit een kleine 4.000 inwoners van de stad Utrecht, waarbij zij een onderscheid maakten tussen inwoners van achterstandswijken en inwoners van ‘gewone’ wijken. Zelfcontrole werd gemeten met de Brief Self-Control-schaal, gevoel van controle met de mastery-schaal. Zoals verwacht, vonden Gillebaart en De Ridder dat inwoners van achterstandsbuurten een slechtere gezondheid en ongezondere leefstijlen rapporteren dan de inwoners van de andere wijken. Opmerkelijk was echter dat dit resultaat niet zozeer verklaard leek te worden door verschillen in zelfcontrole maar eerder door verschil in het gevoel van controle. Zij vonden namelijk *geen* noemenswaardig verschil in zelfcontrole tussen de inwoners van beide typen wijken maar *wel* in gevoel van controle. In dit soort achterstandsbuurten is het “not so much (lack of) control over the self but rather the (lack of) perceived control over one’s environment that is associated with lower quality health outcomes and lifestyle”.²⁰²

4.3 Conclusie: meer grip, betere gezondheid

Het gevoel van persoonlijke controle hangt sterk samen met een brede reeks van gewenste uitkomsten, zoals levenstevredenheid, geluk en allerhande uitkomsten op het gebied van gezondheid, zo blijkt uit dit hoofdstuk. Bovendien leven mensen die hoog scoren op het gevoel van controle – gemiddeld genomen – ook letterlijk langer. Het gaat ook niet om kleine effecten, gemeten bij slechts minimale steekproeven uit obscure populaties. Integendeel. Veel studies zijn gebaseerd op grote representatieve steekproeven die meerdere jaren worden gevolgd, zodat ook met redelijke zekerheid kan worden gesteld dat het om causale verbanden gaat.

Belangrijk voor individu én de samenleving als geheel

Nu zouden beleidsmakers de schouders kunnen ophalen over alle onderzoeksresultaten uit dit hoofdstuk, met als argument dat individueel welbevinden een particuliere aangelegenheid is en geen onderwerp van overheidsbemoeienis. Maar daarmee doen zij de zaak tekort. Dit hoofdstuk laat namelijk zien dat er minstens twee redenen zijn waarom deze resultaten ook van waarde zijn voor beleidsmakers die zich richten op het collectief belang.²⁰³

Een eerste reden ligt in het belang van preventie en de houdbaarheid van de zorg. In ons land doen mensen een steeds groter beroep op de gezondheidszorg, zozeer zelfs dat als we niet ingrijpen het systeem dreigt te bezwijken.²⁰⁴ Tegen

202 Gillebaart & De Ridder 2019: 1290.

203 Een derde reden kan zijn dat een geestelijk en lichamelijk gezonde bevolking wellicht ook een productievere bevolking is. Dit is echter een stelling die onderbouwing verdient, en dat gaat het bestek van dit rapport te buiten.

204 WRR 2021.

die achtergrond wordt de vraag relevant of beleidsmakers wellicht meer moeten inzetten op het vergroten van de individuele (gevoelens van) controle. Het onderzoek uit dit hoofdstuk suggereert namelijk dat hiervan een preventieve werking kan uitgaan. Deze beleidsoptie verdient extra serieuze overweging omdat ons land sterk aan het vergrijzen is, en het juist de ouderen zijn die te maken hebben met afnemende (gevoelens van) controle. We zijn in dit hoofdstuk niet specifiek ingegaan op interventies gericht op het vergroten van controle, maar hier liggen wel potentiële mogelijkheden om gezondheidswinst te boeken,²⁰⁵ en zo hopelijk ook het zorgsysteem enigszins te ontlasten.²⁰⁶

Een tweede reden ligt in de zogenoemde gezondheidskloof: de substantiële verschillen in gezondheid tussen sociaal-economisch zwakke en sterke groepen. Dit is een vorm van ongelijkheid die velen beschouwen als een grote onrechtvaardigheid die moet worden weggenomen. Toch heeft veertig jaar beleid de verschillen voornamelijk niet doen afnemen. Misschien dat het onderzoek uit dit hoofdstuk een impuls kan geven aan het beleidsdenken in dat kader. Dat onderzoek laat immers zien dat gevoel van controle een belangrijke rol – misschien zelfs de sleutelrol – speelt bij deze vorm van ongelijkheid. Hier ligt dus een potentieel aangrijpingspunt voor beleid. De suggestie is dat wie de gezondheidsverschillen wil aanpakken, ook moet zorgen voor een gelijkere verdeling van de middelen en mogelijkheden om een effectieve controle te hebben over het eigen leven.

---

205 Robinson & Lachman 2017.

206 De laatste formulering is met opzet voorzichtig. Dat dit soort interventies kan leiden tot individuele gezondheidswinst staat wel vast. Echter, of alles bij elkaar opgeteld hierdoor ook de belasting van het zorgsysteem minder wordt, is minder zeker. Het is bijvoorbeeld mogelijk dat mensen die ouder worden, over de hele levensloop gezien per saldo ook meer zorg zullen consumeren dan mensen die relatief vroeg overlijden. Om het cru te stellen: hoe eerder iemand doodgaat en met hoe minder complicaties, hoe minder belastend deze persoon is voor de zorg. Anderzijds geldt dat mensen die vroegtijdig overlijden, misschien ook minder bijdragen aan de samenleving, bijvoorbeeld via economische productiviteit.

5 Maatschappelijk onbehagen

Onzekerheid en gebrek aan grip op het eigen leven hebben niet alleen effect op het persoonlijk welbevinden en de gezondheid van mensen. In dit hoofdstuk laten we zien dat ze ook samenhangen met maatschappelijk onbehagen. We bespreken eerst hoe we maatschappelijk onbehagen definiëren. Vervolgens presenteren we de uitkomsten van onderzoek naar de samenhang tussen onzekerheid en gebrek aan controle in het eigen leven en gevoelens over de samenleving als geheel. Over dat onderzoek hebben we uitgebreider gerapporteerd in een voorstudie voor dit hoofdstuk.²⁰⁷

5.1 Wat is maatschappelijk onbehagen?

In het publieke en politieke debat wordt veel gesproken over maatschappelijk onbehagen, zonder dat erg duidelijk is waarnaar dit begrip nu eigenlijk verwijst. Veelal volgen in dat verband illustraties van bepaalde groepen die ontevreden zijn over specifieke aspecten van de samenleving. Denk aan flexwerkers die zich zorgen maken over hun preciaire positie op de arbeidsmarkt, aan buurtbewoners die bezorgd zijn over de komst van steeds meer ‘buitenlanders’, een mogelijk asielzoekerscentrum of een windmolenpark, aan boeren die bezorgd zijn over plannen om de veestapel te reduceren, aan horecaondernemers die bezorgd zijn over de maatregelen om corona tegen te gaan, enzovoort. Maar zijn dat werkelijk voorbeelden van ‘maatschappelijk onbehagen’? Dat bepaalde groepen aandacht vragen voor hun situatie of het oneens zijn met bepaalde maatregelen, is de normale gang van zaken in een gezonde democratie. Het heeft geen toegevoegde waarde om daarvoor de speciale categorie van ‘maatschappelijk onbehagen’ uit de kast te halen. Dat verhuult eerder dan dat het helpt.

Daarom kiezen wij ervoor de term ‘maatschappelijk onbehagen’ vrij strikt te hanteren, en alleen te gebruiken als het gaat om een oordeel over ‘de samenleving’ als geheel. Het object van evaluatie is dus niet één of ander concreet probleem of een specifieke misstand, maar ‘de samenleving’ in het algemeen. Daarmee volgen we Nederlandse onderzoekers op dit gebied. Zo staat bij politicoloog Eefje Steenvoorden “de preciaire staat *van de samenleving*” centraal,²⁰⁸ spreekt psycholoog Anne Marthe van der Bles van een “collective global-level evaluation of the state (and future) of society”²⁰⁹, en definieert haar collega

---

207 Tiemeijer & Keizer 2023.
 208 Steenvoorden 2016: 247 (cursivering toegevoegd).
 209 Van der Bles et al. 2015: 1.

Frank Gootjes maatschappelijk onbehagen als “an unspecific negative sentiment about society as a whole”.²¹⁰

Onze definitie luidt daarom als volgt: *maatschappelijk onbehagen verwijst naar een algemeen en onbepaald gevoel dat het niet goed gaat met de samenleving*. We kiezen hiermee voor een inhoudelijk ‘lege’ definitie: we laten welbewust in het midden wát er dan precies niet goed gaat en wat daarvan de oorzaken zijn.²¹¹ Dat is ook inherent aan het woord ‘onbehagen’, dat toch sterk de betekenis heeft van een onbestemd gevoel dat er ‘iets’ niet in orde is zonder dat duidelijk is wat precies.

Box 5.1 Gevoelens versus uitingen van maatschappelijk onbehagen

Het is belangrijk om een onderscheid te maken tussen *gevoelens* van maatschappelijk onbehagen en *uitingen* van maatschappelijk onbehagen. In het verleden waren er onder meer de Fortuyn-revolte, en recenter de gele hesjes en coronaprotesten. Deze gebeurtenissen zijn wel geduid als uitingen van maatschappelijk onbehagen, maar het is belangrijk de zaken goed uit elkaar te houden.

Ten eerste, of gevoelens van maatschappelijk onbehagen zich ook daadwerkelijk vertalen in concreet gedrag, hangt af van vele – soms toevallige – factoren, zoals de beschikbaarheid van een woordvoerder (Fortuyn), voorbeelden uit het buitenland (gele hesjes) of de dynamiek op sociale media (coronaprotesten). Het is bijna onmogelijk om te voorspellen of, waar en wanneer de vlam in de pan zal slaan. Ten tweede is de vraag of dit soort uitingen nu werkelijk voortkomt uit een algemeen en onbepaald gevoel dat het niet goed gaat met ‘de samenleving’, of uit concretere grieven, bijvoorbeeld afkeer van het Paarse beleid (Fortuyn), preciaire leefomstandigheden (gele hesjes) of bezwaren tegen vrijheidsbeperkende maatregelen (coronaprotesten).

Al met al, gevoelens van onbehagen kunnen een *voedingsbodem* of *ingrediënt* zijn voor dit soort uitingen, maar ze moeten daar zeker niet aan worden gelijkgesteld.

210

Gootjes 2023: 12.

211

Op dit punt volgen wij Gootjes (2023), die net als wij kiest voor een inhoudelijk lege definitie, en wijken we af van Steenvoorden (2016) en Geurkink en Miltenburg (2023), die in hun definitie wél specificeren waar dat gevoel van onbehagen vandaan zou komen. Zie Tiemeijer en Keizer (2023) voor onze argumentatie.

Is maatschappelijk onbehagen onwenselijk?

Hoe *onwenselijk* is maatschappelijk onbehagen eigenlijk? In het politieke debat wordt dat onbehagen vrijwel altijd negatief gewaardeerd, als reden tot zorg of zelfs alarm. Die negatieve waardering van maatschappelijk onbehagen hoeft echter niet terecht te zijn. Soms is dat onbehagen namelijk goed te begrijpen, en komt het voort uit sociale onrechtvaardigheid, grote ongelijkheid, discriminatie of uitsluiting. Onbehagen kan een nuttig signaal zijn dat er, wellicht onder de oppervlakte, problemen zijn die aandacht behoeven. Sterker nog, gevoelens van onbehagen zijn tot op zekere hoogte de brandstof die de hele politieke en maatschappelijke machinerie draaiende houdt. Er zou pas echt een probleem zijn als de samenleving een *brave new world* zou zijn, waarin iedereen volmaakt tevreden is. Dat zou een samenleving zijn waarin niets en niemand meer kritisch wordt bevraagd, niemand meer alert is op mogelijk veranderende omstandigheden, en iedereen langzaam maar zeker in slaap sukkel. Zo bezien is maatschappelijk onbehagen juist een fenomeen om te koesteren. Natuurlijk zijn er wel grenzen. Voorkomen moet worden dat het onbehagen zozeer cumuleert dat mensen massaal afhaken en het probleemoplossend vermogen van politiek en samenleving serieus in gevaar komt. Maar een gematigde hoeveelheid onbehagen is juist goed omdat het zorgt voor maatschappelijke tegenkrachten.

Is er dan geen enkel probleem? Jawel, maar dat schuilt meestal elders, namelijk bij verkeerde diagnoses. Maatschappelijk onbehagen is een onbestemd gevoel dat er 'iets' niet goed zit met de samenleving, maar die gevoelens kunnen pas worden aangepakt nadat een duidelijke oorzaak is vastgesteld, net zoals een dokter een patiënt die zich niet lekker voelt pas kan behandelen nadat hij een correcte diagnose heeft gesteld. De werkelijkheid is vaak complex en ambigu, en wordt de verkeerde oorzaak aangewezen voor het onbehagen, dan kan de overheid daarin wel gaan interveniëren, maar zal dat niet helpen. Als maatschappelijk onbehagen bijvoorbeeld voortkomt uit steeds schralere publieke voorzieningen en algehele verloedering van de leefomgeving, en beleidsmakers verklaren het uit achterblijvende koopkracht, dan kunnen ze wel de belastingen en premiedruk flink verlagen, maar daarmee nemen ze de oorzaken van het onbehagen niet weg.

Kortom, zolang het maatschappelijk onbehagen binnen de perken blijft, zit het probleem niet in het fenomeen als zodanig, maar in een mogelijk verkeerde diagnose of het uitblijven van een passende behandeling.

5.2 Micro- en macrostemming

Zoals gezegd aan het begin van dit rapport, hebben wij niet de pretentie om een uitputtend overzicht te geven van alle mogelijke oorzaken van maatschappelijk onbehagen en die allemaal te analyseren. In plaats daarvan beperken we ons tot één oorzaak die nog weinig aandacht heeft gekregen, namelijk onzekerheid en gebrek aan controle in het eigen leven.

Dat roept onmiddellijk de vraag op: *waarom zou er überhaupt een verband bestaan tussen wat mensen ervaren in hun eigen leven en hun oordeel van de samenleving als geheel?* Inhoudelijk gezien is dat niet logisch. Dat iemand de pech heeft dat zijn werkgever hem mogelijk moet ontslaan, betekent nog niet dat het ‘dus’ de verkeerde kant opgaat met ‘de samenleving’. En omgekeerd, dat iemand beschikt over genoeg vrienden waarop hij een beroep kan doen bij problemen, betekent nog niet dat het ‘dus’ de goede kant opgaat met de samenleving. Er is nu eenmaal een verschil tussen het microniveau van het eigen leven en het macroniveau van de samenleving als geheel. Onderzoek laat zien dat de meeste mensen dit wel weten, en in hun oordelen een onderscheid maken tussen beide niveaus.²¹² Volgens psycholoog Diana Mutz is dit “a quite rational distinction for people to make: Since one’s own experiences are highly unlikely to be representative of the larger society, they are usually discounted when forming impressions of large-scale collectives.”²¹³

Des te vreemder is dat er, *ondanks* die logica, een onmiskenbaar verband lijkt te bestaan tussen oordelen van mensen over hun persoonlijke situatie (het microniveau) en oordelen over de samenleving (het macroniveau). Dat is namelijk wat de data steeds weer laten zien. Ter illustratie staan in tabel 5.1 cijfers uit twee willekeurige afleveringen van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP). Daaruit hebben we vijf vragen geselecteerd met oordelen over het eigen leven (vragen 1 tot en met 5) en vijf vragen met oordelen over de samenleving als geheel (vragen 6 tot en met 10). In het gearceerde deel staat hoe deze vragen met elkaar correleren. In *alle* gevallen blijkt er sprake van een significante correlatie. Met waarden die oplopen tot boven de 0,4 is dit ook zeker geen kleine samenhang. Enkele voorbeelden:

- Mensen die positiever zijn over hun eigen gezondheid, zijn ook tevredener over de Nederlandse samenleving (correlatie 0,349 respectievelijk 0,365);
- Mensen die tevredener zijn over hun belangrijkste dagelijkse activiteit, oordelen ook positiever over het bestuur van hun gemeente (correlatie 0,312 respectievelijk 0,325);
- Mensen die een hoger geluk rapporteren, zijn ook tevredener over de Europese politiek (correlatie is 0,197 respectievelijk 0,258).

212

Sears & Funk 1990.

213

Mutz 1998: 67.

Tabel 5.1 Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2019, eerste en tweede kwartaal

		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. Hoe gelukkig?		-									
		-									
2. Tevredenheid met gezondheid	2019/1	,422	-								
	2019/2	,370	-								
3. Tevredenheid met belangrijkste dagelijkse activiteit	2019/1	,463	,587	-							
	2019/2	,491	,532	-							
4. Tevredenheid financiële situatie	2019/1	,428	,433	,490	-						
	2019/2	,399	,367	,458	-						
5. Gevoel van weinig grip op eigen toekomst	2019/1	-,377	-,339	-,353	-,327	-					
	2019/2	-,386	-,332	-,395	-,352	-					
6. Tevredenheid met Nederlandse samenleving	2019/1	,288	,349	,349	,381	-,296	-				
	2019/2	,350	,365	,341	,332	-,305	-				
7. Tevredenheid met de Nederlandse economie	2019/1	,283	,373	,390	,440	-,304	,680	-			
	2019/2	,344	,374	,340	,434	-,346	,690	-			
8. Tevredenheid met bestuur van uw gemeente	2019/1	,222	,324	,312	,357	-,289	,601	,626	-		
	2019/2	,307	,323	,325	,323	-,270	,615	,633	-		
9. Tevredenheid met politiek in Den Haag	2019/1	,221	,274	,276	,323	-,337	,632	,668	,628	-	
	2019/2	,283	,295	,275	,368	-,302	,628	,651	,611	-	
10. Tevredenheid met Europese politiek	2019/1	,197	,282	,268	,302	-,302	,598	,612	,608	,849	-
	2019/2	,258	,280	,224	,329	-,277	,545	,577	,526	,825	-

COV 2019/1: $N \approx 1150$, COV 2019/2: $N \approx 1250$, Pearson correlaties, alle significant op $p < ,01$.

Data SCP, bewerking WRR

Leesvoorbeeld: wie wil weten hoe het antwoord op vraag 6 ('tevredenheid met Nederlandse samenleving') correleert met het antwoord op vraag 4 ('tevredenheid met financiële situatie?'), moet kijken naar het vakje waar rij 6 kruist met kolom 4. De correlatie blijkt ,381 te zijn voor het eerste kwartaal van 2019, en ,332 voor het tweede kwartaal van 2019.

Wat verklaart deze samenhang? Waarom is er een verband tussen iemands eigen gezondheid en de toestand van de Nederlandse samenleving? Of tussen wat iemand dagelijks doet en het oordeel over het bestuur van zijn gemeente? Of tussen individueel levensgeluk en het oordeel over de Europese politiek? Het valt moeilijk in te zien waarom het één inhoudelijk verband zou houden met het ander.

De eerste reactie is misschien om nog eens goed de hersens te pijnigen, en te kijken of er niet tóch een achterliggende sociologische variabele valt te bedenken die deze micro- en macro-oordelen logisch met elkaar verbindt. Neem bijvoorbeeld het verband tussen eigen gezondheid en oordeel over de samenleving als geheel. Misschien wordt dit wel verklaard doordat sommige mensen het, alles bij elkaar genomen, nu eenmaal beter hebben getroffen in het leven dan anderen. Sommige mensen zijn ‘winnaars’: ze hebben een goede opleiding, een leuke vaste baan, goed inkomen en geld op de bank, een mooi eigen huis in een veilige buurt, vele vrienden, enzovoort. Deze comfortabele positie aan de goede kant van het spoor leidt tot *zowel* een betere gezondheid *als* tot een positiever oordeel over de samenleving als geheel.²¹⁴ Andere mensen daarentegen zijn ‘verliezers’: ze hebben weinig opleiding, gaan van tijdelijke baan naar tijdelijke baan, hebben altijd geldproblemen, wonen in aftandse huurhuizen en onveilige buurten, hebben geen enkele sociale steun, enzovoort. Deze preciaire leefomstandigheden tasten hun gezondheid aan én leiden tot een negatiever oordeel over de samenleving. Kortom, bij wat beter kijken blijkt het toch te gaan om sociaal-economische ongelijkheid: die variabele verklaart zowel hun gezondheid als hun maatschappelijk onbehagen.

Op het tweede gezicht is deze verklaring niet echt overtuigend. Ten eerste klinkt deze redenering misschien wel plausibel, maar stiekem is hier tóch weer de assumptie ingeslopen dat mensen hun eigen ervaringen generaliseren tot een oordeel over de samenleving als geheel. Daarvan hadden we nu juist vastgesteld dat dit onlogisch is, en dat de meeste mensen dat ook weten. Ten tweede, de ijzeren consequentie waarmee *alle* oordelen in de tabel met elkaar correleren, is opvallend, en doet vermoeden dat er meer aan de hand is. Wie deze strategie wil volgen, zal in ieder geval voor *alle* combinaties in de tabel een plausibele verklaring moeten verzinnen. Dat zal op zijn minst intellectuele creativiteit vergen.

Affectieve ‘spillover’

Wij willen de stelling verdedigen dat er iets anders speelt, namelijk een psychologisch mechanisme. Negatieve gevoelens die ontstaan door het één, kunnen

als een inktvlek uitvloeien en het oordeel kleuren over iets anders, óók als er helemaal geen inhoudelijk verband tussen het één en het ander bestaat. In essentie zijn gevoelens immers lichamelijke sensaties, en die houden zich niet aan conceptuele grenzen.

Dit betekent dat gevoelens die hun oorsprong hebben op het microniveau van het eigen leven, kunnen doorsijpelen naar het macroniveau van het oordeel over de samenleving als geheel (of omgekeerd). Daardoor gaan ‘microstemmingen’ en ‘macrostemmingen’ als het ware met elkaar meebewegen. Vergelijk het met een slecht humeur. Dat heeft meestal zijn oorsprong in een concrete gebeurtenis – slecht geslapen, ruzie op het werk, een torenhoge energierekening – maar kan daarna breder uitvloeien, en reacties kleuren richting personen of zaken die er niets mee te maken hebben – de partner krijgt een snauw, die stomme computer loopt weer eens vast, en het zijn ook allemaal zakkenvullers daar in Den Haag. Daarentegen kan een irrelevante factor als lekker weer wonderen doen. Uit onderzoek blijkt dat mensen op zonnige dagen geneigd zijn tot positiever oordelen dan op grijze en regenachtige dagen.²¹⁵ En wie bij de uitgang van een bioscoop een enquête afneemt, zal een positiever oordeel over de politiek krijgen bij mensen die net een vrolijke en opgewekte film hebben gezien dan bij mensen die net een droevige of agressieve film hebben gezien.²¹⁶

Als dat zo is, hebben we een verklaring voor de eerdergenoemde correlaties tussen zaken die inhoudelijk weinig met elkaar te maken hebben, zoals het oordeel over de eigen gezondheid en het oordeel over de Europese politiek. We zouden hier kunnen spreken van affectieve *spillover*: gevoelens in het ene domein lopen over naar een ander domein. De verwachting zou dus ook zijn dat gevoelens van onzekerheid en gebrek aan controle in het eigen leven kunnen leiden tot meer gevoelens van maatschappelijk onbehagen.

5.3 Empirische ondersteuning

En dat is inderdaad precies wat we zien in ons onderzoek. In de survey die we hebben geïntroduceerd in hoofdstuk 2, hebben we ook gevoelens van maatschappelijk onbehagen gemeten, zodat we konden nagaan in hoeverre onzekerheid en gevoelens van controle samenhangen met gevoelens van maatschappelijk onbehagen. We lichten de uitkomsten van onze regressieanalyses hieronder kort toe. Meer details zijn te vinden in de achtergrondstudie bij dit rapport.²¹⁷

---

215 Schwarz & Clore 1983.

216 Forgas & Moylan 1987.

217 Tiemeijer & Keizer 2023.

Onafhankelijke variabelen

De onafhankelijke variabelen in deze regressieanalyse zijn achtereenvolgens:

- een drietal controlevariabelen, te weten geslacht, leeftijd en negatieve emotionaliteit. Die laatste is een persoonlijkheidskenmerk uit het Big Five Model dat aangeeft hoe zorgelijk en nerveus iemand is aangelegd. Deze variabele hebben we meegenomen als controlevariabele, omdat we vermoedden dat er een samenhang zou kunnen zijn tussen dit kenmerk en de gevoelens die centraal staan in ons onderzoek;
- acht variabelen die tezamen een beeld geven van iemands *feitelijke* onzekerheid, dus hoe vatbaar en kwetsbaar deze persoon objectief gezien is voor de onvoorspelbaarheden van het leven. Het gaat om variabelen als opleiding en inkomensniveau, positie op de arbeidsmarkt, hoe makkelijk of moeilijk iemand kan rondkomen, en hoe groot zijn of haar sociale netwerk is;
- een handvol variabelen die *gevoelens* van onzekerheid weergeven. Dit zijn de vragen die we al in hoofdstuk 2 hebben genoemd, namelijk hoe zeker of onzeker iemand zich ‘alles bij elkaar genomen’ voelt over zijn kansen op de arbeidsmarkt, persoonlijke financiën, gezondheid, kansen op de woningmarkt en sociale netwerk;
- en tot slot een variabele voor gevoelens van controle. Deze variabele hebben we gemeten met de ‘mastery-schaal’ die we in hoofdstuk 3 hebben genoemd. Deze schaal bevat items als ‘Ik heb weinig controle over de dingen die me overkomen’ en ‘Ik kan ongeveer alles als ik mijn zinnen erop heb gezet’.

Afhankelijke variabele

Indachtig onze definitie hebben we gevoelens van maatschappelijk onbehagen gemeten met deze twee algemene vragen:

- Hoe vindt u dat het over het algemeen gaat met Nederland? Vindt u dat het over het algemeen de verkeerde kant of de goede kant op gaat in Nederland?
- Hoe tevreden bent u over het algemeen met de Nederlandse samenleving?

Respondenten konden antwoorden op een schaal van 1 tot 10. Het gemiddelde van beide scores gebruiken we als indicator voor gevoelens van maatschappelijk onbehagen.

Resultaten

De tabellen 5.2 en 5.3 geven de resultaten van twee regressieanalyses die we hebben uitgevoerd. Tabel 5.2 heeft betrekking op alle respondenten, tabel 5.3 op alleen respondenten met betaald werk. Vier dingen vallen op:

- Zoals vaker wordt gevonden, blijkt ook uit dit onderzoek dat hoger opgeleiden minder maatschappelijk onbehagen rapporteren dan middelbaar en lager opgeleiden.²¹⁸
- Inkomensniveau en werksituatie *als zodanig* lijken weinig verschil te maken. Het eerste model suggereert dat het eerder gaat om de vraag of iemand financieel kan rondkomen. Als in het tweede en derde model gevoelens van onzekerheid en controle worden toegevoegd, verdwijnt echter het effect van deze variabele.²¹⁹
- Twee aspecten van (on)zekerheid springen eruit: gezondheid en kansen op de woningmarkt. Zowel de huidige gezondheid als gevoelens van onzekerheid over de gezondheid tonen een flink effect, en helemaal bovenaan de lijst staan gevoelens van onzekerheid over de kansen op de woningmarkt. Ook sociale steun lijkt van belang, zij het dat het effect niet in alle gevallen significant is.
- Ten slotte blijkt dat gevoelens van controle eveneens aanmerkelijk verschil maken. Zelfs als wordt gecontroleerd voor alle vormen van onzekerheid, geldt nog steeds: hoe meer controle, hoe minder maatschappelijk onbehagen. Het effect is bovendien significant en substantieel, want het verklaart ongeveer net zo veel als het verschil tussen een lagere en een hogere opleiding.²²⁰

---

218 Merk overigens op dat er geen significant verschil is tussen lager en middelbaar opgeleiden. In het debat wordt soms gedaan alsof er maar twee maatschappelijke groepen zouden zijn: de lager opgeleiden en de hoger opgeleiden. Maar er is nog een derde groep, namelijk de middelbaar opgeleiden. Bij veel maatschappelijke houdingen lijkt de scheidslijn niet zozeer precies door het midden te lopen, maar tussen de lager, middelbaar en hbo-opgeleiden enerzijds en de academisch opgeleiden anderzijds. Dat lijkt hier eveneens het geval te zijn. Zie hiervoor ook: P. Dekker et al. 2016.

219 *Gevoelens* van onzekerheid over de eigen financiële situatie maken wel verschil, maar alleen als we kijken naar de gehele steekproef, niet als we kijken naar alleen de mensen met betaald werk, en de effectgrootte is relatief klein.

220 In beide tabellen is de bèta-coëfficiënt ,107. Dat beide exact gelijk zijn, is toeval.

Tabel 5.2 Maatschappelijk onbehagen, alle respondenten

		N = 2.369 (allen), bèta-coëfficiënten	Model 1	Model 2	Model 3
Controle-variabelen	Geslacht (m = 0, v = 1)		,062*	,061*	,062*
	Leeftijd		,009	-,007	-,007
	Negatieve Emotionaliteit		-,115**	-,062*	-,026
Feitelijke onzekerheid	Opleiding (dummy) = Middelbaar		,027	,031	,028
	Opleiding (dummy) = Hoog		,109**	,119**	,114**
	Bruto jaarinkomen huishouden (7 categorieën)		-,001	-,012	-,017
	Niet of wel betaald werk (niet = 0)		,017	,005	,002
	Hoe moeilijk/makkelijk financieel rondkomen		,177**	,016	,014
	Huidige gezondheid		-,010	-,122**	-,134**
	Huur- of koopwoning? (huur = 0)		-,023	-,059*	-,058*
	Sociale steun smal (hoger is meer)		,155**	,086**	,085**
Gevoelens van onzekerheid	(On)zekerheid: Financiële situatie (hoger = meer zeker)			,092*	,079*
	(On)zekerheid: Gezondheid (hoger = meer zeker)			,167**	,154**
	(On)zekerheid: Woningmarkt (hoger = meer zeker)			,217**	,205**
	(On)zekerheid: Sociale contacten (hoger = meer zeker)			,052*	,038
Gevoel van controle →	Controle (hoger = meer controle)				,107**
		R²	,123	,199	,205

Afhankelijke variabele: maatschappelijk behagen (hoger = meer behagen)

* = $p < ,05$; ** = $p < ,001$

Bron: Tiemeijer en Keizer 2023, bewerking WRR.

Tabel 5.3 Maatschappelijk onbehagen, alleen respondenten met betaald werk

		N = 1.303 (alleen met betaald werk), bèta-coëfficiënten	Model 1	Model 2	Model 3
Controle-variabelen	Geslacht (m = 0, v = 1)		,058*	,054*	,054*
	Leeftijd		,001	-,008	-,008
	Negatieve emotionaliteit		-,075*	-,025	,013
Feitelijke onzekerheid	Opleiding (dummy) = Middelbaar		,043	,036	,034
	Opleiding (dummy) = Hoog		,113*	,129*	,126*
	Bruto jaarinkomen huishouden (7 categorieën)		,035	,021	,015
	Niet of wel uitzicht op vast contract (niet = 0)		-,003	-,001	,001
	Hoe moeilijk/makkelijk financieel rondkomen		,137**	,032	,028
	Huidige gezondheid		-,033	-,124**	-,129**
	Huur- of koopwoning? (huur = 0)		-,028	-,076*	-,075*
	Sociale steun breed (hoger is meer)		,182**	,097	,095
Gevoelens van onzekerheid	(On)zekerheid: Arbeidsmarkt (hoger = meer zeker)			,062	,059
	(On)zekerheid: Financiële situatie (hoger = meer zeker)			,019	,009
	(On)zekerheid: Gezondheid (hoger = meer zeker)			,136**	,123**
	(On)zekerheid: Woningmarkt (hoger = meer zeker)			,223**	,215**
	(On)zekerheid: Sociale contacten (hoger = meer zeker)			,062	,047
Gevoel van controle →	Controle (hoger = meer controle)				,107**
		R²	,106	,182	,189

Afhankelijke variabele: maatschappelijk behagen (hoger = meer behagen)

* = p < ,05; ** = p < ,001

Bron: Tiemeijer en Keizer 2023, bewerking WRR.

Gevoelens van maatschappelijk onbehagen worden nogal eens verklaard vanuit inkomensniveau of het type arbeidsrelatie (vast of flexibel), maar dat lijken toch niet de doorslaggevende factoren. Van groter belang lijkt de vraag of iemand financieel kan rondkomen (hoewel ook dat effect wegvalt als gevoelens van onzekerheid en controle worden toegevoegd). Belangrijk lijken ook zaken die te maken hebben met gezondheid en kansen op de woningmarkt, en – voor ons rapport van cruciaal belang – het algehele gevoel van grip op het eigen leven.

Nu moeten we waarschuwen om hieraan niet onmiddellijk vergaande beleidsconsequenties te verbinden. Het is nooit verstandig voor een beleidsmaker om zich te baseren op slechts één onderzoek. Bovendien zijn er meer zaken om rekening mee te houden in politiek en beleid dan alleen mogelijke effecten op maatschappelijk onbehagen.²²¹ Desondanks zouden politici die zich daar zorgen over maken, er goed aan doen om verder te kijken dan alleen koopkrachtplaatjes en de arbeidsmarkt. Wie werkelijk gevoelens van maatschappelijk onbehagen wil tegengaan, moet het net breder uitwerpen en ook kijken naar vormen van grip.

Aanwijzingen voor causaliteit

Sommige lezers gaat dit misschien te snel. Bovenstaand onderzoek toont weliswaar een samenhang tussen onzekerheid, gevoelens van controle en maatschappelijk onbehagen, maar daarmee hebben we nog geen oorzakelijk verband aangetoond. ‘Correlatie is geen causaliteit’, zo luidt het bekende adagium. Dat is natuurlijk juist. We hebben echter twee redenen om te veronderstellen dat gevoelens van onzekerheid en/of gebrek aan controle ook daadwerkelijk een *oorzaak* kunnen zijn van gevoelens van maatschappelijk onbehagen.

De eerste reden is theoretisch van aard. Dat onzekerheid en gebrek aan controle oorzaken zijn van negatief affect, is op zichzelf namelijk onomstreden (zie ook het vorige hoofdstuk). Als we er nu van uitgaan dat maatschappelijk onbehagen deels kan worden verklaard vanuit affectieve *spillover*, strekt deze causaliteit zich *bij extensie* ook uit naar dat maatschappelijk onbehagen. De tweede reden is empirisch van aard. Wie daadwerkelijk een oorzakelijk verband wil aantonen, moet een experiment doen – en dat hebben we ook gedaan – toegespitst op (gebrek aan) controle. We beschrijven hieronder kort dit experiment, voor de details verwijzen we wederom naar de achtergrondstudie.

Het experiment dat wij hebben uitgevoerd, betreft een zogenoemd survey-experiment (dat is een onlinevariant van het klassieke experiment waarbij

---

221

Het is ook niet altijd even helder waarom sommige variabelen in het ene model wel significant effect te zien geven, en in het andere niet. Daar lijkt wel eens een element van toeval in mee te spelen. Het is daarom beter om vooral te kijken naar de grote lijn van de uitkomsten van een model.

proefpersonen naar een laboratorium komen). In november 2021 stuurden we een steekproef van Nederlanders een korte enquête met daarin dezelfde vragen over maatschappelijk onbehagen die we in ons andere onderzoek hebben gebruikt. Maar vóórdat zij bij die vragen aankwamen, werd hen eerst het een en ander gevraagd:

- De ene helft van de respondenten werd gevraagd om kort na te denken over een vervelende gebeurtenis of situatie die hen in de laatste maanden of jaren is overkomen, waarover zij *volledige controle* hadden, en deze kort te beschrijven. Vervolgens werd hen gevraagd drie redenen te noemen waarom mensen over het algemeen in eigen hand hebben wat er in hun leven zoal gebeurt.
- De andere helft van de respondenten werd gevraagd om kort na te denken over een vervelende gebeurtenis of situatie die hen in de laatste maanden of jaren is overkomen, waarover zij *absoluut geen controle* hadden, en deze kort te beschrijven. Vervolgens werd hen gevraagd drie redenen te noemen waarom mensen over het algemeen geen controle hebben over wat er in hun leven zoal gebeurt.²²²

Kortom, bij de ene groep werden gevoelens van controle mentaal geactiveerd en bij de andere groep werden deze juist ondermijnd. Dat bleek inderdaad effect te hebben: de tweede groep rapporteerde daarna significant meer onbehagen. Dat is een aanwijzing voor een causaal verband tussen gebrek aan controle en algemene gevoelens van onbehagen.²²³

Maar wat zegt zo'n experiment nu helemaal? Het effect van zulke experimenten is vaak klein, en er is grote kans dat het korte tijd later alweer is uitgedoofd. Maar een cumulatie van negatieve ervaringen door het ontbreken van controle kan opbouwen tot een gevoel van onbehagen. In het echte leven gaat het namelijk niet om eenmalige experimenten maar om de optelsom. We zagen in hoofdstuk 2 en 3 al dat sommige groepen burgers langdurig onzekerheid en gebrek aan controle ervaren, vaak op meerdere terreinen van het leven tegelijk, zoals werk, inkomen en huisvesting. De hamvraag is wat deze optelsom met mensen doet. Ook als elke afzonderlijke ervaring van gebrek aan controle maar een klein effect heeft, zouden al die kleine effecten bij elkaar opgeteld best eens flink verschil kunnen maken. Vergelijk het met roken. Het effect van het roken van slechts één enkele sigaret op de gezondheid en de levensverwachting is vermoedelijk minimaal, en er zal op zijn minst zeer gevoelige apparatuur nodig zijn om dat te

---

222 Deze manipulatie is ontwikkeld door de Nederlandse sociaal psycholoog Bastiaan Rutjens en zijn collega's (2010).

223 In een vrijwel identieke replicatie van dit experiment vonden we echter geen significant effect. Zie voor een beschrijving en mogelijke verklaring: Tiemeijer & Keizer 2023.

kunnen meten. Toch moet worden afgeraden om daaruit af te leiden dat er geen cumulatief effect is en dat je zonder risico jarenlang achtereen een pakje per dag kunt roken.

5.4 **Conclusie: maatschappelijke zorgen zijn soms verholde persoonlijke zorgen**

Wij hebben maatschappelijk onbehagen gedefinieerd als een algemeen en onbepaald gevoel dat het niet goed gaat met ‘de samenleving’. Gevoelens van maatschappelijk onbehagen worden vaak gezien als zorgelijk of zelfs reden voor alarm, maar uitgaande van deze definitie, is die negatieve waardering niet altijd terecht. Zolang ze maar niet te veel worden, zijn gevoelens van maatschappelijk onbehagen juist nuttig, want ze vormen een signaal dat er mogelijk problemen zijn die aandacht behoeven. Gevoelens van onbehagen zijn tot op zekere hoogte de brandstof die de politieke en maatschappelijke machinerie draaiende houdt.

Het probleem zit hem eerder in mogelijk onjuiste diagnoses van de oorzaken van het onbehagen. Als maatschappelijk onbehagen bijvoorbeeld voortkomt uit steeds schralere publieke voorzieningen en verloedering van de leefomgeving, en beleidsmakers verklaren het vanuit een achterblijvende koopkracht, dan kunnen ze wel de belasting- en premiedruk verlagen, maar daarmee nemen ze de oorzaken van het onbehagen niet weg. Als de diagnose verkeerd is, is er in feite sprake van een ‘miscommunicatie’ tussen politiek en burgers: de beleidsreactie is geen antwoord op de vraag. De kans is aanwezig dat daardoor het onbehagen nog verder zal toenemen en op zeker moment een hardhandiger koerscorrectie zal volgen, bijvoorbeeld in de vorm van een (electorale) ‘opstand der burgers’.

Een nieuwe zoekrichting

Zoals eerder gezegd, hebben wij in dit rapport niet de pretentie om het fenomeen van maatschappelijk onbehagen volledig te verklaren. Daarvoor is het veel te complex. Wel willen we aandacht vragen voor een verklaring die nog weinig is onderzocht, namelijk de ervaren onzekerheid en controle over het eigen leven.

Waarom is daaraan nog weinig aandacht besteed? Misschien omdat het, logisch gezien, geen voor de hand liggende zoekrichting is. De meeste mensen begrijpen heel goed dat wat zij meemaken in hun eigen leven, niet representatief hoeft te zijn voor de samenleving als geheel. Voormalig SCP-directeur Schnabel vatte de bevindingen van zijn instituut dan ook vaak samen met de uitspraak “Met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht”. De suggestie is dat het oordeel over de samenleving als geheel geen verband heeft met de situatie van het eigen leven. Als dat inderdaad zo is, waarom zou je dan nog naar de individuele leef-situatie kijken? Om het onbehagen te verminderen, moet je je dan richten op de

beelden die mensen hebben van de samenleving als geheel. Enkele jaren geleden bijvoorbeeld deed Peter Hein van Mulligen van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) een poging om tegenwicht te bieden aan alle sombere verhalen die rondgaan in media en politiek, met een boek waarin hij de statistische feiten over ons land op een rijtje zette. De titel van zijn boek: *Met ons gaat het nog altijd goed*.²²⁴

In dit hoofdstuk hebben wij gekozen voor een andere insteek en richten we ons juist wél op individuele leefsituaties. Zowel het SCP-onderzoek als ons eigen onderzoek laat namelijk zien dat, anders dan de uitspraak van Schnabel doet vermoeden, er wel degelijk een verband kan bestaan tussen het micro- en het macroniveau. Mensen die laag scoren op zekerheid en controle in het eigen leven, oordelen namelijk ook negatiever over de samenleving als geheel. En als in een experiment bij mensen het gevoel van controle over het eigen leven wordt ondermijnd, rapporteren zij daarna meer maatschappelijk onbehagen dan wanneer hun gevoel van controle over het eigen leven juist een *boost* krijgt. De waarschijnlijke verklaring voor deze bevindingen ligt in affectieve *spillover*: negatieve gevoelens die hun oorsprong vinden in het één, kunnen uitvloeien naar het ander en daar hun effecten doen gelden.

Voor beleidsmakers ligt hier een belangrijke boodschap: *maatschappelijke zorgen zijn soms verhulde persoonlijke zorgen*. Gevoelens van maatschappelijk onbehagen zeggen niet alleen iets over hoe het gaat met de samenleving als geheel, maar ook iets over hoe het iemand vergaat in zijn eigen leven. Deze gevoelens zijn dus niet alleen gebaseerd op de beelden die mensen door media en politiek krijgen aangereikt over de samenleving en wat daarin zoal gebeurt, maar ook op wat burgers ervaren in hun eigen dagelijkse bestaan. In zulke gevallen is ‘beter uitleggen’ hoe goed het ‘objectief gezien’ gaat met het land, een vorm van wat we enkele alinea’s terug hebben aangeduid als ‘miscommunicatie’ tussen politiek en burgers.

Kortom, om maatschappelijk onbehagen beter te begrijpen, moeten we terug naar de bron, naar de doelen en levensprojecten die mensen nastreven, naar de onzekerheden die ze daarbij ontmoeten, en naar de controle die ze hebben om desondanks toch hun weg te vinden. Als hier een chronische onbalans ontstaat – te veel onzekerheid, te weinig controle – kan dat leiden tot negatief affect, dat vanwege *spillover*-effecten kan gaan ‘zweven’ en zich kan vertalen in maatschappelijk onbehagen, en per saldo een voedingsbodem kan vormen voor maatschappelijke disruptie.

6 Vertekende beelden en overtuigingen

Het vorige hoofdstuk eindigden we met de conclusie dat het gebrek aan controle dat mensen ervaren in hun eigen leven, effect kan hebben op hun *gevoel* over de samenleving als geheel. In dit hoofdstuk gaan we nog een stap verder, en laten we zien dat een gebrek aan controle in het eigen leven ook effect kan hebben op de *beelden* die mensen hebben van de wereld, en hoe ze die waarnemen en interpreteren. Zo blijken mensen die zich bedreigd voelen in hun controle, eerder geneigd de wereld te interpreteren in simpele ‘wij versus zij’-schema’s, zaken die verkeerd gaan te verklaren vanuit de malversaties van vijanden, of zelfs in complotten te geloven.

Hoe kan dit? In een notendop komt het hierop neer: de behoefte aan controle blijkt zo diep geworteld in de menselijke natuur, dat mensen in situaties waarin *ze zelf* geen controle hebben en zich machteloos voelen, dan maar veronderstellen dat *andere actoren* die controle wél hebben. Deze andere actoren kunnen bijvoorbeeld de sociale groep zijn waarvan iemand lid is, of anders de overheid of desnoods een vijand of kwade genius die het allemaal zo heeft gepland en georganiseerd – bijvoorbeeld Bill Gates, George Soros, of het World Economic Forum. Immers, *iets of iemand moet toch ‘in control’ zijn?* Alles beter dan het gevoel dat *niemand* controle heeft. Dat zou immers betekenen dat de wereld ten principale onbeheersbaar is, en wordt geregeerd door chaos en toeval. Met die gedachte valt eenvoudig niet te leven.

Dit vraagt om nadere tekst en uitleg. Die geven we in het eerste deel van dit hoofdstuk. Daarbij gaat het om recent en soms ingewikkeld psychologisch onderzoek, en de effecten die optreden zijn soms contra-intuïtief. In het tweede deel van het hoofdstuk vertalen we deze inzichten naar eerste, tentatieve, gedachten voor beleid.

Box 6.1 Wat bedoelen we met 'beelden en overtuigingen'?

Wat bedoelen we precies met de termen uit de titel van dit hoofdstuk, te weten 'beelden en overtuigingen'? Daarmee bedoelen we beelden en overtuigingen die geen betrekking hebben op het eigen leven maar op de samenleving en politiek. Dat kan van alles zijn. Te denken valt aan het beeld dat de maatschappelijke ongelijkheid toeneemt, dat het land steeds meer polariseert, dat een machtige elite achter de schermen aan de touwtjes trekt, dat het land beter af zou zijn als het kabinet opstapt, enzovoort. Het publieke debat hangt aan elkaar van dit soort beelden en overtuigingen. Deze zijn niet onschuldig, want ze kunnen consequenties hebben voor de wijze waarop mensen naar elkaar en naar de overheid kijken.

6.1 De psychologie van compenserende controle

Het mechanisme dat centraal staat in dit hoofdstuk, wordt in de psychologie aangeduid als 'compenserende controle'.²²⁵ Uitgangspunt van deze theorie is dat mensen een fundamentele behoefte aan controle hebben, en daarom slecht kunnen tegen gevoelens van gebrek aan controle (zie ook hoofdstuk 3). Als die gevoelens zich toch voordoen, bijvoorbeeld bij aanhoudende berichten over stijgende werkloosheid en gedwongen ontslagen, over de komst van een besmettelijke ziekte of over een stijgende hypotheekrente die de kans op het kunnen kopen van een woning verder doet afnemen, ligt het voor de hand dat mensen actie ondernemen om hun gevoel van controle zoveel mogelijk te herstellen. Ze kunnen dan bijvoorbeeld gaan werken aan het vergroten van hun *employability*, vitamines gaan slikken en gezonder gaan leven, of extra gaan sparen.

Maar helaas, in veel gevallen kunnen mensen in veel gevallen *zelf* niet zoveel doen. Zij hebben geen invloed op de diepere oorzaken van economische crises, de verspreiding van een ziekmakend virus of een tekort aan woningen. Die bedreigingen kunnen ze niet zomaar wegnemen, zeker niet in hun eentje. Misschien wel in politiek verband, maar dat kost veel tijd en inzet. Bovendien zijn de resultaten ongewis en kunnen deze jaren op zich laten wachten in. Dus hoe gaan mensen om met gevoelens van onzekerheid en gebrek aan controle die zij niet door eigen handelen kunnen wegnemen? Volgens de theorie van compenserende controle kunnen mensen *grosso modo* op twee wijzen reageren:

- zij kunnen zich sterker identificeren met of meer vertrouwen stellen in anderen die wél, of in ieder geval meer, controle hebben, bijvoorbeeld een sociale groep waartoe ze behoren, de vakbond of de overheid. Een collectief krijgt tenslotte meer gedaan dan een individu, en door zich sterker met die groepen te associëren, wordt dat individu psychologisch meer onderdeel van een geheel dat wél controle heeft;
- zij kunnen zichzelf ervan overtuigen dat de wereld een bepaalde orde, structuur en logica kent, en dat andere actoren, desnoods een tegenstander of vijand, wél controle hebben. Dat laatste lijkt misschien een vreemde reactie, maar op die manier kunnen ze blijven geloven in de geruststellende gedachte dat controle *in principe* mogelijk is. De onzekerheid en machteloosheid die mensen nu ervaren is niet de onvermijdelijke natuur der dingen, maar komen voort uit *in principe* beheersbare problemen.

De literatuur spreekt van ‘control affirmations’, bevestigingen van controle. Zulke bevestigingen hebben een palliatief effect: het werkt pijnverzachtend wanneer je gelooft dat, ook al sta je zelf nu even machteloos, anderen wél controle hebben – desnoods een tegenstander – en dat de wereld ook zo in elkaar steekt dat controle mogelijk is.

De afgelopen jaren zijn diverse studies gedaan naar dit mechanisme. Bijna al deze studies volgen dezelfde experimentele opzet. Eerst wordt bij de experimentele groep een gevoel van gebrek aan controle opgewekt (een ‘control threat’), daarna wordt gekeken welke invloed die manipulatie heeft op de afhankelijke variabele waarin de onderzoekers zijn geïnteresseerd. Een veel gebruikte manipulatie is om proefpersonen te vragen terug te denken aan een recente situatie in hun leven waarin zij geen controle hadden, en die kort samen te vatten. Een andere methode is proefpersonen vooraf nieuwsberichten te laten lezen die bedreigend zijn voor hun gevoel van controle. Inmiddels is er behoorlijk wat onderzoek beschikbaar en zijn de eerste meta-analyses verricht. Het blijkt om vrij subtiele effecten te gaan, die ook niet altijd replicerbaar zijn.²²⁶ Toch wordt het effect vaak genoeg gevonden om het serieus te nemen.

In de volgende twee paragrafen volgt een overzicht van de bevindingen. In paragraaf 6.2 gaat het over controle door anderen, en in paragraaf 6.3 over representaties en interpretaties van de wereld.

226

Over hoe dit komt, bestaat discussie. Eén van de mogelijke verklaringen is dat de experimentele manipulaties die worden gehanteerd – vaak een korte denkoefening – relatief zwak zijn. Het is denkbaar dat bij een enkele geïsoleerde ondermijning van controle het effect snel weer uitdooft – mogelijk zelfs al als gevolg van de manipulatiechecks die vaak in de betreffende experimenten worden opgenomen –, maar dat een meer chronisch gevoel van ondermijnende controle wel de betreffende effecten laat zien.

6.2 Controle door andere actoren

We beginnen met studies waarin de proefpersonen, in reactie op een bedreiging van controle, zich sterker identificeren of associëren met, dan wel afstand nemen van, bepaalde actoren.

Wij- en zij-groepen

Onderzoek van Immo Fritsche en collega's laat zien dat een bedreiging van controle kan leiden tot sterkere identificatie met wij-groepen en een negatievere attitude tegenover zij-groepen.²²⁷ In één experiment kregen Duitse studenten varianten van een krantenbericht te lezen over een goed opgeleide academicus die was ontslagen. In de ene variant was de academicus gedwongen ontslagen, in de andere variant vrijwillig. Later in het onderzoek werden de studenten, van wie bekend was of zij van Oost- of West-Duitse origine waren, gevraagd in hoeverre zij bepaalde positieve en negatieve kenmerken toeschrijven aan Oosten en West-Duitsers. Het bleek dat studenten bij wie eerst het gevoel van controle was ondermijnd met de variant 'onvrijwillig ontslag', sterker geneigd waren de positieve kenmerken aan de 'wij-groep' toe te schrijven, en de negatieve aan de 'zij-groep'. Andere studies van Fritsche en collega's kwamen tot vergelijkbare resultaten, en laten ook zien dat het compenserende effect alleen optreedt als de groepen herkenbaar zijn en een zeker vermogen tot effectieve controle hebben.²²⁸

Machtige medestanders

In plaats van hun lidmaatschap van bepaalde wij-groepen sterker te benadrukken kunnen mensen, in reactie op bedreigde controle, ook sterker vertrouwen stellen in een externe actor die controle kan uitoefenen. Te denken valt bijvoorbeeld aan een barmhartige God of een goedaardige overheid. Een voorbeeld

227 Fritsche et al. 2013.

228 Stollberg et al. 2015. Grosso modo dezelfde effecten zijn overigens ook gevonden in onderzoek rond 'personal uncertainty'. Dat laat zien dat wanneer mensen, bijvoorbeeld vanwege maatschappelijke turbulentie, zich onzekerder voelen over zaken die betrekking hebben op henzelf en op hun leven, hun identiteit, hun toekomst, hun wereld en hun plaats daarin, zij de neiging hebben om, als een soort van compensatie voor deze onzekerheid, zich sterker te identificeren met groepen waartoe zij zichzelf rekenen. Dat blijkt een bijzonder effectieve manier om deze onzekerheid te reduceren. Het maakt duidelijk wie je bent, waar je staat, en wat je zou moeten vinden, voelen en doen, aldus Hogg en Blaylock (2012). Dit effect is sterker naarmate de groep in kwestie meer 'entativiteit' heeft, dat wil zeggen: meer wordt gezien als een helder onderscheiden en afgebakende, intern homogene en verbonden groep, met een gedeeld lot en gedeelde doelen. Daarom kan persoonlijke onzekerheid er ook toe leiden dat mensen sociale groepen meer onderling verschillend en gepolariseerd gaan waarnemen, teneinde zo de entativiteit van de eigen groep te verhogen.

Deze bevindingen liggen dus sterk in lijn met de resultaten van Fritsche en collega's (2013). We noemen ze echter alleen in deze voetnoot omdat ze afkomstig zijn uit een onderzoeksprogramma waarin 'persoonlijke onzekerheid' het sleutelbegrip is, en niet 'persoonlijke controle', en we niet modeloos verwarring willen zaaien in de hoofdtekst. Deze vergelijkbare resultaten bevestigen echter dat de termen 'onzekerheid' en 'controle' een zekere overlap vertonen (zie hoofdstuk 1).

is onderzoek van Aaron Kay en collega's. In één van hun experimenten lazen Canadese proefpersonen één van twee varianten van een artikel dat ogenschijnlijk uit Science afkomstig was. De ene variant ging over een studie waaruit blijkt dat, mócht er een God bestaan, het zeer goed mogelijk is dat Hij kan interveniëren in de natuurlijke loop der dingen. In de andere variant bleek dat, mócht er een God bestaan, Hij juist niet kan interveniëren in de natuurlijke loop der dingen. In de ene variant had God dus wel controle, in de andere niet. Later in het onderzoek kregen de proefpersonen een reeks vragen voorgelegd, waaronder vragen die de steun voor de regering maten. Het bleek dat degenen die zojuist hadden gelezen dat God niet kan interveniëren in de natuurlijke loop der zaken, sterker geneigd waren steun uit te spreken voor de regering. In een ander experiment werd precies het omgekeerde effect gevonden. Proefpersonen die zojuist hadden gelezen dat de Canadese regering elk moment kon vallen waarna onzekere tijden zouden aanbreken, waren sterker geneigd te geloven in een 'controlling God'.

Overigens lijkt het erop dat een bedreiging van persoonlijke controle *alleen* kan worden gecompenseerd door meer vertrouwen te stellen in de regering indien deze wordt gezien als *goedaardig en de persoon welgezind*. Een overheid die wordt gezien als zeer corrupt, lijkt geen geschikte kandidaat voor compenserende controle.²²⁹

Machtige vijanden

Mensen kunnen in reactie op een controlebedreiging ook meer macht toeschrijven aan tegenstanders en vijanden. Dit lijkt misschien een vreemde reactie, maar op deze manier kunnen zij wel blijven geloven in de mogelijkheid van controle. Zo vonden Daniel Sullivan en collega's dat proefpersonen na een controlebedreiging sterker geneigd waren te denken dat bij presidentsverkiezingen de tegenpartij zich schuldig had gemaakt aan malversaties, zoals fraude met per post uitgebrachte stemmen.²³⁰

Dit mechanisme leidt ook tot de contra-intuïtieve voorspelling dat van een (gepercipieerde) ongrijpbare en almachtige vijand een groter palliatief effect uitgaat dan van een (gepercipieerde) concrete en niet bijster competente vijand. De reden hiervoor is dat mensen meer ellende kunnen 'verklaren' door een almachtige vijand te veronderstellen dan door een vijand te veronderstellen die, net als andere stervelingen, regelmatig stuit op de grenzen van zijn mogelijkheden. Dit werd bevestigd in een experiment waarin eerst het gevoel van controle van proefpersonen werd ondermijnd, en zij daarna een artikel over

Al-Qaeda kregen te lezen. In een eerste variant werd Al-Qaeda beschreven als een machtige en ongrijpbare vijand wiens krachten, schuilplaatsen en toekomstige acties nauwelijks werden begrepen, in een tweede variant als een krachtige maar duidelijk gedefinieerde en goed begrepen vijand, en in een derde variant als een zwakke, nogal bespottelijke club die geen serieuze bedreiging vormde. Vervolgens werd de proefpersonen gevraagd in hoeverre zij dachten de komende tien jaar een aantal positieve of negatieve gebeurtenissen te gaan meemaken (zoals een gunstige medische test of langer durende werkloosheid). Ook werd een standaardtest afgenomen om te meten hoeveel controle zij meenden te hebben over de gebeurtenissen in hun leven. Het bleek dat degenen die de eerste variant hadden gelezen – die met Al-Qaeda als almachtige vijand – *minder* negatieve gebeurtenissen voor de toekomst verwachtten dan de proefpersonen die één van de andere varianten hadden gelezen. De eerste groep had bovendien *vaker* het gevoel controle te hebben over de gebeurtenissen in hun leven.

Boosheid

Het compenserende effect wordt sterker als mensen – plat gezegd – zich eens lekker boos kunnen maken. Ook dit klinkt contra-intuïtief. Uit de algemene psychologische literatuur is echter bekend dat boosheid een emotie is die vaak samengaat met gevoelens van zekerheid en controle. De psychologen Motro en Sullivan vermoeden daarom dat het een gunstig effect kan hebben als mensen worden bedreigd in hun gevoelens van controle, waarna hen *vervolgens* de gelegenheid wordt geboden boosheid te ervaren en te uiten over de veronderstelde oorzaken van één en ander. Experimenten vonden hiervoor inderdaad bevestiging: het uiten van boosheid resulteerde in een sterker herstel van de waargenomen controle.²³¹ Kortom, in palliatieve termen wordt het beste resultaat bereikt door de combinatie: niet alleen de identificatie van een tegenstander of vijand, maar ook het daadwerkelijk ervaren of uiten van boosheid ten aanzien van die tegenstander of vijand.

Zondebokken

Eén en ander werpt ook meer licht op zondebokmechanismen: concrete actoren de schuld geven van bedreigingen waarvoor zij niet of hooguit deels verantwoordelijk zijn. Een voorbeeld is een experiment van Zachary Rothschild en collega's.²³² Bij proefpersonen werd eerst een gevoel van bedreiging opgeroepen door hen te herinneren aan de vernietiging van natuur of milieu door onbekende dan wel onbeheersbare oorzaken buiten hun individuele controle – denk aan tornado's of overstromingen. Vervolgens bleken deze personen sterker geneigd om oliebedrijven verantwoordelijk te houden en te straffen voor de

231

Motro & Sullivan 2017.

232

Rothschild et al. 2012.

vernietiging van natuur en milieu. De mogelijkheid om oliemaatschappijen de schuld te geven, vergrootte het gevoel van persoonlijke controle. Overigens is niet elke groep geschikt als kandidaat-zondebok. Een geloofwaardige zondebok moet zowel de kwade intenties hebben als de mogelijkheden om de wereld naar zijn hand te zetten.²³³

Sterke leiders

Dat dit soort psychologische compensatiemechanismen belangrijke politieke gevolgen kan hebben, wordt nog eens onderstreept door een opmerkelijke studie uit 2017 van Kakkar en Sivanathan naar de voorkeur voor ‘sterke leiders’.²³⁴ Op zich was al langer bekend dat mensen in tijden van externe dreiging vatbaarder zijn voor autoritaire tendensen en een voorkeur hebben voor ‘sterke leiders’.²³⁵ Deze studie laat echter zien dat de sterkte van dit verband wordt beïnvloed door de mate van persoonlijke controle die mensen ervaren.

Kakkar en Sivanathan veronderstellen dat mensen die worden geconfronteerd met onzekerheid, eerder op zoek zullen gaan naar een ‘dominante leider’ omdat zij zo hun gevoelens van controle kunnen herstellen. Met een dominante leider bedoelen de onderzoekers een leider die besluitvaardig, assertief, daadkrachtig, zelfverzekerd is, en mogelijk zelfs dwingend opkomt voor de belangen van zijn achterban, ook als dat ten koste gaat van anderen. Zo’n dominante leider is de tegenpool van een ‘prestigieuze leider’: een leider die wordt gekenmerkt door kennis en kunde en die respect geniet, die een meer genereuze en helpende houding aanneemt, en meer geneigd is op te komen voor iedereen, ook voor wie niet behoort tot de eigen achterban.

In drie surveys vonden Kakkar en Sivanathan dat een onzekere lokale economische situatie samenhangt met een sterke voorkeur voor een dominante in plaats van een prestigieuze leider. De omvangrijkste van deze surveys betrof een secundaire analyse van twee grote internationale vergelijkende databestanden, met in totaal bijna 140.000 respondenten uit 69 landen. Daaruit bleek een correlatie tussen toenemende werkloosheid en een voorkeur voor “having a strong leader who does not have to bother with parliament and elections.”²³⁶ En cruciaal voor dit hoofdstuk: dit verband werd gemedieerd door de mate waarin mensen het gevoel hebben van controle over hun eigen leven. Anders gezegd, hoe meer gevoelens van persoonlijke controle, hoe minder zij geneigd

---

233 In één variant van het experiment konden proefpersonen bijvoorbeeld de Amish in plaats van de olie-industrie de schuld geven van de vernietiging van natuur en milieu, maar dat is een weinig plausible en betrekkelijk machteloze kandidaat. In deze variant werd dan ook geen palliatief effect gevonden.

234 Kakkar & Sivanathan 2017.

235 Zie bijvoorbeeld: Hetherington & Weiler 2009; Stenner 2005.

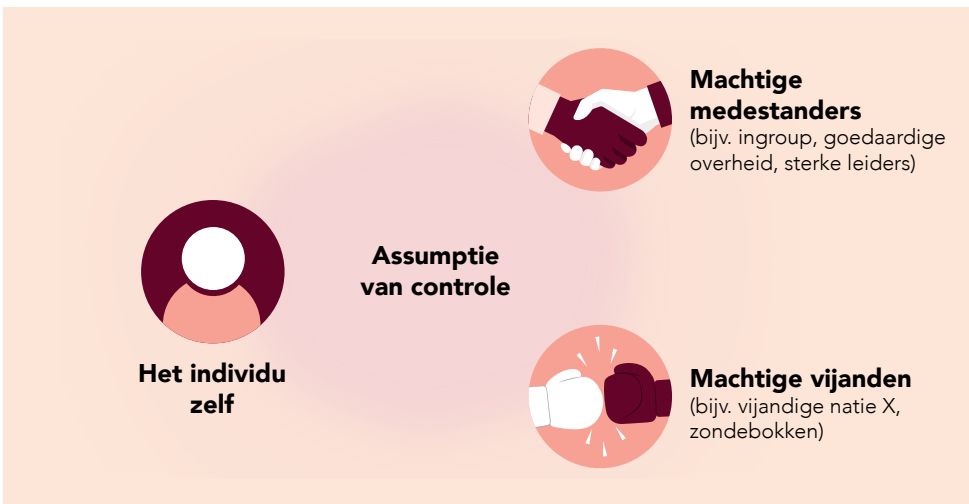
236 Kakkar & Sivanathan 2017: 6736.

waren economische onzekerheid te vertalen in een voorkeur voor autocratische leiders. Aanvullende survey-experimenten lieten bovendien zien dat er niet slechts sprake is van correlatie, maar dat het verband daadwerkelijk causaal is. Ook bleek het effect zich niet te beperken tot economische onzekerheid. Het kan ook optreden bij andere vormen van onzekerheid, zoals de dreiging van mogelijke aanslagen.

Conclusie: er moet toch iemand zijn die de controle heeft?

Wat gebeurt er als mensen worden bedreigd in hun gevoel van persoonlijke controle, bijvoorbeeld als zij worden herinnerd aan voor hen onbeheersbare gebeurtenissen, zoals ziektes, economische crises, of natuurrampen? Dan volgt een soort mentale reddingsoperatie. Liever dan te concluderen dat de wereld nu eenmaal oncontroleerbaar is, veronderstellen zij dat een *andere* actor – vaak groter dan het individu zelf – wél in staat is tot controle. Dat kan een goedaardige wij-groep of medestander zijn, maar ook een kwaadaardige en machtige tegenstander. Per saldo is er sprake van een soort waterbedmechanisme tussen drie polen: minder waargenomen controle bij de ene pool heeft de neiging zich te vertalen in meer waargenomen controle bij één of beide andere polen (zie figuur 6.1).

Figuur 6.1 Assumptie van controle

6.3 Representaties en interpretaties van de wereld

De laatste jaren wordt ook onderzocht wat de effecten zijn van bedreigde controle op de representaties en interpretaties van de wereld. De literatuur spreekt van ‘epistemische structuren’. In de woorden van Mark Landau en collega’s, “a common strategy people use to compensate for low or reduced control is to affirm *nonspecific* epistemic structure—to seek and prefer simple, clear, and consistent interpretations of the world.”²³⁷ Deze interpretaties verschaffen de vaste grond onder de voeten die noodzakelijk is, wil controle überhaupt mogelijk zijn. We beschrijven enkele voorbeelden van dergelijke epistemische strategieën.

Ordelijke wetenschappelijke theorieën

De Nederlandse onderzoeker Bastiaan Rutjens en zijn collega’s vonden dat ondermijning van gevoelens van controle leidt tot een sterkere voorkeur voor wetenschappelijke theorieën die een zekere orde, logica en voorspelbaarheid impliceren.²³⁸ In experimenten ondermijnde Rutjens eerst bij een deel van de proefpersonen het gevoel van controle, en legde hij hen daarna een aantal theorieën voor over processen rondom rouw, morele ontwikkeling en de ziekte van Alzheimer, steeds in twee varianten. Bij Alzheimer bijvoorbeeld werd in de ene variant het verloop van de ziekte beschreven als een lineaire en vaste opeenvolging van vijf onderscheiden en steeds ernstiger stadia, waaraan geen ontsnappen mogelijk is, terwijl in de andere variant het verloop van de ziekte werd beschreven als een proces zonder duidelijke stadia van progressie, en gekenmerkt door grote individuele verschillen in hoe snel de ziekte zich voltrekt. Vervolgens werd de proefpersonen gevraagd welke van deze varianten het procesverloop naar hun inschatting het beste weergeeft. Het bleek dat proefpersonen bij wie eerst het gevoel van controle was ondermijnd, eerder kozen voor de variant met orde, logica en voorspelbaarheid.²³⁹

Hiërarchie en meritocratie

Onderzoek van Justin Friesen en collega’s suggereert dat een bedreiging van de controle leidt tot een sterkere voorkeur voor hiërarchische in plaats van egalitaire vormen van organisatie.²⁴⁰ Volgens Friesen sluiten hiërarchische structuren beter aan bij de behoefte aan orde, structuur en voorspelbaarheid. Zo bleek dat mensen na een bedreiging van de controle eerder geneigd waren hiërarchische verhoudingen *waar te nemen* in een ambigue groepsinteractie, en dat zij

237 Landau et al. 2015: 696-697.

238 Rutjens et al. 2013.

239 In een eerder experiment vonden Rutjens et al. (2010) al dat bedreigde gevoelens van controle leidden tot een sterkere voorkeur voor Intelligent Design als verklaring van het menselijk leven (een theorie die per definitie controle veronderstelt).

240 Friesen et al. 2014.

na een dergelijke bedreiging ook een sterkere *voorkeur* hadden voor hiërarchie. Chris Goode en collega's vonden dat de behoefte aan controle ook kan leiden tot een sterkere omarming van meritocratie.²⁴¹ Het meritocratisch gedachtegoed impliceert immers dat mensen hun lot in eigen handen hebben: wie hard werkt en doorzet, zal succes hebben. Daarmee impliceert de meritocratie een zekere orde en voorspelbaarheid.

Patroonherkenning en complotten

Een andere strategie om te compenseren voor een gevoel van lage controle is om de ontwikkelingen toe te schrijven aan complotten. Eén van de meest geciteerde onderzoeken in dit verband is een studie van Whitson en Galinsky naar patroonherkenning.²⁴² Whitson en Galinsky vonden dat proefpersonen bij wie eerst het gevoel van controle was ondermijnd, vaker een afbeelding meenden te herkennen in beelden met zwart-witte ruis (zoals op een televisie die niet of nauwelijks een signaal ontvangt). De proefpersonen kregen ook scenario's te lezen die ambigu waren en waarin zij samenzweringsgedrag zouden *kunnen* lezen. Als voorbeeld geven we hier één van beide scenario's:

“Imagine that you buy stock in one of the three construction companies that service your area. One day, your spouse, who runs the local bed and breakfast, notes that the families of all three company owners have checked into the B&B recently. Later, the prices all three companies offer for their services have risen drastically. Because of the higher prices, all three companies post very high profits, and you make a lot of money off of the stock you own. To what extent do you think the visits to the bed and breakfast may be connected to the earnings you made off your stocks?”²⁴³

Vervolgens werd de proefpersonen gevraagd of zij een verband zagen tussen de actoren en gebeurtenissen in de scenario's – anders gezegd, of zij een complot meenden te zien. Dat bleek vaker het geval bij proefpersonen bij wie eerst het gevoel van controle was ondermijnd.

Dit was één van de eerste studies die een causaal verband suggereren tussen de behoefte aan controle en geloof in complotten. Sindsdien zijn er de nodige andere studies gedaan naar dit verband,²⁴⁴ en recent is de eerste voorzichtige meta-analyse gepubliceerd.²⁴⁵ Daaruit bleek *geen* duidelijke relatie tussen algemene gevoelens van bedreigde controle en een *algemene* neiging om overal

---

241 Goode et al. 2014.

242 Whitson & Galinsky 2008.

243 Whitson & Galinsky 2008: 7 voor aanvullend materiaal.

244 Zie bijvoorbeeld Van Prooijen & Acker 2015.

245 Stojanov & Halberstadt 2020.

complotten te zien – een zogenoemde ‘conspiracy mindset’. De meta-analyse vond echter wel dat gebrek aan controle op een *specifiek* domein kan leiden tot een sterkere neiging om *op dat specifieke domein* complotten te zien. Zo vonden Ana Stojanov en collega’s dat gevoelens van machteloosheid over de covid-19-epidemie samenhangen met een sterkere neiging te geloven in covid-19-gerelateerde samenzweringen – zij het alleen bij proefpersonen die de overheid beschouwen als incompetent, waardoor deze afvalt als hechtingspunt voor compenserende controle.²⁴⁶ Vergelijkbare resultaten vond zij in twee veldstudies. Amerikanen wier gevoel van persoonlijke controle was ondermijnd na een serie vernietigende tornado’s in hun staat, bleken daarna eerder te geloven in weergeerelateerde complottheorieën, bijvoorbeeld dat de overheid met experimenten probeert het weer te manipuleren.²⁴⁷

Toch willen we hier waarschuwen voor te snelle conclusies. Dat er een *correlatie* bestaat tussen ervaren gebrek aan controle en de neiging in complotten te geloven, daarover zijn de onderzoekers het wel eens. Maar of het ook echt gaat om een *causaal* verband, daarover geven de onderzoeksresultaten vooralsnog geen ondubbelzinnig uitsluitsel. Hetzelfde geldt voor de vraag of het geloof in complotten in alle gevallen werkelijk ‘psychologische winst’ oplevert.

Concluderend: een voorkeur voor orde, structuur en voorspelbaarheid

De behoefte aan controle kan ertoe leiden dat mensen een sterkere voorkeur tonen voor ‘epistemische zekerheid’. Dat wil zeggen dat zij bevestiging zoeken in representaties van de werkelijkheid die orde, structuur en voorspelbaarheid bieden, en daarmee de mogelijkheid van controle in zich dragen.

6.4 De stap naar beleid

Wat betekent dit alles voor politiek en beleid? De relevantie van dit onderzoek voor ‘Den Haag’ is groter dan deze misschien lijkt. Parallel aan de inhoudelijke tweedeling die in dit hoofdstuk is gevolgd, maken we hier twee punten:

- de neiging om meer controle toe te schrijven aan de eigen groep of desnoods aan tegenstanders – er moet toch iemand *in control* zijn? – kan meer licht werpen op twee actuele fenomenen in de Nederlandse politiek, namelijk polarisatie en personalisatie;
- de behoefte aan representaties die orde, structuur en voorspelbaarheid impliceren, maakt duidelijk waarom het gebrek aan ‘grote verhalen’ in de actuele politiek voor nogal wat mensen kan aanvoelen als een gemis.

246

Stojanov et al. 2023.

247

Stojanov et al. 2022.

Polarisatie en personalisatie

We beginnen met het eerste punt: polarisatie en personalisatie. Tegenwoordig bestaan er veel zorgen over een veronderstelde polarisatie van onze samenleving. Volgens onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) meent driekwart van de Nederlanders dat de polarisatie toeneemt, en maken velen zich daarover zorgen.²⁴⁸ Inmiddels is ook de eerste Nederlandse wetenschappelijke bundel over het fenomeen van politieke polarisatie verschenen.²⁴⁹

Wat verklaart dat beeld van toenemende polarisatie? Het kan natuurlijk het gevolg zijn van reële maatschappelijke ontwikkelingen, zoals groeiende verschillen in inkomen en vermogen, segregatie in het onderwijs of in het fysieke domein. Als maatschappelijke verschillen daadwerkelijk groter worden, is het logisch dat mensen dat ook als zodanig waarnemen en benoemen. Het kan ook het gevolg zijn van politieke ontwikkelingen. Als politieke partijen steeds scherper tegenover elkaar komen te staan, hebben burgers de neiging hen daarin te volgen, zoals in Amerika duidelijk zichtbaar is. In dat geval worden de maatschappelijke verschillen niet werkelijk groter, maar is er wel sprake van een geprononceerdere maatschappelijke blokvorming, en dus evenzeer van polarisatie.

In dit hoofdstuk suggereren we dat hierbij ook een psychologisch mechanisme in het spel kan zijn. Als mensen zich bedreigd voelen in hun persoonlijke controle, blijken zij eerder geneigd zich te identificeren met de eigen groep, andere groepen sterker af te wijzen, sterker te denken in simpele zwart-witschema's, en mogelijk zondebokken aan te wijzen. Anders gezegd: de waarneming en het denken worden meer gepolariseerd. Het is een soort van mentale reductie van maatschappelijke wanorde waardoor mensen het geschade gevoel van grip enigermate kunnen herstellen. Zo bezien is de (perceptie van) polarisatie ook een *copingstrategie*.²⁵⁰ En zoals geldt voor elke copingstrategie: wie deze zélf tot onderwerp van interventie maakt, adresseert daarmee niet de wortel van het probleem. Die ligt immers in een (gepercipieerd) gebrek aan persoonlijke controle. Het zou dan logischer zijn om daar op te sturen.

Een ander actueel fenomeen waarop het psychologisch onderzoek uit dit hoofdstuk meer licht kan werpen, is 'personalisatie'. Daarmee bedoelen we de neiging om bij crises en beleidsfalen de oorzaken te zoeken in het persoonlijk falen van politici en ambtenaren. Het fenomeen is natuurlijk allesbehalve nieuw, maar

248

SCP 2022. De taalrubriek van dagblad Trouw telt dan een sterke toename van de frequentie van het woord in de nieuwsmidia. "[V]oor de toename van het woord polarisatie in De Telegraaf is opvallend: van 10 vermeldingen in 2002 naar 87 in 2022" (Den Boon 2023).

249

P. Dekker 2022.

250

Tiemeijer 2022.

lijkt wel sterker te worden. “Vaak nog voordat de feiten zijn vastgesteld, wordt er al geconcludeerd dat er sprake is van verwijtbaar handelen of kwade trouw”, constateerde de Raad van State in een advies uit 2020. Volgens de Raad is de laatste jaren “de afrekencultuur en de persoonsgerichtheid daarvan sterker geworden.”²⁵¹

Het is goed mogelijk dat de diepgewortelde behoefte aan controle een van de factoren is die bijdragen aan deze afrekencultuur. Het bovenstaande onderzoek laat immers zien dat als mensen zich bedreigd voelen in hun persoonlijke controle, zij eerder geneigd zijn te geloven dat de dingen niet zomaar gebeuren – een nauwelijks te verdragen gedachte – maar het gevolg zijn van doelgericht handelen door aanwijsbare actoren. Als de dingen misgaan, zullen zij daarom al snel op zoek gaan naar ‘schuldigen’: aanwijsbare actoren die hebben gefaald of zelfs kwade bedoelingen hadden. De impliciete of expliciete boodschap is dat als de rotte appels maar eenmaal uit de mand zijn verwijderd, alles weer goed komt.

Nu zal dat laatste zeker soms het geval zijn. Bepaalde misstanden zijn inderdaad voornamelijk het resultaat van aanwijsbaar individueel falen, en dan is het wegsturen van de verantwoordelijken de oplossing. In de politiek is een zekere mate van personalisatie ook wenselijk. De doctrine van de ministeriële verantwoordelijkheid gaat ervan uit dat een minister *politiek gezien* verantwoordelijk is voor alles wat er binnen zijn of haar departement gebeurt, dus ook zaken waarbij deze zelf niet persoonlijk betrokken is. Alleen zo is het mogelijk om een zekere democratische controle te houden over de grote overheidsbureaucratie.

Er ontstaan echter problemen als de neiging tot personaliseren doorslaat en verhindert dat een goede analyse wordt gemaakt van mogelijk achterliggend systeemfalen. Veel overheidsfalen heeft namelijk geen duidelijke ‘verantwoordelijke’ maar is het gevolg van een ongelukkige samenloop van omstandigheden: regels, procedures, netwerken en systemen blijken bij elkaar opgeteld zo complex dat er geen duidelijke en enkelvoudige oorzaak is van alle ellende. Het is het ‘probleem van de vele handen’: iedere betrokkene voor zich probeert om – gegeven zijn opdracht, omstandigheden en beperkingen – het goede te doen, maar niemand heeft het volledige overzicht en de optelsom pakt rampzalig uit, zonder dat iemand het zo had bedoeld.²⁵² Mensen kunnen dan wel één of enkele mensen verantwoordelijk houden en de laan uitsturen, maar ondertussen blijft het probleem gewoon voortbestaan.

251
252

Raad van State 2020: paragraaf 3.4. Zie ook: ‘t Hart 2001.

Zie Bovens (1990) voor een uitgebreide beschrijving hiervan en Frederik (2021) voor een treffende illustratie van deze dynamiek in het geval van de Toeslagenaffaire.

Kortom, polarisatie en personalisatie zijn op het eerste gezicht heel verschillende fenomenen, maar ze kunnen beide worden aangejaagd door dezelfde psychologische mechanismen. Die kunnen ertoe leiden dat mensen meer tegenstellingen waarnemen en meer persoonlijke verantwoordelijkheid aan iets toekennen dan reëel is. Het is daarom verstandig in voorkomende gevallen geen overhaaste conclusies trekken, maar eerst de feiten van de kwestie te onderzoeken. Wie geen rekening houdt met deze psychologische mechanismen, loopt een verhoogd risico op acties die niet de wortels van de problemen aanpakken.

Aansprekende en solide plannen

Dan het tweede punt: het gebrek aan ‘grote verhalen’ in de actuele politiek. We hebben gezien dat als mensen zich bedreigd voelen in hun individuele controle, één van hun mogelijke reacties is dit onaangename gevoel te compenseren door een sterkere voorkeur te hebben voor interpretaties van de werkelijkheid die orde, structuur en voorspelbaarheid bieden, en die daarmee de mogelijkheid van controle suggereren. Men kan hieruit concluderen dat zij in zulke situaties blijkbaar behoefte hebben aan een ‘groter verhaal’ dat houvast, perspectief en vertrouwen biedt, en dat daarmee de mogelijkheid van collectieve controle in zich draagt.

Helaas was de afgelopen decennia het aanbod op dit gebied nogal karig. In de academische wereld zijn ‘grote verhalen’ uit de mode geraakt of zelfs verdacht gemaakt, en nogal wat beeldbepalende politici – zowel ter linkerzijde als ter rechterzijde – hebben zich de laatste decennia bewust afzijdig gehouden van weidse vergezichten. Vandaag de dag worden politiek en bestuur in Nederland gekenmerkt door ‘managerialism’. De staat moet inhoudelijk vooral bescheiden blijven en zich primair opstellen als procesbegeleider, in de veronderstelling dat uit de combinatie of confrontatie van maatschappelijke krachten vanzelf mooie dingen ontstaan.

Deze nuchtere aanpak heeft ons land veel goeds gebracht, maar heeft ook een keerzijde: het gebrek aan ‘grote verhalen’ kan leiden tot een zekere richtingsloosheid en gebrek aan bezieling die niet aansluit bij de behoefte van mensen aan houvast, vertrouwen en perspectief. Bij gebrek aan beter, kunnen mensen daarom soms hun heil zoeken bij actoren die wél een pakkend verhaal hebben dat suggereert dat de grote problemen controleerbaar en eenvoudig oplosbaar zijn. Of ze drijven af naar de wereld van de complotten, met haar belofte van een alomvattend en verklarend narratief.

Dus wat te doen? Moet de reguliere politiek weer ‘grote verhalen’ gaan vertellen? Dat is maar de vraag. Na een roerige eeuw van ‘grote verhalen’ hebben velen, door schade en schande wijs geworden, enige huiver ontwikkeld voor al te grootse vergezichten. De vaak gehoorde oproep tot nieuwe ‘grote verhalen’ klinkt bovendien nogal vrijblijvend. Als je er niet bij vertelt hoe je die mooie vergezichten concreet wilt gaan realiseren, kun je er weinig mee. In de woorden van Antoine de Saint-Exupéry: “Een doel zonder een plan is slechts een wens.”

In plaats daarvan pleiten wij – zowel bescheidener als ambitieuzer – ervoor om in het beleid meer ruimte te maken voor ‘aansprekende en solide plannen’. Immers, wie het gevoel van controle wil herstellen, moet niet alleen vertellen *waar* we willen uitkomen, maar vooral ook *hoe* we daar willen komen. Welke maatregelen moeten worden genomen, welke obstakels kunnen we onderweg tegenkomen en hoe kunnen we daarop anticiperen, en wat moeten alle betrokkenen dus vandaag, morgen en overmorgen doen? De Deltawerken zijn ook niet verschenen door alleen maar gloedvolle betogen over ‘Nooit meer 1953!’. Er kwam daadwerkelijk een Deltaplan, een concrete set van voorstellen, projecten en middelen om het doel ook echt te realiseren. Zie tekstbox 6.2 voor meer voorbeelden uit het verleden.

Box 6.2 Voorbeelden van aansprekende en solide plannen uit het verleden

Het verleden biedt diverse voorbeelden die wellicht inspiratie kunnen bieden.

Sociaal en economisch domein

De verzorgingsstaat is ons niet zomaar overkomen maar het resultaat van een welbewuste beleidsmatige inspanning. De basis daarvoor werd gelegd met het 'Beveridge Plan' uit 1942, een allesomvattend plan voor de naoorlogse Britse sociale zekerheid, bedoeld om 'five giants' aan te pakken: 'want, disease, ignorance, squalor and idleness'. Het leidde onder meer tot de oprichting van de trots der Britse natie, te weten de National Health Service. Het 'Beveridge Plan' vormde echter ook een belangrijke inspiratie voor de opbouw van de Nederlandse verzorgingsstaat, namelijk via de toentertijd in Londense ballingschap werkende commissie-Van Rhijn.²⁵³

Enige decennia later werd het Westen geconfronteerd met een ongekende en schijnbaar onoplosbare crisis van werkloosheid en economische stagnatie. Ook de oplossingen die toen werden gekozen, zijn ons niet zomaar overkomen, maar het resultaat van welbewust en gecoördineerd handelen. In Nederland leidde het in 1982 tot het 'Akkoord van Wassenaar', waarvan de essentie bestond uit loonmatiging en arbeidstijdverkorting. In zijn consensuele aanpak was het een 'typisch Nederlands' plan. Het bleek een doorslaand succes. In de jaren negentig kwamen van heinde en verre mensen op bezoek om de 'Dutch Miracle' met eigen ogen te aanschouwen.²⁵⁴ Eind 2022 pleitte een reeks van prominenten voor een 'Akkoord van Wassenaar 2.0', toegesneden op de sociaal-economische opgaven van nu.²⁵⁵

Fysieke domein

Het 'plan der plannen' in het fysieke domein is uiteraard het Deltaplan, een van de meest revolutionaire waterbouwkundige projecten ter wereld. Na veertig jaar bouwen werd het eind twintigste eeuw voltooid. Het Deltaplan is inmiddels zozeer onderdeel van de Nederlandse

253

Kappelhof 2004.

254

Vos et al. 2002.

255

Couwenbergh et al. 2022.

collectieve ervaring dat bij elk groot nieuw probleem dat zich hier te lande aandient, vroeg of laat wordt gepleit voor een 'deltaplan' voor het betreffende probleem.

Maar het fysieke domein kent meer voorbeelden. Wie herinnert zich nog de zure regen? Eind twintigste eeuw was dat een ernstig probleem waarover de kranten vol stonden. In reactie daarop zijn beleidsmaatregelen genomen die een groot effect hebben gehad. In de strijd tegen zure regen ging het onder meer om de invoering van ontwavelingsinstallaties bij elektriciteitscentrales en raffinaderijen, en de driewegkatalysator bij personenauto's. Hierdoor is de emissie van gassen die de verzuring veroorzaken, sterk verminderd.²⁵⁶ Een nog recenter voorbeeld is het plan 'Ruimte voor de rivier'. Dat was bedoeld om binnenlandse overstromingen tegen te gaan nadat midden jaren negentig de dijken het bijna hadden begeven. En met succes. Toen in 2021 Noordwest-Europa werd getroffen door zeer hevige regenval, kwamen België en Duitsland ernstig in de problemen, maar bleven in Nederland de gebieden rond Rijn en Maas gespaard.

Conclusie

Waar gaat het nu om? Het is *niet* zo dat deze plannen onfeilbaar zijn, en zeker in het sociaal-economische domein kan te star en te lang vasthouden aan de uitgezette koers op enig moment contraproductief worden. Maar het is *wel* zo dat deze plannen op het moment dat de problemen onoplosbaar leken, aansprekende en werkzame oplossingen boden, en daarmee houvast, richting en perspectief gaven. Ze konden daarmee zowel materieel als immaterieel tegenwicht bieden aan het gevoel van collectieve machteloosheid.

Voor welke onderwerpen zouden we vandaag de dag zulke plannen kunnen gebruiken? Evidente kandidaten zijn de regulering van immigratie, de energietransitie en de ruimtelijke inrichting van Nederland. Onderzoek van het SCP laat zien dat dit voor veel mensen grote zorgen zijn, vooral ook omdat zij menen dat de huidige regering deze problemen niet aankan en voortdurend achter de ontwikkelingen aanloopt.²⁵⁷

256

Buijsman et al. 2010.

257

Zie hiervoor het Continu Onderzoek Burgerperspectieven van het SCP, met name 2023/1 (Den Ridder et al. 2023).

Hier dient zich een mogelijke route aan voor beleidsmakers die tegenwicht willen bieden aan de negatieve gevoelens die voortkomen uit bedreigde controle, en aan het maatschappelijk onbehagen dat daaruit kan voortvloeien, namelijk: investeer in goede plannen. Dat zijn plannen die *aansprekend* zijn doordat ze perspectief bieden op een daadwerkelijk betere toekomst, en die *solide* zijn doordat ze gebaseerd zijn op de best mogelijke kennis van hoe de wereld werkt.

Hiermee komen we als vanzelf weer uit bij veel van het recente onderzoek naar maatschappelijk onbehagen. Dat gaat namelijk over het gebrek aan *collectieve* controle. Volgens SCP-onderzoekers is ‘collectieve machteloosheid’ de kern van maatschappelijk onbehagen.²⁵⁸ Burgers zien een opeenstapeling van crises – coronacrisis, de energie-, woon- en stikstofcrises, de vastgelopen asielopvang – en menen dat “de nationale politiek niet langer bij machte is om iets aan deze problemen te doen (...).”²⁵⁹

Wij hebben in dit hoofdstuk de nadruk gelegd op het psychologisch gunstige effect van het houvast dat aansprekende en solide plannen kunnen bieden bij bedreigde gevoelens van *individuele* controle. Dergelijke plannen kunnen natuurlijk evenzeer tegenwicht bieden aan gevoelens van bedreigde *collectieve* controle, en – uitgaande van de analyse van genoemde onderzoekers – ook langs die weg bijdragen aan minder maatschappelijk onbehagen. Alleen al de *wetenschap* dat we een plan hebben om de problemen aan te pakken, kan de scherpe kantjes van het onbehagen afhalen.

6.5 **Conclusie: gebrek aan controle kan samenleven moeilijker maken**

Mensen hebben, in de woorden van sociaal psycholoog Michael Hogg, een behoefte aan “agency in a predictable and navigable world”.²⁶⁰ Die formule is een goede samenvatting van de centrale idee van dit hoofdstuk – en eigenlijk van dit hele rapport. Met de gedachte dat de wereld wordt geregeerd door chaos en toeval, en dat wij allen zijn overgeleverd aan de grillen van het lot, valt voor velen eenvoudig niet te leven. Wie zelf geen controle ervaart, is geneigd dat onaangename gevoel te compenseren door te veronderstellen dat iemand anders wél controle heeft, of door te geloven dat de wereld in ieder geval zodanige orde en structuur kent dat controle in principe mogelijk is. Opnieuw blijkt het schot tussen micro- en macroniveau dus niet zo absoluut. Ervaringen in het eigen leven kunnen niet alleen effecten hebben op de *gevoelens* over de samenleving,

---

258 P. Dekker & Den Ridder 2011. Zie ook Eefje Steenvoorden: “societal unease is composed of several processes in society, all of which are unmanageable and add to a sense of *collective powerlessness*.” (Steenvoorden 2016: 34, cursivering toegevoegd).

259 Den Ridder et al. 2022: 23.

260 Hogg 2021.

via het mechanisme van affectieve *spillover*, maar ook op de *waarneming* en interpretatie van die samenleving, via het mechanisme van compenserende controle.

Hoe dit alles te wegen? Aan de ene kant zijn ervaringen in het eigen leven maar één van de factoren die van invloed zijn op de beelden en overtuigingen met betrekking tot samenleving en politiek. De beelden die door politiek en media worden aangereikt, zijn minstens zo belangrijk. Bovendien zijn de effecten die het onderzoek uit dit hoofdstuk laat zien, vaak beperkt en doven ze vrijwel zeker ook snel weer uit. Aan de andere kant, zoals ook in het vorige hoofdstuk is opgemerkt, kunnen veel kleine effecten bij elkaar opgeteld toch een flink verschil maken. Per saldo kunnen zij een voedingsbodem vormen voor dingen die de samenleving liever niet wil. Als burgers op meerdere terreinen en gedurende langere tijd onzekerheid en een gebrek aan persoonlijke controle ervaren, kan dat niet alleen leiden tot vormen van polarisatie en personalisatie die een goed functioneren van samenleving en politiek kunnen bemoeilijken, maar ook tot een grotere voorkeur voor ‘sterke leiders’ die het niet zo nauw nemen met de regels.

Dit onderzoek biedt echter ook zicht op potentiële wegen om aan deze tendensen enig tegenwicht te bieden. Als mensen zich bedreigd voelen in hun individuele controle, blijken zij namelijk een sterkere voorkeur te hebben voor interpretaties van de werkelijkheid die orde, structuur en voorspelbaarheid bieden. Dit betekent dat de voedingsbron voor fenomenen als doorgeschoten polarisatie, afrekencultuur en het verlangen naar sterke leiders, mogelijk *ook* kan worden verminderd als de politiek zich minder beperkt tot *managerialism*, en weer iets groter durft te denken. Wellicht niet in termen van ‘nieuwe grote verhalen’ – die tijd is voorbij – maar wel in termen van *aansprekende* en *solide* plannen, dat wil zeggen: plannen die perspectief bieden op een daadwerkelijk betere toekomst, en die gebaseerd zijn op de best beschikbare kennis van hoe de wereld werkt.

7 Inzetten op grip

Dit rapport is geschreven vanuit het perspectief van de individuele burger. De kernboodschap is dat de overheid bij het maken en uitvoeren van beleid meer moet inzetten op het vergroten van de grip van burgers. Wanneer burgers geconfronteerd worden met onzekerheid, en ze niet het gevoel hebben dat ze grip hebben op hun situatie, kan dat hun gezondheid aantasten en hun levensvreugdenheid aanmerkelijk verminderen. Ook kan dit een bron zijn van maatschappelijk onbehagen. Ten slotte zijn er aanwijzingen dat een ervaren gebrek aan grip samenhangt met wereldbeelden en overtuigingen die niet bevorderlijk zijn voor de democratische rechtsstaat.

In dit rapport laat de WRR zien dat veel mensen in ons land te maken hebben met grote onzekerheden en een beperkte controle over hun bestaan. Ze werken op basis van flexibele contracten, met een korte duur, een hoger risico op baanverlies en beperkte wettelijke arbeidsbescherming. Hun inkomensbescherming uit de sociale zekerheid is afgenomen in de afgelopen 35 jaar. Starters, doorstromers, ouderen en spoedzoekers hebben een zeer onzekere positie op de woningmarkt. En de enorme opgaven op het gebied van woningbouw en energietransitie zorgen voor veel onzekerheid over de fysieke leefomgeving.

De overheid kan onmogelijk alle onzekerheden en risico's van het leven wegnemen. In de afgelopen decennia hebben opeenvolgende kabinetten daarom veel nadruk gelegd op 'zelfredzaamheid' en 'eigen verantwoordelijkheid'. Burgers moeten meer zélf doen wat nodig is om hun levensdoelen te verwezenlijken en de tegenslagen van het leven op te vangen. Dit rapport gaat niet over de wijsheid en wenselijkheid van deze politieke keuze als zodanig. Vanuit het perspectief van de individuele burger volgt hieruit echter een belangrijk punt dat minder vaak wordt gemaakt: *als* de overheid zoveel nadruk legt op eigen verantwoordelijkheid, mogen burgers ook verwachten dat zij ervoor zorgt dat deze die eigen verantwoordelijkheid ook echt kunnen *waarmaken*. Dan moet zij bevorderen dat burgers kunnen beschikken over mogelijkheden om aan die risico's en onzekerheden het hoofd te bieden, en dat zij zo goed mogelijk hun levensdoelen kunnen verwezenlijken.

Alle reden dus voor meer beleidsmatige aandacht voor persoonlijke controle, ofwel grip op het eigen leven. Daaronder verstaan we de mate waarin het individu door eigen handelen gewenste uitkomsten kan verkrijgen en ongewenste uitkomsten kan voorkomen. De les van dit rapport is dat wanneer je vanuit het perspectief van persoonlijke controle naar beleid kijkt, je bepaalde maatschappelijke problemen beter begrijpt en nieuwe oplossingen op het spoor komt. Kortom, dit rapport is een pleidooi voor 'grip-denken'.

Daarmee is dit geen klassiek adviesrapport dat uitmondt in een reeks van concrete aanbevelingen voor de departementen X, Y en Z. In dit rapport biedt de WRR vooral een andere manier van denken over beleid. Wij zullen in dit slothoofdstuk in grote lijnen schetsen hoe dat grip-denken eruit zou kunnen zien. Her en der geven we in de lopende tekst of in tekstboxen enkele illustraties van hoe dat grip-denken concreter kan worden gemaakt in de beleidspraktijk. Ook laten we zien dat denken in termen van grip nieuwe vragen van verdelende rechtvaardigheid oproept. Meer grip voor de een kan soms leiden tot minder grip voor anderen. Maar eerst (paragraaf 7.1) vatten we onze belangrijkste bevindingen samen.

Box 7.1 Het verschil tussen 'grip' en 'doenvermogen'

Wat is het verschil tussen grip en doenvermogen? Het eerste concept was een belangrijk thema in het rapport *Het betere werk* uit 2020, waarin de WRR pleitte voor grip op werk, grip op inkomen en grip op het leven. Het tweede concept introduceerden we in het rapport *Weten is nog geen doen* uit 2017. Het verwijst naar de mate waarin mensen in staat zijn hun intenties om te zetten in het bijpassende gedrag, en dat gedrag vol te houden, ook bij tegenslagen.

Beide concepten verwijzen naar een vorm van controle, maar ze verschillen in het *object* van controle:

- Bij doenvermogen gaat het vooral om *zelfcontrole*: de mate waarin mensen in staat zijn hun *eigen gedrag* effectief te reguleren.
- Bij grip gaat het om controle over de *omgeving*: de mate waarin mensen beschikken over de middelen die nodig zijn om hun omgeving zodanig te beïnvloeden dat zij hun doelen kunnen bereiken.

Tussen de twee bestaat natuurlijk wel een verband. Wie zijn omgeving effectief wil beïnvloeden, moet daarvoor in beweging komen. Hij moet op het juiste moment de juiste actie ondernemen, en bijvoorbeeld solliciteren, zijn netwerk mobiliseren, externe hulp zoeken of wettelijk bezwaar maken. Dat vereist een zekere basis van doenvermogen. Dat vermogen is dus één van de factoren die bijdragen aan grip.

Tegelijk is doenvermogen alléén niet genoeg voor grip. Wie daadwerkelijk zijn levensdoelen wil realiseren, moet ook beschikken over genoeg inkomen, formele of informele hulp en bepaalde rechten. De overheid en de markt moeten ook de ruimte en de mogelijkheden bieden om ook daadwerkelijk grip uit te oefenen. Dit zijn allemaal elementen die bijdragen aan grip.

7.1 Het maatschappelijk belang van persoonlijke controle

Veel burgers ervaren onzekerheid ...

De verschillende hoofdstukken van dit rapport bieden een empirische onderbouwing voor het grote maatschappelijk belang van persoonlijke controle. In hoofdstuk 2 zagen we dat onzekerheid voor veel mensen een realiteit is die zich niet beperkt tot werk en inkomen maar zich ook voordoet op andere belangrijke gebieden van het leven, zoals gezondheid, wonen en de leefomgeving. Onzekerheden hebben bovendien de neiging zich te stapelen: onzekerheid op het ene terrein, bijvoorbeeld inkomen, leidt tot onzekerheid op het andere domein, bijvoorbeeld wonen. Gevolg is dat mensen belangrijke levenskeuzes uitstellen, zoals een relatie aangaan, samenwonen of kinderen krijgen. Dergelijke stapelingen doen zich vooral voor bij bepaalde groepen, zoals jongeren, huishoudens met lage inkomens en de lage middeninkomens. Maar ook andere groepen worden geconfronteerd met onzekerheid. We vonden dan ook dat *gevoelens* van onzekerheid weliswaar vaker voorkomen bij mensen met een lage sociaal-economische status (SES), maar zich zeker niet tot die groep beperken.

... en een gebrek aan grip op hun eigen leven

Nu valt er best te leven met enige onzekerheid, zolang die maar niet te groot wordt en mensen beschikken over mogelijkheden om het hoofd te bieden aan die onzekerheid. In hoofdstuk 3 zagen we echter dat de mogelijkheden tot grip op het eigen leven begrensd zijn. Ook zijn deze mogelijkheden – net als onzekerheid – ongelijk verdeeld, bijvoorbeeld omdat ze verbonden zijn aan het type arbeidscontract dat iemand heeft. In andere gevallen zijn de mogelijkheden op papier wel gelijk, maar pakt het in de praktijk toch verschillend uit omdat gebruik maken van die mogelijkheden vraagt om bepaalde competenties waarover niet iedereen beschikt. In gevallen waarin directe controle beperkt is, kan deze gecompenseerd worden door vormen van indirecte controle – via belangenbehartigers, vertegenwoordigers of andere intermediairs. Hier geldt echter hetzelfde: op papier heeft iedereen misschien gelijke mogelijkheden om een beroep te doen op die hulp, maar de een is toch beter toegerust om deze effectief te mobiliseren dan de ander. Kijken we naar *gevoelens* van controle, dan vinden we – net als bij onzekerheid – een samenhang met de sociaal-economische status. Ook hier is het verband wederom niet perfect: ook onder de hogere SES-groepen zijn er mensen die zich machteloos voelen, en omgekeerd.

Minder grip leidt tot minder geluk en gezondheid, en eerder overlijden

Wat zijn de gevolgen van een gebrek aan grip? In hoofdstuk 4 zagen we dat als iemand weinig controle ervaart, dat zeer nadelig kan zijn voor diens mentale en fysieke welbevinden. Onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) laat zien dat het gevoel van controle één van de belangrijkste voorspellers

is van algemene levenstevredenheid en geluk. Grote en langlopende internationale onderzoeken wijzen bovendien uit dat iemands gevoel van controle sterk samenhangt met allerhande mentale en fysieke gezondheidsuitkomsten, variërend van depressie tot hart- en vaatziekten. Mensen die laag scoren op controle gaan, gemiddeld genomen, dan ook eerder dood. Dit suggereert dat beleidsmakers wellicht meer moeten inzetten op het vergroten van individuele (gevoelens van) controle, omdat hiervan een preventieve werking kan uitgaan.

Deze onderzoeken werpen ook nieuw licht op een hardnekkig probleem, namelijk het verschil in gezondheid tussen lagere en hogere sociaal-economische klassen. Dit verschil kan voor een flink deel worden verklaard doordat lagere sociaal-economische klassen doorgaans minder grip op hun leven ervaren dan hogere sociaal-economische klassen, zo tonen de onderzoeksresultaten. Hier ligt een potentieel aangrijpingspunt voor beleid. Wie de sociaal-economische gezondheidsverschillen wil aanpakken, zal ook moeten zorgen voor een gelijkere distributie van de mogelijkheden voor effectieve controle over het eigen leven.

Minder grip is een bron van maatschappelijk onbehagen

In hoofdstuk 5 hebben we gezien dat iemands gevoel van controle ook samenhangt met maatschappelijk onbehagen, met een algemeen en onbepaald gevoel dat het niet goed gaat met ‘de samenleving’. We vonden dat wie laag scoort op gevoel van controle *in zijn eigen leven*, eerder meent dat het slecht gaat met de samenleving *als geheel* – zélf als rekening wordt gehouden met verschillen in onzekerheid. Ook hier zijn er aanwijzingen dat het om een causaal verband gaat: mensen zijn negatiever over de samenleving *omdat* zij een gebrek aan grip over hun eigen leven ervaren.

Deze bevinding werpt een ander licht op de vaak aangehaalde en ogenschijnlijk paradoxale constatering van de voormalige SCP-directeur Paul Schnabel: “Met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht.” Die uitspraak kan de indruk wekken dat er geen enkel verband zou bestaan tussen hoe mensen oordelen over hun eigen leven en hoe zij oordelen over de samenleving als geheel. Maar dat blijkt dus niet te kloppen: we vonden wel degelijk een samenhang. Dat betekent natuurlijk niet dat we hiermee alle vormen van maatschappelijk onbehagen kunnen verklaren. Daarvoor is het verschijnsel veel te complex. Wel richt het de blik op een verklaring die nog weinig is onderzocht. Gevoelens van onzekerheid en gebrek aan controle in het eigen leven kunnen wel degelijk effect hebben op gevoelens over de samenleving als geheel. Waarschijnlijk komt dit doordat gevoelens weinig geneigd zijn zich aan conceptuele grenzen te houden. Negatieve gevoelens die hun *oorsprong* hebben in het eigen leven, kunnen als een inktvlek uitvloeien naar andere zaken, en daardoor ook kleuring geven aan het oordeel over de samenleving als geheel.

Voor beleidsmakers ligt hier een belangrijke boodschap: *maatschappelijke zorgen zijn soms verhulde persoonlijke zorgen*. Gevoelens van maatschappelijk onbehagen zeggen niet alleen iets over hoe het gaat met de samenleving als geheel, maar soms ook iets over hoe het mensen vergaat in hun eigen leven. Minder grip in het persoonlijk leven is dus een van de mogelijke bronnen van maatschappelijk onbehagen.

Minder grip hangt samen met meer vertekende beelden en overtuigingen
 In hoofdstuk 6 hebben we gezien dat een gebrek aan gevoel van controle ook samenhangt met een reeks van beelden en houdingen die niet per se bijdragen aan een gezonde en goed functionerende democratie. Zo hebben diverse onderzoeken laten zien dat een gevoel van gebrek aan persoonlijke controle kan leiden tot een sterker denken in termen van ‘zij’ tegenover ‘wij’, en tot een grotere voorkeur voor ‘sterke leiders’. Ook kunnen mensen in reactie op een controlebedreiging meer macht toeschrijven aan vijanden of op zoek gaan naar zondebokken, en een sterkere voorkeur hebben voor eenvoudige interpretaties van de wereld, met duidelijke oorzaak-gevolgrelaties. Het is dan ook niet vreemd dat onderzoekers in meerdere studies een verband hebben gevonden tussen gebrek aan eigen controle en geloof in complotten.

Kortom, net als bij het vorige punt over ‘maatschappelijk onbehagen’ zien we dat een gebrek aan controle *in het eigen leven* gevolgen kan hebben die zich uitstrekken tot *voorbij* het eigen leven, namelijk naar de samenleving als geheel, alleen nu vooral in termen van beelden en overtuigingen.

De oorzaak ligt waarschijnlijk in een soort psychologische ‘wet van behoud van controle’. Mensen hebben een diepgewortelde behoefte aan controle, en kunnen daarom bijzonder slecht tegen de gedachte dat de wereld oncontroleerbaar zou zijn en wordt geregeerd door chaos en toeval, en we zijn overgeleverd aan de grillen van het lot. Wat gebeurt er als mensen worden bedreigd in hun gevoel van controle en *zelf* niets aan die dreiging kunnen doen? Eén mogelijkheid is om sterker te geloven dat iemand anders wél controle heeft, of desnoods te geloven in een machtige vijand die het allemaal zo heeft gepland. Alles beter dan het gevoel dat *niemand* controle heeft. Een andere mogelijkheid is om te geloven dat de werkelijkheid in ieder geval een duidelijke orde en causale structuur kent, zodat mensen kunnen blijven geloven dat, ook al staan ze zelf machteloos op dit moment, controle in principe mogelijk is en blijft. In de literatuur staat het fenomeen bekend als ‘compenserende controle’. De wetenschappelijke onderbouwing hiervan is op dit moment nog minder sterk dan bij de bevindingen over levenstevredenheid en gezondheid. Toch zijn er inmiddels zoveel aanwijzingen voor dit mechanisme dat het verstandig is om het serieus te nemen.

7.2 Meer inzetten op grip

Wat zijn de consequenties van de bevindingen uit dit rapport voor de algemene richting van het overheidsbeleid? In het maatschappelijk debat over onzekerheid waren er de afgelopen decennia grofweg twee dominante posities. De ene was ‘wen er maar aan’. Onzekerheid is nu eenmaal een *fact of life*, waar burgers mee moeten leren omgaan. De andere was dat de overheid alle onzekerheden zoveel mogelijk moet uitbannen. In dit rapport hebben we laten zien dat er nog een derde, vruchtbaarder, antwoord mogelijk is, namelijk dat het gaat om de balans tussen onzekerheid en grip. Alleen wanneer burgers voldoende grip ervaren, kunnen zij omgaan met een zekere mate van onzekerheid. Voor deze balans is het belangrijk dat de overheid niet alleen een basis van zekerheid biedt, maar ook inzet op het vergroten van de *persoonlijke controle* van burgers.

Meer inzetten op grip is om verschillende redenen belangrijk. Vanuit de burger gezien geldt dat onzekerheid zonder grip nooit went. Als de overheid *wel* steeds meer eigen verantwoordelijkheid bij hen neerlegt terwijl dit *niet* gepaard gaat met reële mogelijkheden tot persoonlijke controle, kan dat – zoals we in dit rapport hebben laten zien – leiden tot een slechtere gezondheid, meer maatschappelijk onbehagen, en denkpatronen en houdingen die niet bijdragen aan een gezonde democratie.

Een goede balans tussen onzekerheid en grip vraagt, om te beginnen, dat de overheid regelingen treft om de grootste onzekerheden voor burgers te reduceren. Zonder een basis van zekerheid is het voor veel burgers onmogelijk om grip te krijgen op hun situatie. Tegelijkertijd is het onmogelijk om alle onzekerheden uit te bannen. Of we dat nu leuk vinden of niet, onvoorspelbaarheden en kwetsbaarheden zijn onderdeel van de *condition humaine*. Maar juist *omdat* de wereld zo in elkaar zit, is het ook *onwenselijk* om alle gevoelens van onzekerheid uit te bannen. Zoals we in hoofdstuk 2 hebben betoogd, heeft een gematigde dosis onzekerheid ook een positief effect: ze houdt mensen scherp. Een gematigde dosis onzekerheid is een prikkel tot alertheid, adaptatie en vernieuwing, zowel op het individuele als op het collectieve niveau. Als het gaat om gevoelens van onzekerheid, ligt het optimum dus tussen ‘niet te weinig’ en ‘niet te veel’. Het beste is een ‘gezonde spanning’.

Dit ligt anders bij persoonlijke controle. Zoals we in hoofdstuk 3 hebben betoogd, op individueel niveau geldt dat iemand nooit *te veel* controle kan hebben over het eigen leven, net zoals iemand nooit *te gezond* en *te fit* kan zijn – al zijn er op collectief niveau wel belangrijke verdelingsvragen, daar gaan we zo dadelijk op in. De literatuur overziend, concludeert de psycholoog Suzanne Thompson dat “[i]n almost every life arena, one’s sense of personal control has positive implications for emotional well-being, for the likelihood that action

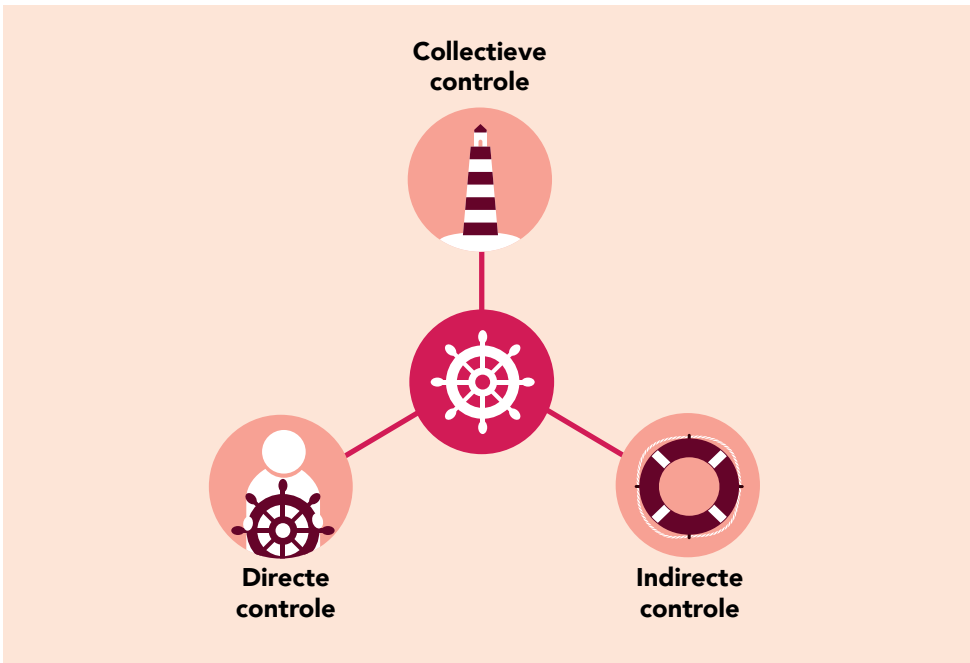

is taken, for physical health, and for general adaptive functioning.”²⁶¹ Het optimum ligt hier niet in het midden maar eerder bij het *maximum*. Dat betekent dat een interventie die de controle van *alle* burgers vergroot, voor iedereen gunstig is. Iedereen komt dan dichterbij het optimum. Dit kan dus ook bij iedereen leiden tot meer welbevinden en gezondheid, minder onbehagen en minder verwrongen denkbeelden, zónder dat we daarvoor een prijs hoeven te betalen in termen van ongewenste psychologische neveneffecten, zoals een gebrek aan toekomstgerichte actiebereidheid. Zo bezien is er bij dit soort interventies dus ‘no regret’.

Een ander bezwaar van een exclusieve focus op het reduceren van onzekerheid is dat het een *negatieve* beleidsagenda is: de inzet is om iets te *voorkomen*, om bepaalde condities of obstakels weg te nemen. Daarentegen is het vergroten van persoonlijke controle een *positieve* beleidsagenda: de inzet is om iets te *bevorderen*, namelijk maximale mogelijkheden voor burgers om hun gewenste levensuitkomsten te realiseren en te behouden. En dat is natuurlijk waar het uiteindelijk om gaat. De dromen van de meeste mensen reiken verder dan alleen maar ‘voorkomen dat ik in de goot beland’. De meeste mensen willen uiteindelijk hun levensprojecten realiseren: een prettige baan, een fijn huis, een goede gezondheid, iets betekenen voor anderen of iets bijdragen aan een leefbare wereld. Een beleidsagenda gericht op het maximaliseren van de persoonlijke controle staat expliciet in dienst van dit streven. Per saldo is ‘persoonlijke controle’ een inspirerender concept om het beleidsdenken aan te scherpen.

Wat zijn de implicaties van deze beleidsoriëntatie? Hoe kunnen we concreet de ervaring van grip versterken? In de volgende paragrafen bespreken we drie wegen waarlangs de overheid meer kan inzetten op het vergroten van de persoonlijke controle van burgers:

- *directe controle*: het rechtstreeks versterken van de grip van burgers;
- *indirecte controle*: het versterken van de grip van burgers met behulp van actoren en instituties die namens het individu kunnen optreden;
- *collectieve controle*: het versterken van de grip die de samenleving als geheel heeft op haar toekomst.

Figuur 7.1 Drie vormen van controle

7.3 Meer directe controle

Van directe controle spreken we wanneer mensen *door eigen handelen* gewenste uitkomsten naderbij kunnen brengen en ongewenste uitkomsten kunnen voorkomen of wegnemen. Hoe kan de overheid daarop sturen? Aan de hand van enkele voorbeelden illustreren we hoe zij meer kan inzetten op het direct versterken van de grip van burgers.

Creëer meer mogelijkheden voor grip

Een eerste route is het creëren van meer mogelijkheden voor burgers om daadwerkelijk zelf invloed te kunnen uitoefenen op hun persoonlijke situatie. Ze kunnen bijvoorbeeld zelf beïnvloeden wat voor werk ze doen en onder welke omstandigheden, in welke buurt ze wonen en in wat voor type woning, of hoe hoog hun inkomen is.

Zo valt op het gebied van werk nog veel winst te boeken, bijvoorbeeld in relatie tot de zorgtaken. In tekstbox 7.2 geven we daar enkele voorbeelden van.

Box 7.2 Grip op het werkende leven

Het WRR-rapport *Het betere werk* bevat een aantal aanbevelingen om burgers meer grip te geven op hun arbeidsleven:²⁶²

- Geef werknemers de keuze hoeveel uren ze willen werken, door zowel minder als meer werken makkelijker afdwingbaar te maken. Door werknemers meer mogelijkheden te geven om gedurende hun loopbaan te variëren in de omvang van hun arbeidsuren, kunnen zij beter omgaan met onzekerheden in hun persoonlijk leven, zoals het krijgen van kinderen, een scheiding of het verlies van een partner.
- Zorg voor betaalbare en kwalitatief goede kinderopvang, zeker voor kinderen vanaf twee jaar. Een voor alle inkomensgroepen betaalbare, goede kinderopvang geeft jonge ouders meer grip op het combineren van werk met het krijgen van kinderen.
- Zorg voor langdurig en betaald verlof om te kunnen zorgen voor zieke ouders, kinderen of een partner. Betere zorgverlofregelingen geven werknemers meer grip wanneer, onverhoopt, de partner, een kind of een van de ouders langdurig verzorging nodig heeft. In hoofdstuk 3 zagen we dat omringende landen als Noorwegen, Denemarken en Duitsland op dit gebied ruimere mogelijkheden bieden. De Sociaal-Economische Raad (SER) werkt momenteel aan een advies gericht op het stroomlijnen van de huidige verlofregelingen in een nieuwe regeling maatschappelijk verlof.

In hoofdstuk 3 zagen we dat onderwijs één van de belangrijkste verdelers voor de mogelijkheden tot feitelijke controle is. Dat geldt ook op de arbeidsmarkt. Door opleidingen te volgen kunnen werknemers grip houden op hun persoonlijke ontwikkeling en arbeidsloopbaan. Vanuit het grip-denken bezien, kan bijvoorbeeld een stelsel van leerrechten voor alle werknemers, die zij kunnen inzetten gedurende hun gehele arbeidsloopbaan, een belangrijke manier zijn om de directe controle van werknemers te vergroten.

Nog een voorbeeld biedt de woningmarkt. De huidige krappe woningmarkt stelt uiteraard grenzen aan wat er aan grip mogelijk is. Dat wil echter niet zeggen dat er helemaal niets kan. Platform31 noemde enkele jaren geleden diverse mogelijkheden om de kans te vergroten dat mensen toch een passende woning kunnen bemachtigen (zie ook box 3.5). Sta bijvoorbeeld toe dat meerdere mensen in een huis kunnen wonen doordat ze hun wachttijden voor een sociale-huurwoning kunnen optellen als ze gaan samenwonen, of een huurcontract

kunnen afsluiten met meerdere individuele huishoudens. Of maak het makkelijker om socialehuurwoningen te ruilen tussen verschillende gemeenten, om voorrang te geven aan ouderen die een schaarse huurwoning achterlaten of om senioren te laten verhuizen met behoud van de oude huur.

Ook bij het inrichten van de leefomgeving is het mogelijk om omwonenden meer grip te geven. In box 3.6 gaven we het voorbeeld van het windmolenpark bij Zeewolde. Vanaf het begin kregen de omwonenden ruime mogelijkheden om te participeren in het project. Uitgangspunten waren dat iedereen in het ontwikkelgebied mee kon doen en dat de lusten en lasten eerlijk zouden worden verdeeld. Alle boeren, bewoners en ondernemers uit het buitengebied van Zeewolde kunnen via de Ontwikkelvereniging Zeewolde meedenken met en investeren in het park. Inmiddels is meer dan 90 procent van de omwonenden lid van de ontwikkelvereniging en daarmee aandeelhouder van het windpark. Ook langs andere wegen kunnen bewoners financieel participeren en meedelen in de opbrengsten.

Randvoorwaarde: een navigeerbare omgeving

Directe controle vereist dat mensen weten wat hun rechten en mogelijkheden zijn, waar zij terecht kunnen als ze daarvan gebruik willen maken, en dat de regels begrijpelijk en doenlijk zijn. Ook moeten ze erop kunnen vertrouwen dat die regels niet zomaar opeens veranderen of dat er addertjes onder het gras zitten. Eerder schreven we dat ‘wen er maar aan’ geen bevredigende beleidsreactie is, en datzelfde geldt voor ‘zoek het maar uit’. De overheid kan burgers helpen om controle over hun leven te krijgen en te houden door te zorgen voor een navigeerbare omgeving. Dat hier nog niet de optimale situatie is bereikt, behoeft weinig betoog. Wie heeft er nu werkelijk een volledig beeld en begrip van alle rechten en mogelijkheden op gebied van werk, inkomen, huisvesting, zorg, enzovoort?

Dit kan ertoe leiden dat mensen geen gebruik maken van bepaalde rechten en mogelijkheden. Het meeste onderzoek naar niet-gebruik heeft betrekking op inkomensondersteuning.²⁶³ Onderbenutting blijkt een hardnekkig probleem, vooral als het gaat om gemeentelijke regelingen. De oorzaak ligt voor een deel in een gebrek aan kennis. Mensen weten eenvoudigweg niet dat bepaalde regelingen bestaan, of denken dat ze er niet voor in aanmerking komen. Ook is het mogelijk dat mensen wel weten dat ze ergens recht op hebben, maar het lastig vinden om succesvol hun weg hiernaartoe te vinden en de juiste stappen te zetten. Misschien missen ze ook (tijdelijk) het vereiste doenvermogen.

Gelukkig bestaan er initiatieven die tegemoetkomen aan deze problemen (zie tekstbox 7.3).

Box 7.3 Illustratie: Haagse servicepunten XL

Een belangrijk uitgangspunt van recente decentralisaties, zoals bij de Wmo, was dat overheidsbeleid dichterbij de burger komt te staan. Helaas lukt dat in de praktijk niet altijd.²⁶⁴ Wat kan de overheid doen om drempels voor burgers weg te nemen? Een belangrijk instrument hiervoor zijn makkelijk toegankelijke hulp- en steunpunten dichtbij in de leefomgeving van burgers.

Een voorbeeld zijn de zogenoemde servicepunten XL in Den Haag.²⁶⁵ Inwoners van Den Haag die hulp nodig hebben, kunnen hier gratis terecht voor advies, hulp en informatie over wonen, werk, inkomen en zorg. Ook worden er activiteiten georganiseerd en vrijwillige diensten aangeboden, zoals burenhulp.²⁶⁶ De servicepunten staan verspreid door de stad, zodat er altijd één dichtbij is. Het doel hiervan is te bevorderen dat inwoners regie hebben over hun eigen leven.²⁶⁷

De behoefte aan laagdrempelige toegang tot ondersteuning speelt op verscheidene terreinen. Veel cliënten worden bijvoorbeeld geholpen met het begrijpen van officiële brieven.²⁶⁸ Ook kunnen de servicepunten iemand doorverwijzen naar de juiste instantie als dit nodig is, bijvoorbeeld als deze een bezwaarschrift wil indienen of vragen heeft over de belastingaangifte. Hierdoor kunnen problemen met mogelijk grote persoonlijke gevolgen worden voorkomen. De meeste vragen kunnen direct worden opgelost, en ook mensen met meervoudige problematiek weten in toenemende mate de servicepunten te vinden.²⁶⁹ Deze fungeren verder als een vraagbaak rondom de Wmo. Zo zijn er medewerkers aanwezig die hulp kunnen bieden bij het doen van een Wmo-aanvraag. In 2021 werden 44.366 cliënten van informatie en advies voorzien over de Wmo via een servicepunt.²⁷⁰

264 Jonquière et al. 2023.

265 Klein 2014.

266 Murugesu et al. 2018.

267 Wijkz z.d.

268 Verheij et al. 2020.

269 Gemeente Den Haag 2022; Murugesu et al. 2018; Verheij et al. 2020.

270 Gemeente Den Haag 2022.

Dit past geheel in het grip-denken. Door één herkenbaar, toegankelijk loket in te stellen creëert de gemeente Den Haag zodanige condities dat inwoners de grote eigen verantwoordelijkheid die voortkomt uit de invoering van de Wmo, ook zo goed mogelijk kunnen waarmaken.

Dit illustreert een breder punt. Zoals we zagen in hoofdstuk 2 (box 2.1), maken mensen soms geen gebruik van bepaalde regelingen omdat zij bang zijn voor de financiële gevolgen van een verkeerde inschatting van hun inkomen. Zij hebben een zekere ‘toeslagenangst’.²⁷¹ Die onzekerheid is ten dele het product van het gedrag van de eigen overheid. Mensen zullen eerder een gevoel van controle hebben wanneer de overheid en de publieke instituties transparant, voorspelbaar en betrouwbaar zijn – zowel in woord als in daad – zodat er een navigeerbare publieke omgeving aanwezig is.

7.4 Meer indirecte controle

Van *indirecte* controle spreken we wanneer mensen uitkomsten niet door eigen handelen naderbij kunnen brengen of voorkomen, maar dat doen via actoren en instituties die namens hen kunnen optreden.

Collectieve belangenbehartiging, coöperaties en burgerinitiatieven

Een voor de hand liggende route van indirecte controle is die via de instituties van het maatschappelijke middenveld. De vakbonden zijn een klassiek voorbeeld. Maar zoals we in hoofdstuk 3 schreven, het aantal vakbondsleden neemt al jaren af. Bonden hebben vooral moeite om de groepen die veel op tijdelijke contracten werken, zoals jongeren, laagopgeleiden en parttime werkenden, aan zich te binden, terwijl het juist deze groepen zijn die te maken hebben met grote onzekerheid en beperkte controle. Op zich staan jongeren meestal niet afwijzend tegenover vakbonden, maar in veel gevallen hebben zij een lidmaatschap domweg nooit serieus overwogen.²⁷²

Een andere route voor indirecte controle loopt via coöperaties, belangenorganisaties en burgerinitiatieven. De laatste jaren is er een nieuwe golf van dit soort vormen van collectieve actie, niet alleen op het terrein van sociale zekerheid maar ook op het gebied van woningbouw, zorg, voedsel, energietransitie en milieu.²⁷³ Deze initiatieven bieden individuele burgers een mogelijkheid om grip te krijgen op belangrijke zaken in het leven die ze in hun eentje niet zouden kunnen realiseren. Een voorbeeld zijn de broodfondsen. In een broodfonds

271 Sloot 2021.

272 CBS 2019c.

273 Zie voor een overzicht: <https://www.collectievracht.eu/default.aspx>.

creëren mensen hun eigen sociale vangnet: ze helpen zichzelf en elkaar in een situatie van ziekte aan een vervangend inkomen. Een ander voorbeeld biedt de Wet afwikkeling massaschade in collectieve actie (WAMCA), die sinds 2020 aan belangenorganisaties de mogelijkheid biedt om namens talloze gedupeerden schadevergoeding te vorderen.²⁷⁴

Coöperaties, belangenorganisaties en burgerinitiatieven kennen echter ook beperkingen. Ten eerste werken sommige vormen alleen op een beperkte schaal omdat anders het risico bestaat van *free riders*, ten tweede kan hun voortbestaan in gevaar komen als de initiatiefnemers wegvallen, en ten derde zijn ze soms een geprivilegieerde organisatievorm, waarin alleen mensen die beschikken over voldoende hulpbronnen in staat zijn zichzelf te organiseren.²⁷⁵ Tot slot kan het gebeuren dat bij collectieve belangenbehartiging via juridische acties mensen die niet zijn aangesloten alsnog met lege handen staan.²⁷⁶

Wat moet de overheid hiermee? Dit rapport laat zien dat er een algemeen belang is bij een bloeiend middenveld dat *verder* gaat dat alleen maar lokale belangenbehartiging of risicodeling. Vakbonden, coöperaties, belangenorganisaties en burgerinitiatieven zijn immers ook een middel tot grip. Zij kunnen dus een – al is het maar bescheiden – bijdrage leveren aan meer individueel welbevinden, minder maatschappelijk onbehagen en minder vertekende beelden.

Moet de overheid daarom actief beleid gaan voeren om bijvoorbeeld het lidmaatschap van vakbonden te bevorderen? Of om de ontwikkeling van coöperaties en initiatieven te stimuleren? Die vragen gaan het bestek van dit rapport te buiten. Hier volstaan we met de observatie dat er op dit gebied meer mogelijk is dan misschien lijkt. Afnemende ledenaantallen voor vakbonden zijn geen natuurwet. Zo treedt in België die daling niet op. Enerzijds lijkt dit het resultaat van structurele factoren zoals het feit dat lidmaatschap van een vakbond in België is gekoppeld aan het afnemen van diensten (bijvoorbeeld de uitvoering van werkloosheidsuitkeringen of ziekteverzekeringen) en vakbondsaanwezigheid op de werkvloer. Anderzijds speelt mogelijk ook mee dat Belgische vakbonden volop inzetten op het werven van jongeren, onder andere door het lidmaatschap voor hen goedkoper of zelfs gratis te maken, door speciale diensten gericht op hen aan te bieden en door hen een eigen plek in de vakbondsstructuur te geven.²⁷⁷ Ook zou de overheid de zwakke kanten van coöperaties

---

274 <https://wetten.overheid.nl/BWBR0042074/2020-01-0>.

275 Vriens & De Moor 2020.

276 Zie Rechtbank Midden-Nederland, 2 juni 2021, ECLI:NL:RBMNE:2021:2142.

277 De Beer & Berntsen 2019.

en burgercollectieven kunnen tegengaan. Te denken valt aan regelgeving die de oprichting van coöperaties makkelijk maakt maar ook reguleert, bijvoorbeeld met regels rondom financiering.

De representatieve democratie

De krachtigste route van indirecte controle is natuurlijk de traditionele route van de representatieve democratie. Politici die een democratische meerderheid weten te verwerven, kunnen de omvangrijke wetgevende en financiële macht van de staat inzetten om de door hun achterban gewenste uitkomsten te realiseren. Politici zijn de zaakwaarnemers van burgers die – om wat voor reden ook – niet zelf in staat zijn hun belangen effectief te behartigen.

In dat licht is er reden voor enige terughoudendheid rond de al jaren populaire pleidooien voor meer burgerparticipatie en interactieve beleidsvorming. Deze initiatieven zijn doorgaans goed nieuws voor burgers die beschikken over de tijd en capaciteiten om hieraan effectief deel te nemen – de zogenoemde participatie-elite van vaak wat oudere en beter opgeleide mannen, doorgaans met een Nederlandse achtergrond. Voor hen betekenen deze initiatieven méér grip op wat er gebeurt. Dergelijke initiatieven zijn echter minder geschikt voor burgers die niet de tijd hebben om, naast werk, partner, kinderen en andere verplichtingen, zich ook hiermee bezig te houden. En ze zijn ook geen goed nieuws voor burgers die niet goed zijn toegerust voor een effectieve deelname aan zulke trajecten, vaak mensen met een praktische opleiding of een migratieachtergrond.²⁷⁸ Steeds weer doen nieuwe generaties beleidsmakers en communicatieadviseurs oprechte pogingen om deze burgers toch te betrekken, maar dat blijft zeer lastig. Misschien wordt het tijd om deze waarheid onder ogen te zien: bepaalde groepen burgers zijn meer gebaat bij een goed functionerende representatieve democratie met competente volksvertegenwoordigers die effectief voor hun belangen opkomen, en die professioneel tegenspel kunnen leveren aan de mondiger burgers.²⁷⁹ Voor deze groepen burgers betekent meer participatieve democratie juist *minder* grip op wat er gebeurt.

Dit vraagstuk heeft hernieuwde actualiteit, omdat op 1 januari 2024 de Omgevingswet wordt ingevoerd. Deze wet biedt nadrukkelijk meer rechten en mogelijkheden voor participatie, maar stelt geen harde kwaliteitseisen aan die participatie, en laat het aan gemeenten over om één en ander te realiseren. Dat is niet zonder risico's. Zoals besproken in hoofdstuk 3, stellen critici dat de

---

278 Zie bijvoorbeeld voor de VS: Hibbing & Theiss-Morse 2002; Reed 2008; Verba & Nie 1972. Voor West-Europa: Bovens & Wille 2017: 76-81. Voor de Lage Landen: Hooghe 1999; Wille 2001; Van Dijk 2022.

279 Zie in dit verband ook het vernietigende RvS-advies over de Wet versterking participatie op decentraal niveau: Raad van State 2022.

Omgevingswet uitgaat van nogal naïeve opvattingen over participatie, en de facto meer ruimte creëert voor projectontwikkelaars en andere kapitaalkrachtige initiatiefnemers om hun zin door te zetten ten koste van gewone burgers.

Kan het ook anders? Recent is er veel te doen over zogenoemde burgerberaden. De idee is dat door loting een representatieve groep van betrokkenen wordt samengesteld, die vervolgens onder professionele begeleiding probeert te komen tot oplossingen voor het probleem in kwestie. Op die manier zijn toch alle groepen betrokken. Zulke burgerberaden zijn echter zeer bewerkelijk en stellen hoge eisen aan de voorbereiding, de uitvoering en de nazorg.²⁸⁰ Vanuit het perspectief van persoonlijke controle is het de moeite waard om te onderzoeken of hybride vormen van inspraak kunnen helpen. Daarbij worden deliberatieve trajecten gecombineerd met lichte vormen van plebiscitaire democratie.²⁸¹ Bij ruimtelijke projecten is het mogelijk bijvoorbeeld eerst een ontwikkeltraject te organiseren waarin een kleine groep van burgers en belanghebbenden intensief meedenkt. Om het bredere publiek toch grip te geven op de ontwikkelingen kunnen deze trajecten daarna afgesloten worden met een stemming of lokaal referendum waarin de ontwikkelde opties worden voorgesteld (zie tekstbox 7.4).

Box 7.4 Illustratie: Borne2030

Een voorbeeld van een combinatie van directe en indirecte controle door burgers is de ontwikkeling van een gemeenschapsvisie voor 2030 in de gemeente Borne.²⁸² Daarbij ging het om de vraag of Borne moest streven naar groei of naar stabilisatie van de bevolking en of de gemeente haar dorpse karakter moest behouden of een stedelijker allure zou moeten krijgen.

Het gemeentebestuur formeerde in 2010 een regiegroep van ambtenaren en twintig lokale organisaties. Op basis van achtergrondstudies, een reeks van gesprekken met de achterbannen van de lokale organisaties, en internetconsultaties, ontwikkelde deze regiegroep vier scenario's voor de toekomst van de gemeente Borne. Deze zijn

280 Mudde 2023. Volgens hoogleraar burgerschap Evelien Tonkens is het een prijzige exercitie die gemeenten dus 'heel selectief' moeten inzetten. "En als je het niet heel goed organiseert, is de kans op teleurstelling groot, waardoor er slechts nog meer mensen afhaken van de politiek" (Mudde 2023: 40).

281 Hendriks 2021; Hendriks et al. 2020.

282 Deze casus is gebaseerd op: Denters & Klok 2015.

vervolgens voorgelegd aan de Bornse bevolking van vijftien jaar en ouder. Vooraf was aangegeven dat de uitkomst van de stemming zou worden gevolgd, mits meer dan 10 procent van de stemgerechtigden ook daadwerkelijk zijn stem zou uitbrengen. Uiteindelijk heeft ruim 23 procent van de kiesgerechtigden dat gedaan. De meeste stemmen gingen naar een scenario dat uitging van een bescheiden groei van de bevolking, met behoud van het dorpse karakter van de gemeente.

Het proces van gebiedsontwikkeling is uitgebreid geëvalueerd. De onderzoekers concluderen dat “het proces een bescheiden positieve impuls aan het wederzijds vertrouwen en begrip in de Bornse gemeenschap heeft gegeven”. Ook de niet-stemmers waren overwegend positief. Tevens bleek dat het proces zorgde voor draagvlak: de helft van de burgers gaf aan zeker of waarschijnlijk bereid te zijn om mee te werken aan de implementatie van de plannen.²⁸³

7.5 Collectieve controle

Een laatste vorm van controle is collectieve controle. Daarmee bedoelen we de mate waarin een politieke gemeenschap *als geheel* grip heeft op de gedeelde toekomst in dit land. Veel van het recente wetenschappelijk onderzoek naar maatschappelijk onbehagen gaat over het waargenomen gebrek aan collectieve controle. Burgers zien een opeenstapeling van crises, variërend van de woningnood tot de stikstofproblemen, en menen dat “de nationale politiek niet langer bij machte is om iets aan deze problemen te doen.”²⁸⁴

Tot op deze pagina hebben we geen aandacht besteed aan deze vorm van controle, omdat we in dit rapport juist zijn uitgegaan van individuen en hun mogelijkheden. Het interessante is echter dat ook wie vertrekt vanuit individuele controle, vroeg of laat uitkomt bij collectieve controle. Een mogelijke route zijn de eerder beschreven psychologische compensatieprocessen: er zijn aanwijzingen dat als mensen zich bedreigd voelen in hun individuele controle maar geen mogelijkheden zien om zelf de bedreiging weg te nemen, zij op zoek gaan naar mentale wegen om het resulterende onaangename gevoel weg te nemen. Dat doen zij bijvoorbeeld door sterker te geloven dat andere actoren met meer macht, zoals de overheid, wél controle hebben. Ook zijn ze geneigd sterker te geloven in interpretaties van de werkelijkheid die orde, structuur en

voorspelbaarheid bieden, en die daarmee de mogelijkheid van controle suggereren. Veel mensen hebben in zulke situaties behoefte aan een ‘groter verhaal’ dat houvast, perspectief en vertrouwen biedt, en daarmee de mogelijkheid van collectieve controle in zich draagt.

Meer aansprekende en solide plannen

De laatste decennia hebben beeldbepalende politici – zowel ter linkerzijde als ter rechterzijde – zich bewust afzijdig gehouden van weidse vergezichten. Vandaag de dag worden politiek en bestuur in Nederland gekenmerkt door technocratie en ‘managerialism’. Nu zijn er zeker goede argumenten te geven voor enig pragmatisme en zakelijkheid, maar technocratie en managerialism leiden ook tot een zekere richtingloosheid en gebrek aan bezieling die niet aansluiten bij de behoefte van mensen aan houvast, vertrouwen en perspectief.

Moet de politiek dan weer ‘grote verhalen’ gaan vertellen? Dat is niet onze conclusie. Oproepen tot ‘nieuwe grote verhalen’ zijn nogal vrijblijvend en er is het gevaar van utopisme. In plaats daarvan zouden wij – zowel bescheidener als ambitieuzer – willen pleiten voor meer ‘aansprekende en solide plannen’. Immers, wie het gevoel van controle wil herstellen, moet niet alleen vertellen *waar* we willen uitkomen, maar vooral ook *hoe* we daar willen komen. Welke maatregelen moeten worden genomen, welke obstakels kunnen we onderweg tegenkomen en hoe kunnen we daarop anticiperen, en wat moeten alle betrokkenen dus vandaag, morgen en overmorgen doen?

In hoofdstuk 6 hebben we voorbeelden genoemd van concrete plannen uit het verleden die er daadwerkelijk in slaagden de opgaven waarvoor ze waren bedoeld, grotendeels op te lossen. We noemden op het sociaal-economische terrein de Nederlandse vertaling van het Beveridge Plan, dat uitmondde in de naoorlogse verzorgingsstaat, en het Akkoord van Wassenaar, dat een einde maakte aan jaren van economische stagnatie en de basis legde voor de Dutch Miracle van de jaren negentig. Op het gebied van de fysieke leefomgeving kan de succesvolle aanpak van zure regen worden genoemd, evenals het plan Ruimte voor de Rivier. In tekstbox 7.5 staan enkele suggesties voor hedendaagse plannen.

Box 7.5 Nieuwe aansprekende en solide plannen

Voor welke onderwerpen zouden we vandaag de dag ‘aansprekende en solide plannen’ kunnen gebruiken? We noemen drie evidente kandidaten:

- Een plan voor de ruimtelijke inrichting van Nederland. Ons land was vanouds kampioen ruimtelijke ordening, maar steeds vaker lijken we elkaar – letterlijk en figuurlijk – in de weg te zitten. Hoe gaan we het tij keren? Hoe willen we eigenlijk dat ons land er op langere termijn uit ziet? Hoe zorgen we voor een goede combinatie van woningen, bedrijven, water, natuur, landbouw en veeteelt? En hoe gaan we dat realiseren?
- Een plan voor de omgang met een veranderende bevolkingssamenstelling. Het aantal mensen dat – al dan niet op tijdelijke basis – naar ons land komt, neemt al jaren sterk toe. Hoe zorgen we ervoor dat we enigszins grip houden op deze ontwikkeling? Wat voor economie willen we zijn en welke vormen van arbeidsmigratie passen daarin? Hoe zorgen we ervoor dat alle groepen in Nederland prettig met elkaar kunnen samenleven? Hoe continueren we de Nederlandse traditie van pluraliteit en tolerantie in de komende decennia?
- Een plan voor de energietransitie en klimaatadaptatie. Hoe behalen we de nationale doelstellingen voor CO₂-reductie en maken we het land bestendig voor een stijgende zeespiegel, extremere rivierafvoeren, hogere temperaturen en extremere weersomstandigheden? En vooral ook: hoe doen we dat zo eerlijk mogelijk?

Bij veel mensen ontbreekt het geloof dat de samenleving nog voldoende grip heeft op een gedeelde toekomst. In het kader van dit rapport kunnen we deze problemen niet oplossen, maar één aanbeveling kunnen we wel doen: investeer in plannen die *aansprekend en solide* zijn. Aansprekend doordat ze perspectief bieden op een daadwerkelijk betere toekomst, en *solide* omdat ze gebaseerd zijn op de best mogelijke kennis van hoe de wereld werkt. Dergelijke plannen kunnen ook een belangrijk psychologisch effect hebben. Alleen al de *wetenschap* dat de samenleving een plan heeft om de problemen aan te pakken, kan de scherpe kantjes van gevoelens van machteloosheid en onbehagen afhalen.

7.6 Grip als verdelingsvraagstuk

Meer controle voor de een betekent soms minder controle voor de ander
Wie vanuit grip naar beleid kijkt, ziet ook nieuwe vragen van verdelende rechtvaardigheid. Zoals eerder uiteengezet, geldt *vanuit het individu gezien* dat meer controle altijd beter is. Meer controle betekent immers meer mogelijkheden om

zijn of haar levensprojecten te vervullen. Het punt is alleen: mensen leven niet in een isolement maar zijn onderdeel van een groter geheel, namelijk de samenleving. En kijkend vanuit dat grotere geheel, geldt dat *meer* controle voor de één soms *minder* controle voor de ander betekent. We hebben dat op meerdere plaatsen in dit rapport gezien:

- Voor zover controle wordt bepaald door inkomen, is de winst van de één soms het verlies van de ander. Een voorbeeld is de herverdeling van inkomen, bijvoorbeeld via interventies die het belastingsysteem progressiever of regressiever maken. Degenen die er financieel op vooruitgaan, krijgen meer mogelijkheden om gewenste uitkomsten te verwezenlijken, maar dat gaat per definitie ten koste van anderen, die er financieel op achteruit gaan.
- Ruimere mogelijkheden voor nieuwkomers op de arbeidsmarkt om een vast arbeidscontract te verkrijgen kunnen ten koste gaan van de rechten van werknemers die dat vaste contract al hebben. Het is immers waarschijnlijk dat werkgevers alleen bereid zijn meer tijdelijke krachten in vaste dienst te nemen als zij vaste werknemers eerder kunnen ontslaan. Dit was ook de ‘uitruil’ die de commissie-Borstlap in haar rapport van enkele jaren geleden voorstelde, en waarover discussie ontstond.²⁸⁵
- Ook op de overspannen woningmarkt betekent meer kansen voor de één meestal minder kansen voor de ander. Denk bijvoorbeeld aan de effecten van de ‘jubelton’ op de huizenmarkt: deze vermogensoverdracht gaf meer grip aan de kinderen van vermogende ouders, maar zorgde tegelijk voor hogere prijzen, waardoor de grip van kinderen van minder vermogende ouders juist achteruit ging.
- Meer besluitvorming via participatieve trajecten betekent meer controle voor burgers met genoeg tijd, kennis en vaardigheden om effectief hun belangen te behartigen. Dat kan ten koste gaan van burgers die minder goed voor zichzelf kunnen opkomen in zulke trajecten, of die daar gewoon de tijd niet voor hebben. Een potentieel gevolg van de vrijblijvende invulling van participatie die de Omgevingswet voorstaat, kan zijn dat juist deze burgers minder grip krijgen op hun leefomgeving.

Grip als verdelingsvraagstuk

Verdelende rechtvaardigheid: niet alleen inkomen, maar ook grip

Een beleidsagenda die is gericht op het maximaliseren van persoonlijke controle, werpt dus ook een nieuw licht op verdelingsvraagstukken. Veel politieke strijd gaat over de eerlijke verdeling van schaarse goederen. Een van de vragen daarbij is *wat eigenlijk dat schaarse goed is* dat eerlijk verdeeld moet worden. Is dat welvaart, of kansen, of geluk, of erkenning, of nog iets anders? Filosofen hebben hier heel diverse antwoorden op gegeven, maar in de politieke praktijk van alledag luidt toch vaak het antwoord: inkomen. Rechtvaardigheid betekent een eerlijke verdeling van inkomen. En dus gaat het in 'Den Haag' vooral over 'koopkrachtplaatjes' en wordt na Prinsjesdag steevast gesproken over de gevolgen voor 'de portemonnee van de burger'.

Vanuit het perspectief van deze studie is dat antwoord echter te beperkt. Voor de meeste mensen is inkomen immers niet waar het uiteindelijk om gaat, maar slechts een middel tot iets anders. Uiteindelijk gaat het mensen erom hun levensprojecten te realiseren. Wat er eerlijk verdeeld moet worden is dus niet inkomen *als zodanig*, maar de mogelijkheden, middelen en rechten om ieders opvatting van het goede leven zo goed mogelijk te realiseren. Anders gezegd, het gaat om de eerlijke verdeling van grip.

Daarmee is dit rapport ook een uitnodiging om op een andere manier naar de sociale rechtsstaat te kijken. Het bieden van grip is een manier om de positieve vrijheidsrechten te realiseren. Koopkracht is namelijk geen doel op zich, maar

een middel tot iets anders, en iets belangrijkers: het realiseren en veiligstellen van levensprojecten. Een grote ongelijkheid in grip betekent een grote ongelijkheid in de mogelijkheden die mensen hebben om hun levensprojecten te realiseren. Dit maakt het verdelingsvraagstuk ook scherper. Zolang het gaat over inkomen, kan de politiek lastige herverdelingsvragen nog enigszins vermijden, en zolang we ervoor zorgen dat de taart groter wordt, gaan ook degenen met het kleinste stuk erop vooruit. Dus dan boekt toch iedereen winst. Het is echter de vraag of deze optie ook open staat als het gaat om de verdeling van grip. Zoveel ruimte om de taart wezenlijk te vergroten is er vermoedelijk niet, althans niet op alle domeinen van het leven die ertoe doen.

7.7 Tot slot: grip op het leven als richtinggevend ideaal

Zoals gezegd, dit is geen klassiek adviesrapport dat uitmondt in concrete beleidsaanbevelingen. Dit rapport gaat in essentie over een andere manier van kijken en denken, één die vertrekt vanuit individuele burgers, hun waarneming en gevoelens. In de wetenschap wordt dit ook wel het eerstepersoons-perspectief genoemd. Wie vanuit dit perspectief kijkt, stuit al snel op de centrale positie die 'grip op het leven' inneemt.

In de kern gaat dit rapport over de verdeling van verantwoordelijkheden tussen overheid en burger. In de afgelopen jaren ging het in de politiek veel over onzekerheid en onbehagen. Soms lijkt het daarbij wel alsof de overheid de verantwoordelijkheid zou hebben om *alle* onzekerheid en onbehagen bij burgers weg te nemen. Dat is echter een onmogelijke opgave. De belofte dat de overheid dit zou kunnen leveren, is een recept voor teleurstelling. Tot op zekere hoogte horen onzekerheid en tegenslag nu eenmaal bij het leven, en burgers hebben een eigen verantwoordelijkheid om daar zo goed mogelijk mee om te gaan. Dit verhaal is maar al te bekend.

Daarmee is de overheid echter *niet* ontslagen van alle verantwoordelijkheid. De inherente onvoorspelbaarheid en grilligheid van de wereld zijn absoluut geen rechtvaardiging voor een beleidsmatige reactie van 'wen er maar aan' en 'zoek het maar uit'. Het sleutelbegrip hier is 'persoonlijke controle', ofwel 'grip op het leven'. Tot op heden ontbrak dat concept vrijwel volledig in het debat. In dit rapport pleit de WRR ervoor om daarin verandering te brengen. Uiteindelijk gaat het om de mogelijkheden die burgers hebben voor grip op hun leven, zodat zij met de onvermijdelijke onzekerheden van het leven kunnen omgaan en hun levensdoelen dichterbij kunnen brengen.

En hier komt de overheid nadrukkelijk in beeld. Grip op het leven vereist immers niet alleen dat mensen zélf beschikken over bepaalde mogelijkheden, middelen en rechten, maar vereist ook collectieve voorzieningen, zoals een goed functionerende rechtsstaat, goed onderwijs, goede gezondheidszorg,

toegankelijke en effectieve rechtsbescherming en goede sociale voorzieningen. Grip vereist ook de aanwezigheid van hulptroepen, collectieve verbanden en instituties die namens de burgers controle uit kunnen oefenen. En als het gaat om maatschappelijke onzekerheden die de macht van de individuele burger te boven gaan, zoals klimaatverandering, de inrichting van ons land, of migratie, zal het de overheid zelf moeten zijn die zorgt voor voldoende slagkracht om namens ons allen controle uit te oefenen op de wereld waarin wij leven. Misschien wordt het wel tijd om het discours van 'eigen verantwoordelijkheid' te vervangen door een discours van 'gedeelde verantwoordelijkheid', met 'grip op het leven' als richtinggevend ideaal.

Lijst van gesproken personen

Vermelding organisatie ten tijde van gesprek

S. (Sirra) Alofs, ISO
J. (Josien) Arts, Universiteit van Amsterdam
P. (Petra) Bassie, VNG
R. (Rosemarie) Bastianen, Ministerie van BZK
P. (Paul) de Beer, Universiteit van Amsterdam
B. (Bette) Berends, Ministerie van OCW
M. (Marguerite) van den Berg, Universiteit van Amsterdam
S. (Sifra) Bolle, Ministerie van SZW
H. (Herman) Bröring, Universiteit Groningen
A. (Annemieke) van Brunschot, VNG
M. (Manuel) Buitenhuis, Ministerie van SZW
T. (Tom) Cordeweners, Ministerie van BZK
F. (Femke) Daalhuizen, PBL
P. (Paul) Dekker, SCP
S. (Sam) van Dijck, Ministerie van SZW
N. (Niels) van Doorn, Universiteit van Amsterdam
E. (Ellen) van Doorne, Ministerie van BZK
J. (Jolijn) Engelbertink, Ministerie van SZW
L. (Leonard) Geluk, VNG
M. (Marit) Groeneveld, Ministerie van AZ
M. (Martijn) Groot-Nibbelink, VNG
J. (Jantien) Hadders, Ministerie van OCW
P. (Pieter) Heerma, Tweede Kamer
L. (Laura) Hoefnagel, Ministerie van OCW
M. (Milou) van Hout, Ministerie van SZW
R. (Rienk) Janssens, VNG
A. (André) Jonkers, BroodfondsMakers
M. (Marieke) Koppenaar-De Lange, Ministerie van VWS
M. (Martijn) Kraaij, Ministerie van SZW
R. (Richella) Kreuning, Ministerie van VWS
G. (Guust) Linders, VNG
C. (Caroline) Luttmer, Nationale Ombudsman
T. (Tine) de Moor, Erasmus Universiteit Rotterdam
B. (Bert) Naarding, Ministerie van BZK
S. (Suzanne) van Niekerk-de Veld, ABN Amro
T. (Tom) Radstaak, WB De Ruimte
F. (Florine) Reitsma, Ministerie van JenV
N. (Nienke) van Renssen, VNG

- J. (Josje) den Ridder**, SCP
- R. (Rien) Rouw**, Ministerie van OCW
- C. (Chantal) Scheele**, Ministerie van VWS
- F. (Frans) Schilder**, Planbureau voor de Leefomgeving
- B. (Biba) Schoenmaker**, BroodfondsMakers
- K. (Karin) van der Sluis**, Ministerie van OCW
- I. (Isabelle) Swerissen**, Ministerie van Jenv
- K. (Kees) Taal**, Raad van State
- S. (Saskia) Tempelman**, Ministerie van Jenv
- M. (Mireille) van Twuijver**, Ministerie van AZ/ DPC
- L. (Luc) Verhey**, Raad van State
- R. (Robert) Vonk**, RIVM
- W. (Wilco) de Vos**, Ministerie van BZK
- C. (Cok) Vrooman**, SCP
- F. (Frans) Weerkamp**, Nationale Ombudsman
- J. (Jonas) Westhoek**, Ministerie van OCW
- S. (Sylvia) Wortmann**, Raad van State
- T. (Thomas) Zandstra**, Ministerie van BZK
- N. (Nuna) Zekić**, Tilburg Law School

Referenties

- Adler, N. E., Boyce, T., Chesney, M. A., Cohen, S., Folkman, S., Kahn, R. L., & Syme, S. L. (1994). Socioeconomic status and health. The challenge of the gradient. *The American psychologist*, 49(1), 15–24. <https://doi.org/10.1037//0003-066x.49.1.15>
- Akkermans, M., Kloosterman, R., & Reep, C. (2020). *55-plussers over hun (toekomstige) woning*. CBS. <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2020/55-plussers-over-hun--toekomstige---woning>
- Algemene Rekenkamer. (2019). *Toeslagen terugbetalen*. <https://www.rekenkamer.nl/binaries/rekenkamer/documenten/rapporten/2019/06/13/toeslagen-terugbetalen/rapport+Toeslagen+terugbetalen+WR.pdf>
- Alloy, L. B., & Abramson, L. Y. (1979). Judgment of contingency in depressed and nondepressed students: Sadder but wiser? *Journal of Experimental Psychology: General*, 108(4), 441–485. <https://doi.org/10.1037/0096-3445.108.4.441>
- Bailis, D. S., Segall, A., Mahon, M. J., Chipperfield, J. G., & Dunn, E. M. (2001). Perceived control in relation to socioeconomic and behavioral resources for health. *Social science & medicine*, 52(11), 1661–1676. [https://doi.org/10.1016/S0277-9536\(00\)00280-x](https://doi.org/10.1016/S0277-9536(00)00280-x)
- Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 84(2), 191–215. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.84.2.191>
- Baumeister, R. F. (1998). The Self. In D. T. Gilbert, S. T. Fiske & G. Lindzey (Eds.), *The Handbook of Social Psychology* (vierde herziene druk, Vol. 1, pp. 680–740). McGraw-Hill.
- Benassi, V. A., Sweeney, P. D., & Dufour, C. L. (1988). Is there a relation between locus of control orientation and depression? *Journal of Abnormal Psychology*, 97(3), 357–367. <https://doi.org/10.1037/0021-843X.97.3.357>
- Blokland, T., & Nast, N. (2014). From Public Familiarity to Comfort Zone: The Relevance of Absent Ties for Belonging in Berlin's Mixed Neighbourhoods. *International Journal of Urban and Regional Research*, 38(4), 1142–1159. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.12126>
- Bluemink, B., & van Klaveren, S. (2022). *Een nieuw (t)huis: Doorstroming stimuleren van senioren op de woningmarkt*. Platform31. <https://www.platform31.nl/publicaties/een-nieuw-t-huis#>
- Boelhouwer, J. (2017). Kwaliteit van leven: leefsituatie en geluk. In R. Bijl, J. Boelhouwer & A. Wennekers (Eds.), *De sociale staat van Nederland 2017* (pp. 334–365). SCP. <http://dx.doi.org/10.48592/423>
- Boelhouwer, J., & Vonk, F. (2019). Kwaliteit van leven: leefsituatie en tevredenheid met het leven. In A. Wennekers, J. Boelhouwer, C. van

- Campen & J. Kullberg (Reds.), *De sociale staat van Nederland 2019* (pp. 305–344). SCP. <http://dx.doi.org/10.48592/227>
- Boeve, M., & Groothuijse, F. (2019). Burgerparticipatie onder de Omgevingswet: niet omdat het moet, maar omdat het kan? De juridische waarborging van burgerparticipatie in de Omgevingswet. *Recht der werkelijkheid*, 40(2), 22–43. <https://doi.org/10.5553/RdW/138064242019040002003>
- Bokhorst, M., Terpstra, N., & van der Zande, M. (2021). *Evaluatie procedure huurcommissie*. USBO advies. <https://www.uu.nl/sites/default/files/Rapport%20USB0%20Evaluatie%20oprocedure%20Huurcommissie%2014%20juli%202021.pdf>
- Bosma, H., Schrijvers, C., & Mackenbach, J. P. (1999). Socioeconomic inequalities in mortality and importance of perceived control: cohort study. *bmj*, 319(7223), 1469–1470. <https://doi.org/10.1136/bmj.319.7223.1469>
- Boumeester, H. (2021). *Monitor Koopwoningmarkt tweede kwartaal 2021*. https://d2koddhflgrki.cloudfront.net/BK/Over_de_faculteit/Afdelingen/OTB_-_Research_for_the_built_environment/Expertise_woningwaarde/Monitor_Koopwoningmarkt/21-2%20Kwartaalrapportage%20Monitor%20Koopwoningmarkt%202021-2.pdf
- Bovens, M. A. P. (1990). *Verantwoordelijkheid en organisatie: beschouwingen over aansprakelijkheid, institutioneel burgerschap en ambtelijke ongehoorzaamheid* [Proefschrift, Universiteit Leiden].
- Bovens, M. A. P., & Wille, A. (2017). *Diploma Democracy: The Rise of Political Meritocracy*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198790631.001.0001>
- Brands, A. (2020, 7 september). *Zorgen over hoge huren; 'Slokt groot deel inkomen op'*. NOS. <https://nos.nl/artikel/2347206-zorgen-over-hoge-huren-slokt-groot-deel-inkomen-op>
- Brandth, B., & Kvande, E. (2019). Flexibility: some consequences for fathers' caregiving. In P. Moss, A.-Z. Duvander & A. Koslowski (Reds.), *Parental Leave and Beyond: Recent International Developments, Current Issues and Future Directions* (pp. 205–222). Bristol University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctvfrxng.18>
- Broeders, D., Das, D., Jennissen, R., Tiemeijer, W., & de Visser, M. (2018). *Van verschil naar potentieel. Een realistisch perspectief op de sociaaleconomische gezondheidsverschillen* (WRR-Policy Brief nr. 7). WRR. https://www.wrr.nl/binaries/wrr/documenten/policy-briefs/2018/08/27/van-verschil-naar-potentieel.-een-realistisch-perspectief-op-de-sociaaleconomische-gezondheidsverschillen/PB+7_Sociaaleconomische+gezondheidsverschillen_web_2908.pdf
- Buijsman, E., Aben, J. J. M., Hettelingh J.-P., van Hinsberg, H., Koelemeijer, R. B. A., & Maas, R. J. M. (2010). *Zure regen. Een analyse van dertig jaar Nederlandse verzuringsproblematiek* (Publicatienummer 500093007). PBL. https://www.pbl.nl/sites/default/files/downloads/500093007_o.pdf

- Bukowski, M., Fritsche, I., Guinote, A., & Kofta, M. (Reds.). (2017). *Coping with lack of control in a social world*. Routledge/Taylor & Francis Group.
- Calcasa. (z.d.). 2022 Q4 WOX kwartaalbericht. https://calcasa.nl/files/Calcasa_WOX_2022K4.pdf
- Cats, R. (2017, 16 oktober). Stef Blok: 'Ik ben de eerste vvd'er die een heel ministerie heeft doen verwijderen!' *Financieel Dagblad*. <https://fd.nl/economie-politiek/1221025/stef-blok-ik-ben-de-eerste-vvd-er-die-een-heel-ministerie-heeft-doen-verdwijnen>
- CBS. (2019a, 23 augustus). *Aantal daklozen sinds 2009 meer dan verdubbeld*. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2019/34/aantal-daklozen-sinds-2009-meer-dan-verdubbeld>
- CBS. (2019b, 13 mei). *Mijlpalen twintigers schuiven op*. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2019/20/mijlpalen-twintigers-schuiven-op>
- CBS. (2019c, 25 oktober). *Ruim 100 duizend minder mensen lid van de vakbond*. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2019/43/ruim-100-duizend-minder-mensen-lid-van-de-vakbond#:~:text=Ruim%20100%20duizend%20minder%20mensen%20lid%20van%20de,sinds%20de%20start%20van%20de%20meting%20in%201901>
- CBS. (2020a, 7 september). *Grootste huurstijging in zes jaar*. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/37/grootste-huurstijging-in-zes-jaar#:~:text=De%20huurverhoging%20bij%20bewonerswisseling%20was,huurder%20in%20de%20woning%20trekt>
- CBS. (2020b, 2 maart). *Leefbaarheid en overlast in buurt; persoonskenmerken 2012-2019* [dataset]. Geraadpleegd op 20 juli 2023, van <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/81925NED/table?dl=93886>
- CBS. (2022a, 21 december). *Bovenaan welvaarts ladder bijna 25 jaar langer in goede gezondheid*. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2022/51/bovenaam-welvaarts-ladder-bijna-25-jaar-langer-in-goede-gezondheid>
- CBS. (2022b, 29 augustus). *Gemiddelde woz-waarde van woningen in 2022 8,6 procent hoger*. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2022/35/gemiddelde-woz-waarde-van-woningen-in-2022-8-6-procent-hoger>
- CBS. (2022c). *Huishoudens; grootte, samenstelling, positie in het huishouden, 1 januari* [dataset]. Geraadpleegd op 27 februari 2023, van <https://www.cbs.nl/nl-nl/cijfers/detail/82905NED?dl=453BC>
- CBS. (2022d, 29 augustus). *Huren gemiddeld met 3 procent gestegen*. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2022/35/huren-gemiddeld-met-3-procent-gestegen>
- CBS. (2022e). *Werkzame beroepsbevolking; positie in de werkkring, 2003-2022* [dataset]. Geraadpleegd op 20 februari 2023, van <https://www.cbs.nl/nl-nl/cijfers/detail/82646NED>
- CBS. (2023a). *Bestaande koopwoningen; verkoopprijzen prijsindex 2015=100* [dataset]. Geraadpleegd op 21 februari 2023, van <https://www.cbs.nl/nl-nl/cijfers/detail/83906NED>

- CBS. (2023b). *Personen met toegekend persoonsgebonden budget (pgb); ultimo kwartaal* [dataset]. Geraadpleegd op 24 juli 2023, van <https://mlzopendata.cbs.nl/#/MLZ/nl/dataset/40028NED/table?dl=53B42>
- Cheng, G. H.-L., & Chan, D. K.-S. (2008). Who Suffers More from Job Insecurity? A Meta-Analytic Review. *Applied Psychology*, 57(2), 272–303. <https://doi.org/10.1111/j.1464-0597.2007.00312.x>
- CLO. (2022). *Aanbod en verbruik van elektriciteit, 1990-2021* [indicator]. Geraadpleegd op 21 februari 2023, van <https://www.clo.nl/indicatoren/nlo020-aanbod-en-verbruik-van-elektriciteit>
- Commissie Arbeidsparticipatie. (2008). *Naar een toekomst die werkt*.
- Commissie Regulering van Werk. (2020). *In wat voor land willen wij werken? Naar een nieuw ontwerp voor de regulering van werk*. <https://open.overheid.nl/Details/ronl-cc9f12e1-f1cf-41c7-958e-a82a0a3a874b/1>
- Coumans, M., Arts, K., & Schmeets, H. (2019). *Vervolgonderzoek daklozenstatistiek 2009-2018. Een verdiepende studie naar de achtergrond van en de ontwikkelingen in de populatie daklozen tussen 2009-2018*. CBS. https://www.cbs.nl/-/media/_pdf/2020/04/vervolgonderzoek-daklozenstatistiek-2009-2018.pdf
- Couwenbergh, P., Dohmen, J., & Winkel, R. (2022, 19 november). ‘Dutch miracle’ vraagt anno 2022 om hogere lonen en langer werken. *Het Financieele Dagblad*, 10.
- De Beer, P. (2017). De inkomensdynamiek van de middengroepen in de periode 1989-2013. In G. Engbersen, E. Snel & M. Kremer (Eds.), *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden* (pp. 175–197). WRR. <https://www.wrr.nl/binaries/wrr/documenten/verkenningen/2017/07/06/de-val-van-de-middenklasse/V37+De+val+van+de+middenklasse+web.pdf>
- De Beer, P. (2018). Een andere kijk op de flexibilisering. In F. Pennings & J. Plantenga (Eds.), *Nieuwe vormen van arbeidsrelaties en sociale bescherming* (pp. 27–38). Uitgeverij Paris. <https://hdl.handle.net/11245.1/556db61b-26a9-4b60-8b7b-5cf99fbde037>
- De Beer, P., & Berntsen, L. (2019). Vakbondslidmaatschap onder druk in Nederland, maar niet in België. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 35(3), 255–274. <https://doi.org/10.5117/2019.035.003.003>
- De Beer, P., Bouwhuis, S., Chkalova, K., Dekker, F., de Vries, J., de Vries, R., Freese, C., Geuskens, G., Kremer, M., Kühn-Nelen, A., Lennartz, C., Smits, W., ter Weel, B., van den Groenendaal, S.M., van der Werf, S., van Genabeek, J., van Wijk, E., Verbiest, S., & Weterings, A. (2019). *Dynamiek op de Nederlandse arbeidsmarkt: De focus op zekerheid* (TNO-identificer 874840). TNO en CBS. <http://resolver.tudelft.nl/uuid:f3772b95-d442-4fa0-8868-4cf87a85e0f6>
- De Cuyper, N., De Jong, J., De Witte, H., Isaksson, K., Rigotti, T., & Schalk, R. (2008). Literature review of theory and research on the psychological impact of temporary employment: Towards a conceptual model.

- International Journal of Management Reviews*, 10(1), 25–51. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2370.2007.00221.x>
- De Groot, C., van der Staak, M., Daalhuizen, F., & de Kam, G. (2019). *Aanpassen of verkassen? Langer zelfstandig in een geschikte woning. Project langer zelfstandig wonen van ouderen* (publicatienummer 3415). PBL. <https://themasites.pbl.nl/o/aanpassen-of-verkassen>
- De Gruijter, M., van Waesberghe, E. S., & Boutellier, H. (2010). 'Een vreemde in eigen land': boze autochtone burgers over nieuwe Nederlanders en de overheid. Aksant.
- De Witte, H. (1999). Job insecurity and psychological well-being: Review of the literature and exploration of some unresolved issues. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 8(2), 155–177. <https://doi.org/10.1080/135943299398302>
- Deci, E. L., & Ryan, R. M. (1985). *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior*. New York: Plenum. <https://doi.org/10.1007/978-1-4899-2271-7>
- Dekker, P. (Red.). (2022). *Politieke polarisatie in Nederland*. Het Wereldvenster.
- Dekker, P., & den Ridder, J. (2011). Slotbeschouwing. In P. Dekker & J. den Ridder (Reds.), *Stemming onbestemd: Tweede verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (Publicatienummer 2, pp. 173–185). SCP. <http://dx.doi.org/10.48592/709>
- Dekker, P., Bovens, M. A. P., & Tiemeijer, W. (2016). Het zijn de academici: opleiding als sociale en politiek-culturele scheidslijn. In A. E. Bronner, E. Brüggem, P. Dekker, E. de Leeuw, L. J. Paas, A. Smidts & J. E. Wieringa (Reds.), *Ontwikkelingen in het marktonderzoek 2016: Jaarboek 2016 MarktOnderzoekAssociatie* (pp. 153–168). Spaar en Hout.
- Dekker, R., Muffels, R. J. A., & Wilthagen, A. C. J. M. (2010). Werkzekerheid in plaats van baan zekerheid? Het Nederlandse arbeidsmarktbeleid in dynamisch perspectief. In R. Batenburg & P. de Beer (Reds.), *Arbeid in crisis?* (pp. 63–77). Boom Lemma.
- Den Boon, T. (2023, 7 januari). Polarisation trekt sporen in onze woordenschat. *Trouw*, 32.
- Den Ridder, J., Miltenburg, E., Kunst, S., van 't Hul, L., & van den Broek, A. (2022). *Burgerperspectieven bericht 1 - 2022*. SCP. <http://dx.doi.org/10.48592/1344>
- Den Ridder, J., van Houwelingen, P., Kooiker, S., & Dekker, P. (2019). *Burgerperspectieven 2019 | 2*. SCP. <http://dx.doi.org/10.48592/337>
- Den Ridder, J., van 't Hul, L., & van den Broek, A. (2023). *Burgerperspectieven 2023 | bericht 1*. SCP. <http://dx.doi.org/10.48592/1361>
- Denters, S. A. H., & Klok, P.-J. (2015). MijnBorne2030: evaluatie van een democratisch experiment. *Bestuurswetenschappen*, 69(2), 24–45. <https://doi.org/10.5553/Bw/016571942015069002004>

- Dinesen, P. T., Schaeffer, M., & Sønderskov, K. M. (2020). Ethnic diversity and social trust: A narrative and meta-analytical review. *Annual Review of Political Science*, 23, 441–465. <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-052918-020708>
- DNB. (2021, 17 juni). “Meer subsidies helpen starters niet”. <https://www.dnb.nl/algemeen-nieuws/nieuwsbericht-2021/meer-subsidies-helpen-starters-niet/>
- Dubois, H., & Ludwinek, A. (2015). *Access to social benefits: Reducing non-take-up*. Eurofound. <https://data.europa.eu/doi/10.2806/7077>
- Forgas, J. P., & Moylan, S. (1987). After the movies: Transient mood and social judgments. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 13(4), 467–477. <https://doi.org/10.1177/0146167287134004>
- Frederik, J. (2021). *Zo hadden we het niet bedoeld: De tragedie achter de toeslagenaffaire*. De Correspondent.
- Friesen, J. P., Kay, A. C., Eibach, R. P., & Galinsky, A. D. (2014). Seeking structure in social organization: Compensatory control and the psychological advantages of hierarchy. *Journal of Personality and Social Psychology*, 106(4), 590–609. <https://doi.org/10.1037/a0035620>
- Fritsche, I., Jonas, E., Ablasser, C., Beyer, M., Kuban, J., Manger, A.-M., & Schultz, M. (2013). The power of we: Evidence for group-based control. *Journal of Experimental Social Psychology*, 49(1), 19–32. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2012.07.014>
- Gale, C. R., Batty, G. D., & Deary, I. J. (2008). Locus of control at age 10 years and health outcomes and behaviors at age 30 years: the 1970 British Cohort Study. *Psychosomatic medicine*, 70(4), 397–403. <https://doi.org/10.1097/PSY.0b013e31816a719e>
- Gemeente Den Haag. (2022). *Jaarrapportage 2021 Jeugd en Wmo* (Rapport). https://denhaag.raadsinformatie.nl/document/11672324/1/RIS312733_Bijlage_1-Jaarrapportage_Jeugd_en_Wmo_2021
- Geurkink, B., & Miltenburg, E. (2023). *Somber over de samenleving? Een studie naar verschillen in maatschappelijk onbehagen in Nederland* (publicatienummer 6). SCP. <http://dx.doi.org/10.48592/1362>
- Gielen, W., & Floris, J. (2018). *Wie is er nog lid van een vakbond? Inzicht in lidmaatschap, belang en tevredenheid*. CBS. https://www.cbs.nl/-/media/_pdf/2018/25/wie-is-er-nog-lid-van-een-vakbond.pdf
- Gillebaart, M., & de Ridder, D. T. D. (2019). Distinguishing between self-control and perceived control over the environment to understand disadvantaged neighbourhood health and lifestyle outcomes. *Psychology & health*, 34(11), 1282–1293. <https://doi.org/10.1080/08870446.2019.1591409>
- Goode, C., Keefer, L. A., & Molina, L. E. (2014). A Compensatory Control Account of Meritocracy. *Journal of Social and Political Psychology*, 2(1), 313–334. <https://doi.org/10.5964/jspp.v2i1.372>

- Gootjes, F. (2023). *Societal discontent as a catalyst for action: explaining protest and solidarity, why we help and protest*. [Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen]. Rijksuniversiteit Groningen. <https://doi.org/10.33612/diss.603409212>
- Groen, A., & van Gaalen, C. (2021). *De coronacrisis en ons geld: Wat is de invloed van de lockdown op onze portemonnee en vakantieplannen?* Nibud. <https://www.nibud.nl/download/1983/?tmstv=1677508232>
- Groen, A., van Horssen, C., & Veerman, N. (2022). *Rondkomen en betalingsproblemen: Ervaringen van Nederlandse huishoudens in onzekere tijden*. Nibud. <https://www.nibud.nl/download/12277/?tmstv=1677599967>
- Groenemeijer, L. (2021). *Inventarisatie Plan capaciteit Oktober 2021*. ABF Research. <https://open.overheid.nl/documenten/ronl-76a52ee2-a79a-4390-aea5-dabfo728a3cf/pdf>
- Haas, L., & Hwang, C. P. (2019). Workplace support and European fathers' use of state policies promoting shared childcare. *Community, Work & Family*, 22(1), 1–22. <https://doi.org/10.1080/13668803.2018.1556204>
- Hendriks, F. (2021). Unravelling the New Plebiscitary Democracy: Towards a Research. *Agenda. Government and Opposition*, 56(4), 615–639. <https://doi.org/10.1017/gov.2020.4>
- Hendriks, F., Wagenaar, C. C. L., & Jacobs, D. (2020). *Referenderen en delibereren: Een verkenning van bindend correctieve referenda en combinaties met deliberatieve democratie* (Rapport). Tilburg University. https://www.tilburguniversity.edu/sites/default/files/download/Referenderen%20en%20delibereren_Januari%202020.pdf
- Hetherington, M., & Weiler, J. (2009). *Authoritarianism and Polarization in American Politics*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511802331>
- Hibbing, J. R., & Theiss-Morse, E. (2002). *Stealth democracy: Americans' beliefs about how government should work*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511613722>
- Hochstenbach, C. (2022). *Uitgewoond: Waarom het hoog tijd is voor een nieuwe woonpolitiek*. Das Mag.
- Hogg, M. A. (2021). Self-uncertainty and group identification: Consequences for social identity, group behavior, intergroup relations, and society. In B. Gawronski (Red.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 64, pp. 263–316). Elsevier Academic Press. <https://doi.org/10.1016/bs.aesp.2021.04.004>
- Hogg, M. A., & Blaylock, D. L. (Reds.). (2012). *Extremism and the psychology of uncertainty*. Wiley-Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781444344073>
- Hong, J. H., Lachman, M. E., Charles, S. T., Chen, Y., Wilson, C. L., Nakamura, J. S., VanderWeele, T. J., & Kim, E. S. (2021). The positive influence of sense of control on physical, behavioral, and psychosocial health in older adults:

- An outcome-wide approach. *Preventive medicine*, 149, 106612. <https://doi.org/10.1016/j.ypmed.2021.106612>
- Hooghe, M. (1999). The Rebuke of Thersites. Deliberative democracy under conditions of inequality. *Acta Politica*, 34(4), 287–301.
- Hoogsteen, A., & Langebeek, M. (2018). De visie van SER Noord-Nederland en FNV Noord: Neemt het Noorden het voortouw bij levenslang leren?, *Sociaal Bestek*, 2018(2). <https://sociaalbestek.nl/artikel/de-visie-van-ser-noord-nederland-en-fnv-noord-neemt-het-noorden-het-voortouw-bij-levenslang-leren/>
- Houwerzijl, M., Zekić, N., Evers M., & Bekker S. (2021). *Working, yet poor: National report executive summary - Netherlands*. https://workingyetpoor.eu/wp-content/uploads/2021/10/Executive_summary_national_report_Netherlands.pdf
- Huisman, C. J. (2020) Huren wordt steeds onzekerder. *Rooilijn*, 53(1) 8-17. <https://www.rooilijn.nl/artikelen/huren-wordt-steeds-onzekerder/>
- Hulsman, B., & de Voogt, S. (2020, 18 april). Hoe de overheid zelf de woningnood creëerde. *nrc*, 1.
- Huurcommissie. (2022, 9 mei). *Huurcommissie werkt achterstanden weg en verbetert dienstverlening*. <https://www.huurcommissie.nl/actueel/nieuws/2022/05/9/huurcommissie-werkt-achterstanden-weg-en-verbetert-dienstverlening>
- Infurna, F. J., Gerstorf, D., Ram, N., Schupp, J., & Wagner, G. G. (2011). Long-term antecedents and outcomes of perceived control. *Psychology and Aging*, 26(3), 559–575. <https://doi.org/10.1037/a0022890>
- Infurna, F. J., Ram, N., & Gerstorf, D. (2013). Level and change in perceived control predict 19-year mortality: Findings from the Americans' changing lives study. *Developmental Psychology*, 49(10), 1833–1847. <https://doi.org/10.1037/a0031041>
- Inspectie der Rijksfinanciën. (2020). *Ruimte voor wonen. Brede maatschappelijke heroverweging*. <https://open.overheid.nl/documenten/ronl-ebed19d1-a5fo-4dd7-b350-b5f60544d298/pdf>
- Inspectie SZW. (2021). *Niet-gebruik van de algemene bijstand: Een onderzoek naar de omvang, kenmerken, langdurigheid en aanpak*. <https://www.nlarbeidsinspectie.nl/binaries/nlarbeidsinspectie/documenten/publicaties/2021/06/16/niet-gebruik-van-de-algemene-bijstand/Inspectie+SZW+Niet-gebruik+algemene+bijstand+TG.pdf>
- Inspectie van het Onderwijs. (2016). *De Staat van het Onderwijs: Onderwijsverslag 2014/2015*. <https://www.onderwijsinspectie.nl/binaries/onderwijsinspectie/documenten/publicaties/2016/04/13/staat-van-het-onderwijs-2014-2015/de-staat-van-het-onderwijs-2014-2015.pdf>
- Jennissen, R., Engbersen, G., Bokhorst, M., & Bovens, M. (2018). *De nieuwe verscheidenheid. Toenemende diversiteit naar herkomst in Nederland* (WRR-verkenning nr. 38). WRR. <https://www.wrr.nl/binaries/wrr/documenten/>

- verkenningen/2018/05/29/de-nieuwe-verscheidenheid/Vo38-De-nieuwe-verscheidenheid.pdf
- Jonquière, A., Hemels, H., Prins, J., & Visser, E. (2023). *Burger in zicht: Een onderzoek naar participatie en invloed van de burger in de Wet maatschappelijke ondersteuning* (Rapport nr. 41). Nationale Ombudsman. https://www.nationaleombudsman.nl/system/files/onderzoek/20230041%20Rapport%20Burger%20in%20zicht_o.pdf
- Kakkar, H., & Sivanathan, N. (2017). When the appeal of a dominant leader is greater than a prestige leader. *pnas Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 114(26), 6734–6739. <https://doi.org/10.1073/pnas.1617711111>
- Kamerstukken I, 2018-19, 35074, C herdruk. (2019, 4 april). Overheid.nl. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-35074-C-n1.html>
- Kamerstukken I, 2019-20, 34986, nr. AA. (2020, 28 januari). Overheid.nl. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-34986-AA.html>
- Kamerstukken II 2022/23, 36210, nr. 4. (2022, 23 september). Overheid.nl. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-36210-4.html>
- Kamerstukken II, 2019/20, 35300, nr. 78. (2020, 15 juni). Overheid.nl. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/blg-939518.pdf>
- Kamerstukken II, 2019-20, nr. 2737. (2020, 11 mei). Overheid.nl. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/ah-tk-20192020-2737.html>
- Kamerstukken II, 2021-22, 32847, nr. 919. (2022, 10 juni). Overheid.nl. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-32847-919.html>
- Kappelhof, T. (2004). 'Omdat het historisch gegroeid is'. De Londense Commissie-Van Rhijn en de ontwikkeling van de sociale verzekeringen in Nederland (1937-1952). *tseg - The Low Countries Journal of Social and Economic History*, 1(2), 71–91. <https://doi.org/10.18352/tseg.825>
- Kay, A. C., Whitson, J. A., Gaucher, D., & Galinsky, A. D. (2009). Compensatory Control: Achieving Order Through the Mind, Our Institutions, and the Heavens. *Current Directions in Psychological Science*, 18(5), 264–268. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8721.2009.01649.x>
- Klein, K. P. (2014, 22 april). *Openen servicepunten* (Kenmerk BSW/2014.68 – RIS 271928). Gemeente Den Haag. <https://denhaag.raadsinformatie.nl/document/3327956/1/RIS271928+Openen+servicepunten>
- Kok, L., Athmer, J., van Eijkel, R., Heil, L., Cuelenaere, B., & Elsen, M. (2022). *Evaluatie toeslagenstelsel* (publicatienummer 123). SEO. <https://www.seo.nl/wp-content/uploads/2023/01/2022-123-Evaluatie-toeslagensystematiek.pdf>
- Koopmans, R., Lancee, B., & Schaeffer, M. (Eds.). (2015). *Social Cohesion and Immigration in Europe and North America: Mechanisms, Conditions, and Causality*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315775975>

- Koslowski, A. (2021). Capturing the Gender Gap in the Scope of Parenting Related Leave Policies Across Nations. *Social Inclusion*, 9(2), 250–261. <https://doi.org/10.17645/si.v9i2.3852>
- Kremer, M., Went, R., & Knottnerus, A. (Eds.). (2017). *Voor de zekerheid. De toekomst van flexibel werkenden en de moderne organisatie van arbeid* (WRR-verkenning nr. 36). WRR. <https://www.wrr.nl/binaries/wrr/documenten/verkenningen/2017/02/07/voor-de-zekerheid/VO36-Voor-de-zekerheid.pdf>
- Kubicek, B., Paškvan, M., & Bunner, J. (2017). The Bright and Dark Sides of Job Autonomy. In C. Korunka & B. Kubicek (Eds.), *Job Demands in a Changing World of Work* (pp. 45–63). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-54678-0_4
- Künn, A., Poulissen, D., van Eldert, P., Fouarge, D., & de Grip, A. (2018). *Leren onder werkenden met een kwetsbare positie op de arbeidsmarkt* (ROA Reports nr. 005). ROA. <https://doi.org/10.26481/umarep.2018005>
- Kvande, E., & Brandth, B. (2020). Designing parental leave for fathers – promoting gender equality in working life. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 40(5/6), 465–477. <https://doi.org/10.1108/IJSSP-05-2019-0098>
- Lachman, M. E., & Weaver, S. L. (1998). The sense of control as a moderator of social class differences in health and well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74(3), 763–773. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.74.3.763>
- Landau, M. J., Kay, A. C., & Whitson, J. A. (2015). Compensatory control and the appeal of a structured world. *Psychological Bulletin*, 141(3), 694–722. <https://doi.org/10.1037/a0038703>
- Langer, E. J., & Rodin, J. (1976). The effects of choice and enhanced personal responsibility for the aged: A field experiment in an institutional setting. *Journal of Personality and Social Psychology*, 34(2), 191–198. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.34.2.191>
- Lijzenga, J., & van Setten, M. (2021). *Evaluatie Wet doorstroming huurmarkt 2015* (Projectnummer 2700.223). Companen. https://www.companen.nl/wp-content/uploads/2021/10/Evaluatie-Wet-doorstroming-huurmarkt-2015-definitief-v1_2.pdf
- Mallers, M. H., Claver, M., & Lares, L. A. (2014). Perceived control in the lives of older adults: the influence of Langer and Rodin's work on gerontological theory, policy, and practice. *The Gerontologist*, 54(1), 67–74. <https://doi.org/10.1093/geront/gnt051>
- Marangos, A. M. (2018). *Maatschappelijke ondersteuning: keuzes van cliënten en beleid van gemeenten* (Publicatienummer 5). SCP. <http://dx.doi.org/10.48592/393>
- Martens, M. F. J., Nijhuis, F. J. N., van Boxtel, M. P. J., & Knottnerus, J. A. (1999). Flexible work schedules and mental and physical health. A study

- of a working population with non-traditional working hours, *Journal of Organizational Behavior*, 20(1), 35–46. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-1379\(199901\)20:1<35::AID-JOB879>3.0.CO;2-Z](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-1379(199901)20:1<35::AID-JOB879>3.0.CO;2-Z)
- Ministerie van BZK. (2021a). *Aanbieding Rapport Staat van de Woningmarkt 2021*. <https://open.overheid.nl/documenten/ronl-60430922-d774-4f5b-9914-4f3597f8d4f7/pdf>
- Ministerie van BZK. (2021b, 7 december). *Huurverhoging vrije sector in 2022 maximaal 3,3%*. <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2021/12/07/huurverhoging-vrije-sector-in-2022-maximaal-33>
- Ministerie van BZK. (2022, 20 december). *Maximale huurverhoging 2023 vrije sector 4,1%*. <https://www.volkshuisvestingnederland.nl/actueel/nieuws/2022/12/20/maximale-huurverhoging-2023-vrije-sector-41>
- Motro, D., & Sullivan, D. (2017). Could two negative emotions be a positive? The effects of anger and anxiety in enemyship. *Journal of Experimental Social Psychology*, 69, 130–143. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2016.07.007>
- Mudde, L. (2023). Lokale democratie in 2040: de opmars van de participerende burger. *vng Magazine*, (4), 38–41. <https://vng.nl/artikelen/lokale-democratie-in-2040-de-opmars-van-de-participerende-burger>
- Mulder, P., Dalla Longa, F., & Straver, K. (2021). *De feiten over energiermoede in Nederland Inzicht op nationaal en lokaal niveau* (Report number P11678). TNO. <http://resolver.tudelft.nl/uuid:cde8bobo-cf9a-4be3-8d03-bd85379e0814>
- Murugesu, L., Heijmans, M., & Rademakers, J. (2018). *Clïëntondersteuning in de curatieve zorg. Is gerichte aandacht nodig?* NIVEL. <https://www.nivel.nl/sites/default/files/bestanden/clientenondersteuning.pdf>
- Mutz, D. C. (1998). *Impersonal influence: How perceptions of mass collectives affect political attitudes*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139175074>
- Nationale ombudsman. (2022a). *Met te weinig genoegen nemen* (Rapportnummer 111). https://www.nationaleombudsman.nl/system/files/rapport/74207_Ombudsman_Met%20te%20weinig%20genoegen%20nemen_TG_PDFa%20%281%29_o.pdf
- Nationale ombudsman. (2022b). *Reflectie: Sociale minima in de knel* (Rapportnummer 167). https://www.nationaleombudsman.nl/system/files/bijlage/Reflectie%20sociale%20minima%20in%20de%20knel_o.pdf
- Nibud. (2018). *Factsheet Geldproblemen in Nederland 2018* [Factsheet]. <https://www.nibud.nl/download/4071/?tmstv=1677599147V69>
- Nibud. (2019). *Nibud Vaste Lasten 2019*. <https://www.nibud.nl/download/6522/?tmstv=1677511336>
- NIDI., & CBS. (2020). *Bevolking 2050 in beeld Drukker, diverser en dubbelgrijs: Deelrapport Verkenning Bevolking 2050*. <https://open.overheid.nl/documenten/ronl-06eccd9-84ab-4aeb-b034-670065a37a14/pdf>

- Non, M., van der Torre, A., Mot, E., Eggink, E., Bakx, P., & Douven, R. (2015). *Keuzeruimte in de langdurige zorg* (CPB-publicatienummer 18 en SCP-publicatienummer 29). CPB en SCP. <http://dx.doi.org/10.48592/509>
- NOS. (2020, 23 januari). *Politiek achter analyse arbeidsmarkt, maar er klinkt ook kritiek*. <https://nos.nl/artikel/2319831-politiek-achter-analyse-arbeidsmarkt-maar-er-klinkt-ook-kritiek>
- OECD. (2023). *Housing prices* [indicator]. Geraadpleegd op 21 februari 2023, van <https://doi.org/10.1787/63008438-en>
- Omgevingsbesluit. (2018). *Staatsblad, 2018(290), 1-417*. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stb-2018-290.pdf>
- Onderwijsraad. (2021). *Publiek karakter voorop*. https://www.onderwijsraad.nl/binaries/onderwijsraad/documenten/adviezen/2021/12/07/publiek-karakter-voorop/OWR_Publiekprivaat-WEB.pdf
- Oppenheimer, V. K. (1988). A Theory of Marriage Timing. *American Journal of Sociology, 94*(3), 563–591. <http://www.jstor.org/stable/2780254>
- Orton, L. C., Pennington, A., Nayak, S., Sowden, A., Petticrew, M., White, M., & Whitehead, M. (2019). What is the evidence that differences in ‘control over destiny’ lead to socioeconomic inequalities in health? A theory-led systematic review of high-quality longitudinal studies on pathways in the living environment. *Journal of epidemiology and community health, 73*(10), 929–934. <https://doi.org/10.1136/jech-2019-212565>
- Pearlin, L. I., & Schooler, C. (1978). The structure of coping. *Journal of Health and Social Behavior, 19*(1), 2–21. <https://doi.org/10.2307/2136319>
- Peterson, C., & Seligman, M. E. (1984). Causal explanations as a risk factor for depression: Theory and evidence. *Psychological Review, 91*(3), 347–374. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.91.3.347>
- Pittman, T. S., & Zeigler, K. R. (2007). Basic human needs. In A. W. Kruglanski & E. T. Higgins (Eds.), *Social psychology: Handbook of basic principles* (pp. 473–489). The Guilford Press.
- Pot, F. & Smulders, P. (2019). Arbeidskwaliteit moet een indicator zijn voor brede welvaart zijn. *esb, 104*(4772S), 42–45. <https://esb.nu/wp-content/uploads/2022/11/dMxeNiiXB9ho2P8iSSSZ7M6VZEI.pdf>
- Putnam, R. D. (2007). E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century: The 2006 Johan Skytte Prize Lecture. *Scandinavian Political Studies, 30*(2), 137–174. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9477.2007.00176.x>
- Raad van State (2020), *Ongevraagd advies over de ministeriële verantwoordelijkheid*, Wo4.20.0135/I, Bijlage Kamerstukken II, 2019/20, 35300, nr. 78.
- Raad van State (2022), *Advies over de Wet versterking participatie op decentraal niveau*, Wo4.20.0175/I, Kamerstukken II 2022/23, 36210, nr. 4.

- Rademakers, J. (2014). *Gezondheidsvaardigheden: niet voor iedereen vanzelfsprekend*. NIVEL. <https://nivel.nl/sites/default/files/bestanden/Kennissynthese-Gezondheidsvaardigheden-2014.pdf>
- Reed, M. S. (2008). Stakeholder participation for environmental management: a literature review. *Biological conservation*, 141(10), 2417–2431. <https://doi.org/10.1016/j.biocon.2008.07.014>
- Rijksoverheid. (2019). *Klimaataakkoord*. <https://open.overheid.nl/documenten/ronl-7f383713-bf88-451d-a652-fbdob1254c06/pdf>
- Rijksoverheid. (2021). *Bestemming Parijs: Wegwijzer voor klimaatkeuzes 2030, 2050*. <https://open.overheid.nl/documenten/ronl-5c3eac43-f65d-4d21-98b4-65269ebdfoae/pdf>
- RIVM. (2020, 27 november). *Trendscenario | Ziekten en aandoeningen*. <https://www.volksgezondheidtoekomstverkenning.nl/c-vtv/trendscenario-update-2020/ziekten-aandoeningen>
- RMO. (2013). *Het onbehagen voorbij: Een wenkend perspectief op onvrede en onmacht* (Advies 52). https://www.raadrvs.nl/binaries/raadrvs/documenten/publicaties/2013/02/01/het-onbehagen-voorbij/Het_onbehagen_voorbij.pdf
- Robinson, S. A., & Lachman, M. E. (2017). Perceived Control and Aging: A Mini-Review and Directions for Future Research. *Gerontology*, 63(5), 435–442. <https://doi.org/10.1159/000468540>
- Rodin, J., & Langer, E. J. (1977). Long-term effects of a control-relevant intervention with the institutionalized aged. *Journal of Personality and Social Psychology*, 35(12), 897–902. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.35.12.897>
- Ross, C. E., & Sastry, J. (1999). The Sense of Personal Control: Social-Structural Causes and Emotional Consequences. In C. S. Aneshensel & J. C. Phelan (Eds.), *Handbook of the Sociology of Mental Health* (pp. 369–394). Springer. https://doi.org/10.1007/0-387-36223-1_18
- Rothschild, Z. K., Landau, M. J., Sullivan, D., & Keefer, L. A. (2012). A dual-motive model of scapegoating: Displacing blame to reduce guilt or increase control. *Journal of Personality and Social Psychology*, 102(6), 1148–1163. <https://doi.org/10.1037/a0027413>
- Rotter, J. B. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs: General and Applied*, 80(1), 1–28. <https://doi.org/10.1037/h0092976>
- RTV Noord. (2019, 28 januari). *Asbest, hakenkruizen en bedreigingen: zo ver gaat het verzet tegen windmolens*. <https://www.rtvnoord.nl/nieuws/197489/asbest-hakenkruizen-en-bedreigingen-zo-ver-gaat-het-verzet-tegen-windmolens>
- Rutjens, B. T., van der Pligt, J., & van Harreveld, F. (2010). Deus or darwin: Randomness and belief in theories about the origin of life. *Journal of Experimental Social Psychology*, 46(6), 1078–1080. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2010.07.009>

- Rutjens, B. T., van Harreveld, F., & van der Pligt, J. (2013). Step by Step: Finding Compensatory Order in Science. *Current Directions in Psychological Science*, 22(3), 250–255. <https://doi.org/10.1177/0963721412469810>
- RVS. (2020). *Herstel begint met een huis. Dakloosheid voorkomen en verminderen* (publicatienummer 03). https://www.raadrvs.nl/binaries/raadrvs/documenten/publicaties/2020/04/21/herstel-begint-met-een-huis---dakloosheid-voorkomen-en-verminderen/RVS+advies_Herstel+begint+met+een+huis.pdf
- Scherer, S. (2009). The social consequences of insecure jobs. *Social Indicators Research*, 93, 527–547. <https://doi.org/10.1007/s11205-008-9431-4>
- Schilder, F., Daalhuizen, F., Groot, J., Lennartz, C., & van der Staak, M. (2020). *Wonen en gevoelens van onbehagen? Een verkenning van de relatie tussen onzekerheid, controle en het Nederlandse woonbeleid* (publicatienummer 4126). PBL. <https://www.pbl.nl/sites/default/files/downloads/pbl-2020-onbehagen-en-woonbeleid-4126.pdf>
- Schopf, A. K., & De Witte, H. (2019). De vergelijking van werklozen en baanonzekerheden naar welzijn en gezondheid: een systematisch literatuuroverzicht. *Gedrag & Organisatie*, 32(1), 38–63. <https://doi.org/10.5117/2019.032.001.003>
- Schwarz, N., & Clore, G. L. (1983). Mood, misattribution, and judgments of well-being: Informative and directive functions of affective states. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45(3), 513–523. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.45.3.513>
- SCP. (2022, 29 november). *Driekwart van de Nederlanders denkt dat polarisatie toeneemt*. <https://www.scp.nl/actueel/nieuws/2022/12/29/ergernis-over-harde-toon-en-extreme-uitingen-in-politieke-en-publieke-debat>
- Sears, D. O., & Funk, C. L. (1990). The limited effect of economic self-interest on the political attitudes of the mass public. *Journal of Behavioral Economics*, 19(3), 247–271. [https://doi.org/10.1016/0090-5720\(90\)90030-B](https://doi.org/10.1016/0090-5720(90)90030-B)
- SER. (2019). *Hoge verwachtingen – Kansen en belemmeringen voor jongeren in 2019* (verkenning nr. 11). <https://www.ser.nl/-/media/ser/downloads/adviezen/2019/hoge-verwachtingen.pdf>
- SER. (2021a). *Gelijke kansen in het onderwijs: Structureel investeren in kansengelijkheid voor iedereen* (Advies 09). <https://www.ser.nl/-/media/ser/downloads/adviezen/2021/gelijke-kansen-in-onderwijs.pdf>
- SER. (2021b). *Sociaal-economisch beleid 2021-2025 – Zekerheid voor mensen, een wendbare economie en herstel van de samenleving* (Advies 08). <https://www.ser.nl/-/media/ser/downloads/adviezen/2021/sociaal-economisch-beleid-2021-2025.pdf>
- Sinke, W. C., Folkerts, W., & Weeber, A. W. (2021). *Zonpositief: Zonne-energie op weg naar impact* (TNO identifieer 952751) [White paper]. TNO. <http://resolver.tudelft.nl/uuid:a06ca423-1501-4758-b6bc-94107673f451>

- Skinner, E. A. (1995). *Perceived control, motivation, and coping*. Sage. <https://doi.org/10.4135/9781483327198>
- Skinner, E. A. (1996). A guide to constructs of control. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71(3), 549–570. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.71.3.549>
- Skinner, E. A. (2016). Seven Guideposts to the Study of Perceived Control Across the Lifespan. In J. W. Reich & F. J. Infurna (Eds.), *Perceived Control: Theory, Research, and Practice in the First 50 Years* (pp. 309–340). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780190257040.003.0013>
- Sloot, E. (2021, 6 oktober). ‘Mensen durven geen toeslag meer aan te vragen’. *Nederlands Dagblad*, 2.
- Smeeke, A., & Mulder, L. (2016). *Verliesgevoelens in relatie tot de multi-etnische samenleving onder autochtone Nederlanders* (Working Paper nr. 22). WRR. <https://www.wrr.nl/binaries/wrr/documenten/working-papers/2016/09/15/verliesgevoelens-in-relatie-tot-de-multi-etnische-samenleving-onder-autochtone-nederlanders/WP022-Verliesgevoelens-multi-etnische-samenleving-autochtone-Nederlanders.pdf>
- Steenvoorden, E. H. (2016). *Societal pessimism: A study of its conceptualization, causes, correlates and consequences* [proefschrift, Universiteit van Amsterdam]. UvA-DARE. https://pure.uva.nl/ws/files/2809040/173515_Societal_Pessimism.pdf
- Stenner, K. (2005). *The authoritarian dynamic*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511614712>
- Stichting van de Arbeid. (2020). *Keuze voor zekerheid: Zelfstandigen standaard verzekerd tegen langdurig inkomensverlies door arbeidsongeschiktheid*. <https://www.stvda.nl/-/media/stvda/downloads/publicaties/2020/aov-zelfstandigen-voorstel.pdf?la=nl&hash=BA90BC7AD86437F373EBE6573894B53F>
- Stienstra, J. (2020). *Onzekerheid en controle in diverse buurten: Uitkomsten van een kwalitatief onderzoek* (projectnummer 6126). Ferro.
- Stojanov, A., & Halberstadt, J. (2020). Does lack of control lead to conspiracy beliefs? A meta-analysis. *European Journal of Social Psychology*, 50(5), 955–968. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2690>
- Stojanov, A., Bering, J. M., & Halberstadt, J. (2022). Perceived lack of control and conspiracy theory beliefs in the wake of political strife and natural disaster. *Psihologija*, 55(2), 149–168. <https://doi.org/10.2298/PSI201115009S>
- Stojanov, A., Halberstadt, J., Bering, J. M., & Kenig, N. (2023). Examining a domain-specific link between perceived control and conspiracy beliefs: a brief report in the context of COVID-19. *Current psychology*, 42(8), 6347–6356. <https://doi.org/10.1007/s12144-021-01977-0>

- Stollberg, J., Fritsche, I., & Bäcker, A. (2015). Striving for group agency: Threat to personal control increases the attractiveness of agentic groups. *Frontiers in psychology*, 6, Article 649. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.00649>
- Sullivan, D., Landau, M. J., & Rothschild, Z. K. (2010). An existential function of enemyship: Evidence that people attribute influence to personal and political enemies to compensate for threats to control. *Journal of Personality and Social Psychology*, 98(3), 434–449. <https://doi.org/10.1037/a0017457>
- Surtees, P. G., Wainwright, N. W. J., Luben, R., Wareham, N. J., Bingham, S. A., & Khaw, K.-T. (2010). Mastery is associated with cardiovascular disease mortality in men and women at apparently low risk. *Health Psychology*, 29(4), 412–420. <https://doi.org/10.1037/a0019432>
- Sverke, M., Hellgren, J., & Näswall, K. (2002). No security: a meta-analysis and review of job insecurity and its consequences. *Journal of occupational health psychology*, 7(3), 242–264. <https://doi.org/10.1037/1076-8998.7.3.242>
- Taylor, S. E., & Brown, J. D. (1988). *Illusion and well-being: A social psychological perspective on mental health*. *Psychological Bulletin*, 103(2), 193–210. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.103.2.193>
- Tempelman, C., Houkes, A. & Prins, J. (2011). *Niet-gebruik inkomensondersteunende maatregelen* (Publicatienummer 31). SEO. https://www.seo.nl/wp-content/uploads/2020/04/2011-31_Niet-gebruik_inkomensondersteunende_maatregelen.pdf
- 't Hart, P. (2001). *Verbroken verbindingen: over de politisering van het verleden en de dreiging van een inquisitiedemocratie*. De Balie.
- Thompson, S. C. (2009). The Role of Personal Control in Adaptive Functioning. In S. J. Lopez & C. R. Snyder (Eds.), *The Oxford Handbook of Positive Psychology* (tweede herziene druk, pp. 271–278). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195187243.013.0025>
- Thompson, S. C. (2021). The Role of Personal Control in Adaptive Functioning. In C. R. Snyder, S. J. Lopez, L. M. Edwards & S. C. Marques (Eds.), *The Oxford Handbook of Positive Psychology* (derde herziene druk, pp. 368–378). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199396511.013.22>
- Tiemeijer, W. (2021). *Project Nederland – Van feitelijke naar gewenste nationale identiteit* (WRR-verkenning nr. 40). WRR. https://www.wrr.nl/binaries/wrr/documenten/verkenningen/2021/02/04/project-nederland-van-feitelijke-naar-gewenste-nationale-identiteit/WRR041-Project-Nederland_Van+feitelijke+naar+gewenste+nationale+identiteit.pdf
- Tiemeijer, W. (2022). *Self-control: Individual Differences and what They Mean for Personal Responsibility and Public Policy*. Cambridge University Press.
- Tiemeijer, W., & Keizer, A.-G. (2023). *Onzekerheid, maatschappelijk onbehagen en persoonlijke controle: Een conceptuele en empirische analyse* (Working paper nr. 53). WRR. <https://www.wrr.nl/binaries/wrr/documenten/working-papers/2023/05/08/>

- onzekerheid-maatschappelijk-onbehagen-en-persoonlijke-controle/WPO53+Onzekerheid+maatschappelijk+onbehagen+en+persoonlijke+controle.pdf
- Uyterlinde, M., Boutellier, H., & de Meere, F. (2021). *Perspectiefbieden. Bouwstenen voor de gebiedsgerichte aanpak van leefbaarheid en veiligheid in kwetsbare gebieden*. Verwey-Jonker Instituut. https://www.verwey-jonker.nl/wp-content/uploads/2021/09/121250_Perspectief_bieden_WEB.pdf
- Uyterlinde, M., van der Velden, J., & Bouwman, R. (2020). *Wijk in zicht. Kwalitatief onderzoek naar de dynamiek van leefbaarheid in kwetsbare wijken*. Platform 31. <https://www.platform31.nl/publicaties/wijk-in-zicht>
- Van den Broek, A., Steenbekkers, A. van Houwelingen, P., & Putters, K. (2016). *Niet buiten de burger rekenen! Over randvoorwaarden voor burgerbetrokkenheid in het nieuwe omgevingsbestel* (Publicatienummer 5). SCP. <http://dx.doi.org/10.48592/472>
- Van den Eerenbeemt, M., & de Weerd, F. (2021, 28 augustus). Het leven van flexhuurders staat stil. 'Kinderen krijgen stellen we maar uit'. *de Volkskrant: zaterdag*, 10–13.
- Van der Bles, A. M., Postmes, T., & Meijer, R. R. (2015). Understanding collective discontents: A psychological approach to measuring zeitgeist. *PLoS one*, 10(6), e0130100. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0130100>
- Van der Meer, P., & Wielers, R. (2014). Tijdelijke banen en welzijn. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 30(2), 141–157. <https://doi.org/10.5117/2014.030.002.141>
- Van der Meer, T., & Tolsma, J. (2014). Ethnic diversity and its effects on social cohesion. *Annual Review of Sociology*, 40, 459–478. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-071913-043309>
- Van der Velden, J., Tiggeloven, P., & Wassenberg, F. (2016). *De Magic Mix – Een verkenning van wooncomplexen waar verschillende doelgroepen gemengd wonen*. Platform 31. <https://www.platform31.nl/publicaties/de-magic-mix>
- Van Dijk, L. (2022, 25 juli). *Een burgerberaad kan helpen, maar kan niet toveren*. SRV. <https://stukroodvlees.nl/een-burgerberaad-kan-helpen-maar-kan-niet-toveren/>
- Van Klaveren, S., Wassenberg, F., & Zonneveld, M. (2021). *Beter benutten bestaande woningbouw: Onderzoek naar belemmeringen en kansen*. Platform31. <https://www.platform31.nl/publicaties/beter-benutten-bestaande-woningbouw#>
- Van Mulligen, P. H. (2020). *Met ons gaat het nog altijd goed: 8 sombere mythes over Nederland ontrafeld*. Prometheus.
- Van Noije, L., Verbeek-Oudijk, D., & de Haan, J. (Eds.). (2021). *Kwesties voor het kiezen 2021: Analyse van vijf urgente maatschappelijke vraagstukken voor de komende kabinetsperiode*. SCP. <http://dx.doi.org/10.48592/35>

- Van Prooijen, J.-W., & Acker, M. (2015). The influence of control on belief in conspiracy theories: Conceptual and applied extensions. *Applied Cognitive Psychology*, 29(5), 753–761. <https://doi.org/10.1002/acp.3161>
- Veenstra, M., Løset, G. K., & Daatland, S. O. (2021). Socioeconomic Inequalities in Mortality After Age 67: The Contribution of Psychological Factors. *Frontiers in psychology*, 12, 717959. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.717959>
- Verba, S., & Nie, N. H. (1972). *Participation in America: Political Democracy and Social Equality*. Harper & Row.
- Verberk, M., Warnaar, M., & Bos, J. (2019). *Hoe gaan mensen om met hoge woonlasten? Een onderzoek naar het effect van hoge woonlasten op de overige uitgaven*. Nibud. <https://www.nibud.nl/download/2251/?tmstv=1677594510>
- Verheij, T., Brouwer, J., Verbossen, G., & Barendrecht, M. (2020). *Toegang tot Recht in Den Haag 2020: Over rechtsproblemen en -oplossingen voor inwoners van Den Haag*. The Hague Institute for Innovation of Law. <https://www.hiil.org/wp-content/uploads/2021/01/HiiL-JNS-Den-Haag.pdf>
- Vos, K., de Beer, P., & De Lathouwer, L. (2002). Verleden en toekomst van het poldermodel. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 17(4), 403–410. <https://ugp.rug.nl/arbeidsvraagstukken/article/view/29664/26979>
- Vriens, E., & De Moor, T. (2020). Mutuals on the Move: Exclusion Processes in the Welfare State and the Rediscovery of Mutualism. *Social Inclusion*, 8(1), 225–237. <https://doi.org/10.17645/si.v8i1.2125>
- Vrooman, C. (2010). Een succesvolle gedaantewisseling? De hervorming van de sociale zekerheid, 1985-2010. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 26(4), 358–377. <https://doi.org/10.5117/2010.026.004.002>
- Vrooman, C. (2016). *Meedoen in onzekerheid: Verwachtingen over participatie en protectie* [Oratie]. Universiteit Utrecht.
- Vrooman, C., Josten, E., Hoff, S., Putman, L., & Wildeboer Schut, J. M. (2018). *Als werk weinig opbrengt: Werkende armen in vijf Europese landen en twintig Nederlandse gemeenten* (Publicatienummer 23). SCP. <http://dx.doi.org/10.48592/366>
- VVD., CDA., D66., & ChristenUnie. (2017). *Vertrouwen in de toekomst: Regeerakkoord 2017-2021*. <https://open.overheid.nl/documenten/ronl-20f5fe94-8f10-4370-8488-8d3ba568bb4c/pdf>
- VVD., D66., CDA., & ChristenUnie. (2021). *Omzien naar elkaar, vooruitkijken naar de toekomst: Coalitieakkoord 2021-2025*. <https://open.overheid.nl/documenten/ronl-f3cbod9c-878b-4608-9f6a-8a2f6e224a10/pdf>
- Wegner, D. M., & Bargh, J. A. (1998). Control and automaticity in social life. In D. T. Gilbert, S. T. Fiske, & G. Lindzey (Eds.), *The handbook of social psychology* (vierde herziene druk, Vol. I, pp. 446–496). McGraw-Hill.
- Whitehead, M., Pennington, A., Orton, L., Nayak, S., Petticrew, M., Sowden, A., & White, M. (2016). How could differences in ‘control over destiny’

- lead to socio-economic inequalities in health? A synthesis of theories and pathways in the living environment. *Health & place*, 39, 51–61. <https://doi.org/10.1016/j.healthplace.2016.02.002>
- Whitson, J. A., & Galinsky, A. D. (2008). Lacking Control Increases Illusory Pattern Perception. *Science*, 322(5898), 115–117. <https://doi.org/10.1126/science.1159845>
- Wiezer, N., Schelvis, R., van Zwieten, M., Kraan, K., van der Klauw, M., Houtman, I., Kwantes, J. H., & Bakhuys Roozeboom, M. (2012). *Werkdruk* (Report number 10877). TNO. <http://resolver.tudelft.nl/uuid:fb4359d-b999-4952-ac55-d6766197286d>
- Wijkz. (z.d.). *Wie zijn wij?* Servicepunt XL. <https://servicepuntxl.nl/wie-zijn-wij/>
- Wille, A. (2001). Politieke participatie en representativiteit in het interactieve beleidsproces. In: Edelenbos, J., & Monnikhof, R. (Red.) (2001). *Lokale interactieve beleidsvorming. Een vergelijkend onderzoek naar de consequenties van interactieve beleidvorming voor het functioneren van de lokale democratie* (pp.87–115). Utrecht, uitgeverij LEMMA.
- Willems, A., Heijmans, M., Brabers, A., & Rademakers, J. (z.d.). *Gezondheidsvaardigheden in Nederland: Factsheet cijfers 2021* [Factsheet]. NIVEL. <https://www.nivel.nl/sites/default/files/bestanden/1004162.pdf>
- WRR. (2007). *Investeren in werkzekerheid* (WRR-rapport nr. 77). <https://www.wrr.nl/binaries/wrr/documenten/rapporten/2007/01/30/investeren-in-werkzekerheid/R077-Investeren-werkzekerheid.pdf>
- WRR. (2017). *Weten is nog geen doen. Een realistisch perspectief op redzaamheid* (WRR-rapport nr. 97). <https://www.wrr.nl/binaries/wrr/documenten/rapporten/2017/04/24/weten-is-nog-geen-doen/R097-Weten-is-nog-geen-doen.pdf>
- WRR. (2020a). *Het betere werk. De nieuwe maatschappelijke opdracht* (WRR-rapport nr. 102). <https://www.wrr.nl/binaries/wrr/documenten/rapporten/2020/01/15/het-betere-werk/R102-Het-betere-werk-de-nieuwe-maatschappelijke-opdracht.pdf>
- WRR. (2020b). *Samenleven in verscheidenheid. Beleid voor de migratiesamenleving* (WRR-rapport nr. 103). <https://www.wrr.nl/binaries/wrr/documenten/rapporten/2020/12/14/samenleven-in-verscheidenheid/WRR-rapport-103-Samenleven-in-verscheidenheid+v2.pdf>
- WRR. (2021). *Kiezen voor houdbare zorg. Mensen, middelen en maatschappelijk draagvlak* (WRR-rapport nr. 104). https://www.wrr.nl/binaries/wrr/documenten/rapporten/2021/09/15/kiezen-voor-houdbare-zorg/Kiezen+voor+houdbare+zorg_Mensen_middelen+en+maatschappelijk+draagvlak_wrrrapport+104.pdf
- Zekić, N. (2014). *Werkzekerheid in het arbeidsrecht*. Kluwer Academic Press.

Rapporten aan de regering

Goede zaken. Naar een grotere maatschappelijke bijdrage van ondernemingen (WRR-rapport nr. 107, 2023)

Nederland staat voor grote opgaven op het gebied van onder meer klimaat, gezondheid, arbeidsmarkt en het toekomstige verdienvermogen. Om die opgaven succesvol aan te pakken zijn ondernemingen onmisbaar. Maar hun inventiviteit blijft onderbenut. Het is te gemakkelijk voor ondernemingen om – bewust of onbewust – kosten af te wentelen op de samenleving. Goede zaken en goed ondernemerschap gaan samen als er heldere grenzen zijn. De overheid vervult daarbij een sleutelrol.

Rechtvaardigheid in klimaatbeleid. Over de verdeling van klimaatkosten (WRR-rapport nr. 106, 2023)

Rechtvaardigheid moet, net als doelmatigheid en rechtmatigheid, een belangrijke pijler zijn van het Nederlandse klimaatbeleid. Het klimaat en het klimaatbeleid zullen de komende decennia veranderen. Niet alleen moet de CO₂-uitstoot in 2050 teruggebracht zijn tot netto nul, ook zal Nederland steeds meer te maken krijgen met een stijgende zeespiegel en extreem weer. Deze opgaven gaan gepaard met hoge kosten. Als de verdeling van de klimaatkosten niet als rechtvaardig wordt ervaren, dan komt het draagvlak voor het klimaatbeleid onder druk.

Opgave AI. De nieuwe systeemtechnologie (WRR-rapport nr. 105, 2021)

Kunstmatige intelligentie (AI) kent allerlei vormen en toepassingen: van gezichtsherkenning tot vertaalapps, van medische diagnoses tot anticiperen op criminaliteit, en van fraudebestrijding tot het beïnvloeden van wat we kopen, lezen en stemmen. En dat is nog maar het begin. Als Nederland zich op deze fundamentele verandering niet goed voorbereidt, is er niet alleen het risico dat kansen worden gemist, maar ook dat de samenleving opgescheept wordt met een technologie die onze belangen niet dient.

Alle *Rapporten aan de Regering* en publicaties in de reeksen *Policy Briefs*, *Verkenningen* en *Working Papers* zijn beschikbaar via: www.wrr.nl/publicaties.

Grip

Het maatschappelijk belang
van persoonlijke controle

Veel burgers hebben te maken met grote onzekerheden en een beperkte controle over hun bestaan. In dit rapport laat de WRR zien dat de combinatie van onzekerheid en gebrek aan grip kan leiden tot een slechtere gezondheid, een bron is van maatschappelijk onbehagen en samenhangt met beelden en overtuigingen die op gespannen voet kunnen staan met de democratische rechtsstaat.

De kernboodschap van het rapport is daarom dat de overheid bij het maken en uitvoeren van beleid meer moet inzetten op het vergroten van de grip van burgers. Daarmee bedoelen we dat mensen door hun eigen handelen invloed kunnen hebben op door hen gewenste uitkomsten, zoals een prettige baan, voldoende inkomen of een aangename leefomgeving.

De WRR nodigt met dit rapport beleidsmakers uit om vanuit grip naar beleid te kijken: hoe kan de overheid burgers meer persoonlijke controle geven, zodat zij hun levensdoelen dichterbij kunnen brengen?

In het rapport bespreekt de WRR drie wegen waarlangs meer ingezet kan worden op het vergroten van de persoonlijke controle van burgers:

- directe controle: meer mogelijkheden voor individuele grip;
- indirecte controle: grip via collectieve belangenbehartiging en coöperaties;
- collectieve controle: aansprekende en solide regeringsplannen.

WRR

